A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 370 I Subject Religion

Name of MSS श्रीमद भागवत , भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 153

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

भा. द.
उ. टी.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ततः पंचाशनेमेतु जरासंधभयादिव कारयित्वा तु यो दुर्गं नविनाय निजं जनं १ कप
टात्कपटैरेव हत्वा दैत्यानयत्त्वतः अजयच्च जरासंधं धर्मेणैव तु धार्मिकं १ अस्तिप्राप्तिस्मृते के द्वे यतुः जगमा
तः १ के सेत्रोकः कुमस्नमर्षः तांभ्यां प्रयुताः २ ३ न्यरुणतकवोध ४ नस्यवलसैन्यं तु हेलेलविनमर्या
दसागारमिवेतेरतनस्य बलेन संरुद्ध ५ किं बलमेव हन्त मितमागधं वा हत्वा बलरहणामि यद्वा समा

शुक उवाच अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ मृते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् १
पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते वेदयां चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् २ स तदाप्रिय
माकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यमम् ३ अक्षौहिणीभिर्विंशत्या च ति
सृभिश्चापि संवृतः यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत्सर्वतो दिशम् ४ निरीक्ष्य तद्बलं कृष्ण उद्वेलमिव
सागरं स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलं ५ चिंतयामास भगवान्हरिः कारणमानुषः तद्देशा
कालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनं ६ हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितं मागधेन समानीतं व
श्यानां सर्वभूभुजां ७ अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुंजरैः मागधस्तु न हंतव्यो भूयः कर्ता
गधं सर्वं हत्वा नीति चिंतयामास ननु प्रथममेकं यनेष्यामीत्येवं चिंतयित्वा प्रयुक्तं तत्राह बलोद्यमं ८
कारणमानुष इति भूभारावतारणकारणेन मानुषः न तत्त्वतनरः इति ९ एवं च यथाविचिंत्य प्रथममेव पदे नि
हे रिनवान तदाह चतुर्भिः हनिष्यामीति ७ बलोद्यमं कर्तुं का करिष्यतीति ८ ॥ ॥

1A

वत्वतत एवहंतव्यास्तत्राह एतदर्थं इति एतच्छ्रुत्वार्थं स्पष्टयति भूभारहरणायेति ६ अयमेतदर्थोः वतारस्तु
एतत्तागामित्याह अन्योपीति प्रथमश्लोकउद्भवः ७ ससैन्योसारथिसहितोपरिच्छदः ध्वजकवचादिभिः तत्सा
एतदर्थो वतारोयंभूभारहरणायमे संरक्षणायसाधूनांकृतोन्येषांवधायच ८ अन्योपिधर्मरक्षायैदे
हः संभ्रियतेमया विरामायाप्यधर्मस्यकालेप्रभवतःक्वचित ९ एवंध्यायतिगोविंदेआकाशात्
पंचवृक्षैसो रथात्तुपस्थितोमद्यः ससैन्यःसपरिच्छदो १० आयुधानिचदिव्यानिपुराणानियदृच्छया
दृष्ट्वातानिहृषीकेशः संकर्षणमथाब्रवीत ११ श्रीभगवानुवाच पश्यार्यव्यसनेप्राप्तंयदूनांत्वा
वताप्रभो एषतेरथआयातोदयितान्यायुधानिच १२ यानमास्थायजह्येतद्व्यसनात्स्वान्समुद्धर
२ एतेर्थायहिसौजन्य साधूनामीशशर्मकृत १३ त्रयोविंशत्यनीकाख्यंभूमेर्भारमपाकुरु एवंसंम
त्रदाशार्हौदंशितौ रथिनौपुरात १४ निर्जग्मतुःस्वायुधाढ्यौबलेनाल्पीयसावृतौ शंखंदध्मौविनि
र्गत्य हरिर्दारुकसारथिः १५ ततोभूत्परसैन्यानांहृदिवित्रासवेपथुः तावाहमागधंवीक्ष्य हेकृष्णपु
रुषाधम १६ नत्वयायोद्धुमिच्छामिबालेनैकेनलज्जया गुप्तेनहित्वयामंदनयोत्स्येयाहिबंधुहन्
हिनो ११ २२ त्वरतकोनाघोविद्यतेयेषांतेनावनःतेषां ११ २४ दंशितोवद्धकवचो स्वायुधाढ्योभिमनायुध
संपन्नौ ११ २५ पुरुषाअयमात्रस्मादितिवामवीर्यः देपुरुषानमेति १८ गुप्तेनमर्वानतत्वादर्शनानर्हण
देयंमदहवधीनौवधुरविष्यानांहतीतितयाहेत्याविघ्यानिरस्तनेति याहियाम्मुद्रि १८ ॥

भा॰र॰ प्रक्षेपे देहो मा विनिस्त्वयमेवमत्यापरिपतितो वान्यतां नरमार यदामांजहीति
टी॰उ॰ वनउत्तरे नैवमभूदिति १९ यथाक्रतार्थप्रदर्शनेन भगवनउत्तरे नैवमभूदिति विकत्थते श्लाघते १॰ माथ।
२ वौ मधुवं वासम वौ मद्दतो सैन्य समेद्दता वुनवान् वासुदेवैः सूर्यरेणुभिर्भ्रामितमयेत्य दर्शनेमात्रमेव वत्वेरणमि
2 निस्तूचित २१ २२ परस्यानी कानि सैन्यानि ता न्येव पयो मुचो मेघास्तेषां शिलीमुखा वाणाः तेषामत्युल्लणं
त्वंचरामयदिस्त्रद्दायुध्यास्त्वेधैर्यमुहुर्द्दरिलावामखवैः छिन्नं देहं स्वयं दिमां जहि १९ श्रीभगवानु
वाच नैवमभूताविकत्थनेदर्शयन्त्येव पौरुषं नगृह्णीमेव चो राजन्नातुरस्य मुमूर्षवः २॰ जरासुत
लाव मिसत्वमाथवौ मद्दावेलोचेन वलीयसा ह्यागोत ससैन्ययानध्वजवाजसारथीसूर्यानेलोवा
पुरिवाभ्ररेणुभिः २१ सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथ्या वलक्षयन्त्यो हरिरामयोर्मृधे स्त्रियः पुराट्टाल
कहर्म्यगोपुरसमाश्रिताः समुमुहुः शुचार्दिताः २२ हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्यु
ल्वणवर्षपीडितं स्वसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं विस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमं २३ गृह्णन्नि
षंगादथ संदधच्छरान् विकृष्य मुंचन् शितवाणपूगान् निघ्नन्रथान् कुंजरवाजिपत्तीन्निरन्तरं यद्व
दलातचक्रं २४ निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनेकशोऽश्वाः शरवृक्णकन्धराः

ते:

2A

हताश्वषाः ध्वजाः स्तनाः नायकाश्छिन्नध्रुयेषुते २५ संछिद्यमानाः द्विपदाश्वाः वाजिनस्तेषां अंगेभ्यः प्रसृ
ताः असृगापगा रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्तिता इति तृतीयेनान्वयः प्रसिद्धेन रूपकमाह भुजा एव अहयः या
स्तताः पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा यास्तताः हताः द्विपा एव द्वीपा अत्र वर्तितदानि ग्राहौघसंकुलाभ्यामः
२ २६ कराङ्कवेश्ममीनायास्तताः नखाणां केशा एव शैवलं यास्तताः धनूंष्येव तरंगा आयुधान्येव गुल्माः तेष्वा
निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनेकशो यस्याः शरकृत्तकंधराः रथाहताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयः
छिन्नभुजोरुकंधराः २५ संछिद्यमाननद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूतास्सृगापगाः भुजाहयः श
रुण्डशीर्षकच्छपा हतद्विपद्वीपह्रयग्राहाकुलाः २६ कराङ्कमीना नरकेशशैवला धनुस्तरंगायुधा
गुल्मसंकुलाः अच्छुरिकावर्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः २७ प्रवर्तिताभी
रुभयावहामृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परं विनिघ्नतारीन्मुबलेन्द्र मद्रान्सकर्षणेनापरिमे
यतेजसा २८ बलं तदंगाणां वङ्गभैरवं दुरन्तपारं मगधेश्वरपालितं हयप्रणीतं वसुदेवपुत्रयो विक्री
वैश्वसंकुलाः अच्छुरिका अर्माणि चक्राणि वालान्येवावर्ताः तैर्भयानकाः महामणीनां प्रवेका उत्तमाः आभर
णानि च यथा तथा अश्मानः शर्करा यास्तताः २७ भीरूणां भयावहा मनस्विनां हर्षकर्यः २८ किंच सं
कर्षणेनापि तद्बलं हयप्रणीतं अंगादेराजन्य अर्णववत् दुर्गं दुर्गमं भैरवं भयंकरं चयत्तः दुरन्तपारं अतो
नमन्तपारमवाधिः दुःखादन्ते निषेधे विक्रमेणागाथ देशान्तरस्य निरवधिकमित्यर्थः किंच मगधेन्द्रेणपालितं बलं

भा.द.
उ.टी.
१
3

नैवैतदाश्चर्यमित्याह स्थित्युद्भवांतमिति नहि किंचिदाश्चर्यमिव वर्णितेन तदाह तथापीति मर्त्यानुवि।
धनेमनुकरोतीति मर्मानुविधस्य ३० किंच जग्राहेति हतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा असवएव यस्य
नैवैतंच ३१ ३२ हतावशुषः अग्रातनयोनसः तथाभूतमपि जरासंधं वध्यमानं वारयामासेति ३२ पवि
स्थित्युद्भवांतंभुवनत्रयस्य यः समीहितेनंतगुणः स्वलीलया न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापिम
र्त्यानुविधस्य वर्ण्यते ३० जग्राह विरथं रामो जरासंधं महाबलं हतानीकावशिष्टासुं सिंहः सिंहमि
वौजसा ३१ वध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः वारयामास गोविंदस्तेन कार्यचिकीर्षया।
३२ सन्मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसंमतः तपसे कृतसंकल्पो वारितः पथि राजभिः ३३ वा
क्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि स्वकर्मबंधप्राप्तोऽयं यदुभिस्ते पराभवः ३४ हतेषु सर्वानी
केषु नृपतिर्बार्हद्रथः उपेक्षितो भगवता मगधान्दुर्मना ययौ ३५ मुकुंदोप्यक्षतबलो निस्तीर्णा
रिबलार्णवः विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ३६
मार्थानियमोपदेशपराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः नयनैर्नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तदेवलौकिकन्यायमाह
स्वकर्मेति यदुभिरल्पकैः कृत्वातेन हतः पराभवः केवलकर्मबंधेन प्रारब्धकर्मवशेन प्राप्तः अतस्त्वया न
लजितव्यमिति ३४ बार्हद्रथो जरासंधः ३५ मुकुंदोपि ययाविन्यनुषंगः नः दक्षतबलयस्यसः परसेना।
मृतरम्याद्वत्तत्रप्रतिसंख्यानादिति भावः निस्तीर्णः अनायासेनैव तीर्णोऽरिबलार्णवो येन साधुसाध्वित्यनुमो

॥ ५६
श्रीकृष्ण

3A

प्रत्युद्यातैर्मथुरावासिभिः जनैरभिसंगम्यामिलित्वा २७ ततश्च प्रभौ पुरीं प्रविशति सति निःशंखवादयोऽनेदुः २८
कथंभूतां पुरीं तदाह सिक्तमार्गामिति ब्रह्मघोषेण वेदघोषेण निर्घुष्टां निनादितां कौतुकेन उत्सवेन आबद्ध-
तोरणानि तोरणानि यस्यां तां २९ निचीयमानः विकीर्यमाणः प्रविवेशेति विपरिणतानुषंगः ३० आयो।
माथुरैरभिसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः उपगीयमानविजयः सूतमागधवंदिभिः ३० शंखदुंदुभयोने
दुः भेरीतूर्याण्यनेकशः वीणावेणुमृदंगानि पुरीं प्रविशति प्रभौ ३१ सिक्तमार्गां हृष्टजनां पता-
काभिरलंकृतां निर्घुष्टां ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणां ३२ निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्ष-
ताङ्कुरैः निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ३३ आयोधनगतं वित्तमनंतं वीरभूषणं यदु-
राजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत्प्रभुः ३४ एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः युयुधे मागधो रा-
जा यदुभिः कृष्णपालितैः ३५ अक्षिण्वंस्तद्बलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तो-
ऽगादरिभिर्नृपः ३६ अष्टादशमसंग्रामे आगामिनि तदंतरा नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत
३७ रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः नृलोके चाप्रतिद्वंद्वो वृष्णीन्श्रुत्वात्मसंमितान्
यवनेराज्ञः भूमिस्तस्य विनं वीराणां भूषणं तावनिर्वृतिच्छेदः तावति पराजयवर्तमानेऽपि अक्षौहिणीबलेयस्य
सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ३८ अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः अष्टादशमे अष्टादशसंग्रामे भाविनि तदं-
तरा मध्ये कस्मात्कालयवनः नामः ३९ आत्मसंमितान् स्वतुल्यान् ४० ॥

भा॰द॰ शूनिनं ३॥ः एवं उभयतः पवनात् नगरांसधाद्य ४६ तत्र प्रदक्षयेण निरुद्धेनिरिणाद्वि ४७ प्रस्थप्रस्थेन ४८ ४९ स
३॰टी॰ मुद्रमध्येदुर्गं तन्मध्ये नगरं कृत्वाद्भुतसर्वाश्चर्यमयम्प्रचीकरत् कारयामास ५० त्वष्टाविश्वकर्मा तदीयं शि
६ ल्पनैपुणां च क्रियाकौशलं तत्र दर्शयामास स्वर्गस्थितैः रथ्याति रथ्याराजमार्गाः पुरतः विष्कम्भाः उपसर्गाः पश्चिमतः।
4 उभयतोपि चत्वराणि गगनानि तन्मध्ये कोष्ठशालतोयानि सर्वाणि भवनानि तदुपरि स्फाटिकाट्टालिकाः
तेषां दृष्टा विनयतः कृतः संकर्षणः सहायवान् अद्भुतोपरता भूतिं निशामं सुरभयतो मदन ५१ यव
तोयांनिरुद्धे स्मानप्रयुततावत्सहावलः मागधोपगवास्पोवापरस्तोवागमिष्यति ५० अथवयो
पुष्पितोरस्य यथागता जरासुतः वधूत्वधिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं वली ५३ तस्माद्द्वयविष्य
स्यामो दुर्गंद्विपदं दुर्गमं तत्र तातीन्समाधाय यवनं घातयामहे ५४ इति संमन्त्र्य भगवान् दुर्गं
द्वादशयोजनं अन्तःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ५५ दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनै
पुणं रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितं ५६ सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितं हे
तदुपरि हेमकुंभः इति वहुभूमिकं यथावास्तु गरुडादिनिर्माणस्थानं तद्वनति \ मंशृंगैर्दिवस्पृग्भिः स्फा टिकाशालगोपुरं ५२
कृत्स्य विनिर्मितं ५७ सुराणां द्रुमलतानां पुष्पतुनामनानि विविचित्रोपवनानि च नेरन्वितं हेममया
निशृंगाणि येषां तैर्दिवस्पृग्भिः अन्यै स्फाटिकाग्रहाला उपरिभूमिकाः गोपुराणि च द्वाराणि तैर्नि र्मितैस्तुतोरणान्वयः ५२

६

4A

रजतारकूटैः रजतं च आरकूटं च पीतलोहं ताभ्यां निर्मितैः कोष्ठैः अट्टशालान्नशालादिभिः कलधौतैर्हेमकुं
भैरलंकृतैः रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि स्थलानि येषु तैः गृहैश्च
५३ किंच नगरगृहाद्वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैः वलभीभिश्चन्द्रशालिकादिभिश्च निर्मिते यदुदेवगृहैः उ
ल्लसत् शोभमाने ५४ पारिजातं च प्राहिणोत् स्थापयामासेति शुकपरीक्षित्संवादात् एवं भा

राजतारकूटैः कोष्ठैर्हेमकुंभैरलंकृतैः रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ५३ वास्तोष्पती
नां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितं चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ५४ सुधर्मां पारिजा
तं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मैर्न युज्यते ५५ श्यामैककर्णान् वरु
णो हयान् शुक्लान् मनोजवान् अष्टौ निधिपतिः कोशान् लोकपालो निजोदयान् ५६ यद्यद्भगव
ता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ५७

विज्ञात भूतनिर्देशाः मर्त्यधर्मैस्तृत्पिपासादिषडूर्मिभिः निधिपतिः कुबेरः अष्टौ कोशान् निधीन् पद्मश्चै
व महापद्मो मत्स्यकूर्मौ नन्दश्चोदकः नीलो मुकुन्दः शंखश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिता इति सिद्धान् निजोदया
न् निजविभूतीः ५६ अन्ये च सिद्धादयो भगवता स्वाधिकारसिद्धये यद्यदाधिपत्यं दत्तमासीत् तत्स
र्वं प्रत्यर्पयामासुरिति ५७ ॥ ॥

भा॰द॰
उ॰टी॰
५

यथा कालयवनो न वेत्ति न चासौ जनस्तथा योगप्रभावेन नीत्वा त्वमत्र स्थित्वा प्रजा पालय स्वेदं पालयिष्येति
समनुमंत्रितः कृतात्तमत्रं इत्यर्थः ५८ इति दशमे भावार्थे पंचाशत्तमः ५० एकपंचाशत्तमे दन्त्यच्चुकुंद
दृग्दाहेति: यवनेन मुचुकुंदेन स्तुतः सत्वं चकंपत १ यवनेंद्रसुतान् कालयवनाद्यद्भीषणात् हरी
हरिणा स्वैरपालनाय्यापलायत यदा गार्ग्यः श्यालेन षंढ इत्युक्तस्तदा यादवैरुपहसितः क्रुद्धो सो श्रीमा

तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिः प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमंत्रितः निर्जगाम पुरद्वारा
त्पद्ममाली निरायुधः ५८ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचाशत्तमोध्यायः ५० शुक उवाच तं
विलोक्य विनिःक्रांतमुज्जिहानमिवोडुपं दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससं १ श्रीवत्सव
क्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकंजारुणेक्षणं २ नित्यप्रमुदितं श्रीम
त्सुकपोलं शुचिस्मितं मुखारविंदविभ्राणं स्फुरन्मकरकुंडलं ३ वासुदेवो ह्ययमिति पुमान्श्री
वत्सलांछनः चतुर्भुजोरविंदाक्षो वनमा

हेयंप्रसाद्य यद्भीषणात् पुत्रवरं लब्धवान् तत एवं येनेदं \
णायं पुत्रेण स्वतेत्रैपुत्रोन्मादनाय प्रार्थितो गार्ग्यः कालयवनमजीजनदिति पुराणप्रसिद्धं पुरद्वारा
द्विनिःक्रांतं उज्जिहानमुद्गच्छंतं १ २ नित्यप्रमुदितमित्यादौ मुखारविंदविशेषणानि ३ ४ ॥
श्रीरामानुजायनमः ॥



१

5A

नारदोक्तैरेतैर्लक्षणैरेवं पुमान् वासुदेव एव नान्यो भवितुमर्हतीति निश्चयं यवनो निरायुधः अनेनेन पद्भ्यामेव च
निरायुधोऽहं योत्स्यामि इति निश्चित्य पराङ्मुखं प्राद्रवन्तमन्वधावदित्यन्वयः ६ आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता
हरिणा नीत इत्यन्वयः ७ तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन संदीप्तोऽयं स्वदेहजेनाग्निना अहताशुभः अक्षीणकर्माशया

लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति निरायुधश्चलन्प्राप्तो योत्स्येऽनेन निरायुधः ५ इति निश्चित्य
यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखं अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनां ६ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरि
णा स पदे पदे नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरं ७ पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितं इ
ति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ८ एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्गिरिकन्दरं सोऽपि प्रविष्टस्त
त्रान्यं शयानं ददृशे नरं ९ नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् इति मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा
समताडयत् १० स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने दिशो विलोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थि
तं ११ स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् १२ राजोवाच
को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किंतेजो यवनार्दनः १३

नमुचुकुन्दं गत्वा ततो उपविविति १० ११ तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन संदीप्तोऽयं स्वदेहजेनाग्निना १२ यवनमर्दयति
हिनस्तीति यवनार्दनः तथा स कस्य वंशजः किंवीर्यः कीदृक्प्रभावान् किंतेजः कस्य वीर्यं पुत्र इत्यर्थः शि

[illegible] ४८ ॥

भा॰ द॰
उ॰ टी॰
५

सत्यासंगरोमुचुकुंदप्रतिज्ञाययस्यसः १४ १५ अहंकार्त्तिकेयःस्वःपाःतंस्वर्गपालंकेसेनान्य १६ उज्झिताःत्य
क्ताःगताइत्यर्थः १७ किंच सुताइतितत्तुल्यकालीयाःत्वत्समानकालीनाःकालिताविचालिताः १८ मत्य
मुचुकुंदउवाच सइक्ष्वाकुकुलेजातोमांधातृतनयोमहान् मुचुकुंदइतिख्यातोब्रह्मण्यःसत्यसंगरः १४
सयाचितःसुरगणैरिंद्राद्यैरात्मरक्षणे असुरेभ्यःपरित्रस्तैस्तद्रक्षांसोकरोच्चिरं १५ लब्ध्वागुहंते
स्वःपालंमुचुकुंदमथाब्रुवन् राजन्विरमतांकृच्छ्राद्भवान्नःपरिपालनात् १६ नरलोकंपरित्यज्य
राज्यंनिहतकंटकं अस्मान्पालयतोवीरकामास्तेसर्वउज्झिताः १७ सुतामहिष्योभवतोज्ञातयोमा
त्यमंत्रिणः प्रजाश्चतुल्यकालीयानाधुनासंतिकालिताः १८ कालोबलीयान्बलिनोभगवानीश्वरो
ऽव्ययः प्रजाःकालयतेक्रीडन्पशुपालोयथापशून् १९ वरंवृणीष्वभद्रंतेऋतेकैवल्यमद्यनः एक
एवेश्वरस्तस्यभगवान्विष्णुरव्ययः २० एवमुक्तःसवैदेवानभिवंद्यमहायशाः अशयिष्टगुहाविष्टो
निद्रयादेवदत्तया २१ स्वापंयातंयस्तुमध्येबोधयेत्त्वामचेतनः सत्वयादृष्टमात्रस्तुभस्मीभवतुतत्
क्षणात् २२ ^ तमालोक्यघनश्यामंपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभेनविराजितं
चतुर्भुजंरोचमानंवैजयंत्याचमालया चारुप्रसन्नवदनंस्फुरन्मकरकुंडलं २४ प्रेक्षणीयंनृलोका
स्यसानुरागस्मितेक्षणं अपीच्यवयसंमत्तमृगेंद्रोदारविक्रमं २५
जाः कोन्यकालयेदितिचेदतआहुः कालइति कालयतेइतनस्मान्पालयति १९ गुहायांप्रविष्टःशेतेस्म २१ २४

यवनेभस्मसान्नीतेभगवान्सात्वतर्षभः
आत्मानंदर्शयामासमुचुकुंदायधीमते मू॰
२०२

धर्षितःअभिभूतःदुर्द्धर्षमपृच्छ २५ २६

दर्शनंर

6A

विपिनेच्चरण्ये तत्रापि गिरेर्गह्वरे दुःप्रवेशस्थाने तत्रापि उरुकंटके कंटक पद्मपलाशसदृशाभ्यां पद्भ्यां विचरसीति २६ तेजःस्व
पर्यशंकच्छन्नमहाबुद्धिस्तेजसा तमस्य धर्षितः शंकितः शनैः केराजा दुर्द्धर्षमिव तेजसा २७ मुचुकुंद उवाच
कोभवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकंटके २८ किंस्वित्तेजस्वि
नां तेजो भगवान्वा विभावसुः सूर्यः सोमो महेंद्रो वा लोकपालो परोपि वा २९ मन्ये त्वां देवदेवानां त्र
याणां पुरुषर्षभम् यद्बाधसे गुहाध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा ३० शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंग
वः स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ३१ वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकः क्षत्रबंधवः मुचुकुंद
इति प्रोक्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ३२ चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयापहतेंद्रियः शयेस्मिन्विपिने का
मं केनाप्युत्थापितोधुना ३३ सोपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना अनंतरं भवान्श्रीमान्लक्षि
तो मित्रशातनः ३४ तेजसा ते विषह्येन भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः हतौजसो महाभाग माननीयोसि देहिनां ३५ ए
वं संभाषितो राज्ञा भगवान्भूतभावनः प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघनादगभीरया ३६ श्रीभगवानुवा
च जन्म कर्माभिधानानि संति मेंग सहस्रशः न शक्यंतेनुसंख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ३७ क्वचिद्र
जांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ३८
निष्प्रभावो दृष्टिमितं २९ सर्वत्रापि दितोप्यादाह मन्य इति पुरुषं श्रीविसुगुदाख्यातं अनंतसमः ३० वयंत्विति
वेयथाभिप्रायेण बहुवचनं तेषु रहस्य मुचुकुंद इति श्रोतः युवनाश्वो मांधाता तस्य पिता अतो मांधाता तनयो यौवनाश्वः ३२ ३०

किंच वेत्सि किल त्रिविध्रयिरंजोस्यगि विश्रमगा तिनिवाल ८
शयितं न भवति किं मां विश्रमोसीति २८

भा.द. नेतिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ४३ अपरार्थो हमिनिशोचितुं यद्यप्यन्ये ईहन्तेषु वरेषु तीव्राग्रहयथा शोचंतिनै।
उ.टी. वं मां प्रपन्नः सद्गुणवराणामतथत्वादितिभावः ४४ अष्टाविंशातिमे युगे भगवानवतरिष्यतीति वृद्धगार्ग्यवा
८ क्यमनुस्मरन्नित्यर्थः ४५ त्वद्भक्तिरेव केवलमुत्तमा कस्मात्तन्नेच्छा वरणीयेभ्यपारस्मायायेन अभक्तानां सं
7 कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप अनुक्रमंतो नैवान्तं गच्छंति परमर्षयः ३९ तथाप्यद्य।
तनान्यंग शृणुष्व गदतो मम विज्ञापितो विरिंचेन पुराहं धर्मगुप्तये ४० भूमेर्भारायमाणानाम
सुराणां क्षयाय च अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुंदुभेः ४१ वदंति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि
मां कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्द्विषः ४२ अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा
सोहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ४३ प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः वरान्वृणी
ष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोर्हति शोचितुं ४४ शुक उवाच इत्यु
क्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुंदो मुदान्वितः ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ४५ मुचुकुंद उवा
विमोहितोयं जन ईश मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु
सारमष्टभिः प्रपंचयन्नस्तौति विमोहित इति हे ईश योषिच्च पुरुषश्चेति। योषित्पुरुषश्च वंचितः ४६
द्विविधोप्ययं जनस्त्वदीयया मायया विमोहितः अतः अनर्थदृक् अर्थं परमार्थरूपं त्वां न पश्यतीति तया
अतस्त्वां न भजति किंतु परमवंचितः सन्सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु तेषु सज्जत इति ४६ ॥ ८

7A

किंच काममन्नांवस्तु कर्मादिष्वपि संभवति भगवद्भजनं तु न मानुषत्वव्यतिरेकेण भवतीति मानुषत्वं प्राप्य त्वाम भजन्त
मिसृतं इत्याह लब्ध्वेति अत्र कर्मभूमौ अस्यां गुप्रविकलांगां किंच ग्रमतिविषयस्त्वमतिर्यस्यसः गृहमे।
धांधकूपमनस्मिन्निति ययापशुः तृणालुब्धोऽंधकूपे पततीति ४७ न केवलमभ्यजनमप्रियगतिः किंतु म
मापि ते खेदावहं इत्याह ममेति मतेंगशरीरेष्वात्मबुद्धिर्यस्य तस्य ममग्रतएवस्तुतादिषु आसज्यमानस्य ४८ उद्वह
मरत्नप्रपंचयति कलेवरइति चत्वटकुत्र्याटिमटगोनाम्नेनियतएवसद्धुमंदोभवस्रतो मेमेषकालानिः।
मत्र तस्माज्जनो दुर्लभं मानुषं कथंचित्लब्ध्वागमयत्नतोनत्व पादारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपेपत
तितोयथापशुः ४७ ममैषकालोजितनिःफलोगतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्यभूपतेः मर्त्यात्मबु
द्धेःसुतदारकोशभूष्वासज्यमानस्यदुरंतचिंतया ४८ कलेवरेस्मिन् घटकुड्यसन्निभे निरूढमा
नोनरदेवइत्यहं वृतोरथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वागणयन् सुदुर्मदः ४९ प्रमत्तमुच्चैरिति
कृत्यचिंतया प्रवृद्धलोभंविषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोहिरिवाखुमं
फ लोगानइति ४९ त्वामप्राप्यमेवं प्राक्रमसीत्याह प्रमत्तमिति प्रमत्तमनवहितं त्वाम तं कथुक्तिगुणगण्यरे
हादिष्वासक्तमितियावत् कुतः प्रमत्तमिति कृत्यचिंतया एवमेवकार्यगेषमिति मनोरथपरंपरयाम
नोरथेन प्रवृद्धलोभंविषयेषु लालसं उत्कं ठामपि पुनः प्रवृद्धोलोभसन्नुलाभ यस्मात् अतएव त्वमप्रमत्तः सत्र
सिभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टांतः लेलिहानोहिः आखुमूषकमिवेति ५० ॥

सूचितः २

भा०द० किंच कालात्मना त्वयाभिपन्नो देह एवं भवतीत्याह पुरेति श्वसृगालादिभिर्भक्षितो विट्संज्ञितः तैरभक्षि
उ०टी० तः कृमिभिर्दग्धो भस्मसंज्ञको भवतीति दुर्बुध्या विचार्यैवंभूते शरीरे ममतां कुर्वतो जनाः हरिं नाराधयन्ति ते त्वा
२ त्वनिरात्तुभूतात्तेयाः यतः योनेः सहस्राणि बहूनि गतानि दुःखेन लब्ध्वापि च मानुषत्वं स्वत्वावद्धेयेन भ
8 जंति विस्मृते दैवमनुष्यात्मनिरात्तुभूता इति ५१ किंच मत्तकाशामेः शागापि दिग्विजयिनो राज्ञो पिपा

पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतंगजैर्वा नरदेवसंज्ञितः स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो वि
ट्कृमिभस्मसंज्ञितः ५१ निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः गृ
हेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश नीयते ५२ करोति कर्माणि तपः सुनिष्ठि
तो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ५३

रतेश्च दुःखं एवं नरदेवस्यापि भवेत्याह निर्जित्येति अभूतविग्रहः अविद्यमानसंग्रामः सर्वैः समानैः राज।
भिर्वन्दितोऽपि मिथुनीभावसुखमेव परं येषु तेषु योषितां गृहेषु क्रीडामृग इव यतस्ततो नीयते ५२
किंच तदाऽतितृष्णाकुलस्य न भोगहानिः कश्चिदलमित्याह करोतीति तपसि स्थः शायनब्रह्मच।
र्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वराड् इन्द्रः स्यामिति यद्वा जन्मान्तरे इत्थमेव चक्रवर्ती स्यामिति ५३ ॥ ॥

२

8A

नेदेवमच्छसिः स्रोकैरीगावरिर्मुखानां संसारे प्रपंच्य भक्तन विद्धृ इति क्रमसमाह भवापवर्गमिति भोग्यच्युतस्म
तेः संसारे तो जनेस्यापहरत्वदेत्वशारेणाभवस्यवं बंधस्य अपवर्गः अतो भवेत्याम कालः स्यान्नतराम् सतां संगमो भ
वेत् यदा च सत्संगमो भवेत् तदा सर्व संगनिवृत्या कार्यकारणनियन्तरि त्वयि भक्तिर्भवतीति नोच्यत इत्य
र्थः ५२ ममैतत् संसारगमानुपूर्वं मेव यो राज्यादिसम्बविच्छेदो जातः सोयं त्वयामहाननुग्रहः कृत इत्याह मन्ये
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः। सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्व
यि जायते मतिः ५३ मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबंधापगमो यदृच्छया। यः प्रार्थ्यते साधुभि
रेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ५४ न कामयेन्यं तव पादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरं
विभो आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबंधनं ५५ तस्माद्विसृज्याशिष ईश
सर्वतो रजस्तमःसत्वगुणानुबंधनाः निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहं ५६

इति नैष्ठिकाः साधुभिर्विविक्तिभिः तपसे वनं प्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयं त्वखंडमलभमानैः प्रार्थ्यत इति ५४ नैदेवं
विषयसेवामार्गो भगवत्सेवामार्गश्च विविच्य वराणामिष्टतियदुक्तं तत्रोत्तरमाह न कामय इति अकिंचनाः
निवृत्ताभिमानाः आर्यो विवेकी ५५ रजस्तमः सत्वगुणैरनुबध्यन्त इति तथा ताः ऐश्वर्यादिसमस्ता आशिषोरिष्य
मोहित्वा विसृज्य एवंभूतेषु कृष्णमीच्छं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं अत एव निरंजनं तत्त्वतः अद्वयमत एवात्तत्वाधार

भा.द. भूत्वतोवद्देष्यान्कैवल्यं तत्कास्यमेवेति पुनर्वरैः प्रलोभयंतं श्रीकृष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते चिरमिति वृजि
उ.टी. नैः कर्मफलैरार्तः पुनस्तद्वासनाभिस्तप्यमानः तथाप्यवितृषषडमित्रः नेडेवन्षांतृप्ता नविगततृष्णाः ष
१ डमित्राः शत्रवइंद्रियलक्षणायस्यसः अतएवालब्धशांतिः कथंचिद्दैववशेनत्वलब्धशांतिरितिवाशरणास्त
9 चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोनुतापैरवितृषषडमित्रोलब्धशांतिः कथंचित् शरणद समुपेतस्त्वत्प
दाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ५७ श्रीभगवानुवाच सार्वभौम महाराज मति
स्ते विमलोर्जिता वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहतायतः ५८ प्रलोभितो वरैर्यत्त्वमप्रमादाय वि
द्धि तत् न धीरेकांतभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्वचित् ५९ युंजानानामभक्तानां प्राणायामादिभि
र्मनः अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते पुनरुत्थितं ६० विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः अ
स्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ६१ क्षात्रधर्मस्थितो जंतून्न्यवधीर्मृगयादिभिः समाहितस्त
त्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ६२ जन्मन्यनंतरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्य
त्वांनेनद्दृतानीति तथाहे शरणद समुपेतः श्रा सि केवलं ६३ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकपंचा शोध्यायः
शोरे प्रयोक त्वेदेनारभते तत्रापि हेतुः सततमापन्नमापद्ग्रस्तं मां पाहीति ५७ अप्रमादाय अप्रमादायनभवे ख्या
व कुतइत्यतआह न धीरिति एकांतभक्तानां धीराशीर्भिः समाधिरपि न भिद्यते नाभक्तानामित्याह ६० क्षाति
रेकमाह युंजानानामिति उत्थितं विषयाभिमुखं ६१ तभ्यं नवयुक्त्याभोगसनभीवसबनपसेलोकसंग्रहे।

9A

द्विपंचाशानमेघावंभयादिवगतः पुरीं ग्रन्थसोधतमंदेशंसकिंगणोद्विजवर्णितं १ तल्लकानुग्रल्यश्रमाणाव
२ तपसिप्रहृष्टपुत्र १ तत्रवर्द्ध्यामुमे निवोनयन्मागेचलतिस्म ५ ६ वेगरभसवेगोद्रेके ७ भीरुभीत
सुकरवाच २स्यसोनुगृहीतेभाकुलेनेत्लाकुनेदनः तपरिक्रम्यसन्नमनिष्प्रकामगृहाणुवान मैत्री
लयतहकोमनेत्रोन्यपूर्वीकहनस्यतीन् मत्वाकलिपुगेगामेजगामदिशमुनेरा २ तपःस्मृद्वयु
तोवीरोनिःसंगोमुक्तसंशयः समाधायमनःक्षसेमाविशाद्धयमादने ३ वदर्याश्रममासाद्य
नरनारायणालयं सर्वद्वंद्वसहःशान्तस्तपसाराधयद्धरिं ४ भगवान्पुनराव्रज्यपुरीयवनवेष्टि
तां हत्वाम्लेच्छबलंनिन्येनदीयद्धाधकोधनं ५ नीयमानेधनेगोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः
आजगामजरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः ६ विलोक्यवेगरभसंरिपुसैन्यस्यमाधवौ मनुष्यचे
ष्टामापन्नौराजन्दुद्रुवतुर्द्रुतं ७ विहायवित्तंप्रचुरमभीतौभीरुभीतवत् पद्भ्यांपद्मपलाशाभ्यांचे
रतुर्बहुयोजनं ८ पलायमानौतौदृष्ट्वामागधःप्रहसन्बली अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणा
१९ वित् ९ प्रद्रुत्यदूरंसंश्रांतौतुंगमारुहतांगिरिं प्रवर्षणाख्यंभगवान्नित्यदायत्रवर्षति १०

वत भीरुप्रभीतवत ग्रतिभीतवदित्यर्थः चेलतः पलायेनांवहुयोजनंदेशं ८ अप्रमाणविन्प्रमाणा
नियन्तानिनवेत्तीतिनया ६ तुंगंपकारस्यायोजेनोन्नतंप्रवर्षणाख्यंयस्मिन्निति प्रकर्षेणाद्रन्याख्योय।

॥ १८ ॥ संक्षिप्तसारमथुवासिंहः

भा॰द॰ नात्मविच्छिन्नपितयोः पदं निलयस्यान्तमनधिगम्य ११ ततो गिरेर्दशाचपंकेचयानि योजनानि तावडुन्नेगा।
उ॰टी॰ त्मागधसैरो दृष्ट्वा ग्राममतिक्रम्य परतो योतिविंशद्रात्रिदूप्रेपितनः १२ १४ श्रीकृष्णस्य विवाहं निरूपयितुं बलदेव
१० विवाहं नवमस्कंधोक्तमनुस्मारयति आनर्तेति १९ मात्राकलं १८ गतश्चयथादेवानमथ्यसुधामहरन्। ह
10
गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ददाह गिरिमेधोभिः समंतादग्निमुत्सृजन् ११ ततउत्प।
त्यतरसा दह्यमानतटादुभौ दशैकयोजनोत्तुंगान्निपेततुरधो भुवि १२ अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सा।
नुगेन यदूत्तमौ स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप १३ सोपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेश।
वौ बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ १४ आनर्ताधिपतिः श्रीमान् रैवतो रैवतीं सुतां ब्र
ह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितं १५ भगवानपि गोविंद उपयेमे कुरूद्वह वैदर्भीं भीष्मक।
सुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे १६ प्रमथ्य तरसा राज्ञः साल्वादींश्चैद्यपक्षगान् पश्यतां सर्वलोकानां ता।
र्क्ष्यपुत्रः सुधामिव १७ राजोवाच भगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननां राक्षसेन विधाने
न उपयेम इति श्रुतं १८ भगवन् श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः यथा मागधसाल्वादीन्जि
येति १७ राक्षसो युद्धहरणादिति स्मृतेः राज्ञः प्रमथ्येति चतब्दुन्यायादहम \ त्वा कन्यामुपाहरत् १९
न विधानेनोपयेमे परिणीतवानिति श्रुतं १८ एवमेव वा सामान्यतएव श्रुतं विशेषतः श्रोतुमिच्छामः १९ १०

10A

श्रवीर्त्ति स्तवमाविःकरोति ब्रह्मन्निति पुण्याः महाफलाः साध्वीः श्रुतिसुवालोकमलापहाः शृण्वानः श्रु
एतानः शृण्वन्नित्यर्थः अतनमारवित नित्यनूतनतांप्रति ताणमाश्चर्यतनन्यतीयमानाः २० २४ चैद्यममन्य
श्रुत्वैनकृष्णकथाः पुण्यामा सुलोकमलापहाः कोन्वतृप्येत शृण्वानः श्रुतनतोनित्यनूतनाः २० श्रु
केउवाच राजासीद्भीष्मकोनामविदर्भाधिपतिर्महान् तस्यपंचाभवन्पुत्राः कन्यैकाचवरानना।
२१ रुक्म्यग्रजोरुक्मरथोरुक्मबाहुरनंतरः रुक्मकेशोरुक्ममाली रुक्मिण्येषांस्वसासती २२
सोपश्रुत्यमुकुंदस्य रूपवीर्यगुणश्रियः गृहागतैर्गीयमानास्तंमेनेसदृशंपतिं २३ तांबुद्धिलक्ष
णौदार्यरूपशीलगुणाश्रयां कृष्णश्चसदृशींभार्यांसमुद्वोढुंमनोदधे २४ बंधूनामिच्छतांदातुं
कृष्णायभगिनींनृप ततोनिवार्यकृष्णद्विड्रुक्मी चैद्यममन्यत २५ तदवेत्यासितापांगी वैदर्भी
मन दुर्मनाभृशं विचिंत्याप्तंद्विजंकंचित्कृष्णायप्राहिणोद्द्रुतं २६ द्वारकांसससभ्येत्यप्रतीहारैःप्रवेशि
तः अपश्यदाद्यंपुरुषमासीनंकांचनासने २७ दृष्ट्वाब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्यनिजासनात् उपवे
श्याहयांचक्रेयथात्मानंदिवौकसः २८ तंभुक्तवंतंविश्रांतमुपागम्यसतांगतिः पाणिनाभिमृशन्पात =
तेनसावरमिन्मर्थः २९ ग्रेवेत्यज्ञात्वा ग्रसितंपांगीस्तु नीलकदालॉकु पादावव्यग्रस्तमपृच्छत २९ ५
सायकृष्णमानेनप्रेषयामास २६ प्रतीहारैर्द्वारपालैः २० आत्मानंश्रीकृष्णं २८ अभिमृशन्पाणिनाः समर्द

आत्मनःआत्मनि विविंत।

भा·द·
उ·टी·
११
॥

सधर्मा सब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धा भवति यद्वा सब्राह्मणोऽस्य विश्वाः स्याखिलकामधुगिति १०· लोका
न्नाप्नोति लोकाल्लोकान्तरं पर्यटति नैकत्र निर्हृतस्तिष्ठतीत्यर्थः नाप्नोतीति पाठे स्वेष्वपि भूत्वा लोका॥
न्नाप्नोति उत्तमल्लोकान्प्राप्तोपि प्राप्तस्वर्गक्षिपतीत्यर्थः शेते स्वाव मास्त इत्यर्थः ते देवाद सर्वेषु गेषु वाल्या
एषादिषु विज्वरः नापराद्धितः ११ स्वलाभः स्वतएव लाभः आत्मलाभो वा तेन संतुष्टान्गुणान्साधून स्वधर्मेति
कचिद्द्विजवरश्रेष्ठ धर्मेलेवृद्धसंमतः वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा १०· संतुष्टोपरिहिवर्तेन।
ब्राह्मणो येन केनचित् गृहीयमाणः स्वात्तुर्मात्मा सह्यस्याखिलकामधुक् ११ असंतुष्टस्य कृत्स्नलोकाना
प्रोत्यपि सदेश्वरः अकिंचनोपि संतुष्टः शेते सर्वांगविज्वरः १२ विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भ्रू
तसुहृत्तमान् निरहंकारिणः शांतान्नमस्येषिरसासकृत् १३ कच्चिद्वः कुशलं ब्रह्मन्राजतोय
स्यहिप्रजाः सुखं वसंति विषयेषाल्यमानाः समेप्रियः १४ यत्रत्वमागतो दुर्गं निस्तीर्य्येह यदिच्छया
सर्वेनोन्महि गुह्यं चेन्नः किंकार्यं करवामते १५ एवं संपृष्ट संप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना लीलागृही।
शात् १६ यस्तदाह्नः विषये देशो १७ यतः स्थानात् यदिच्छ \ नदेहैतत्तस्मै स सर्वमवर्णयत् १८
यायस्य कार्येच्छया दुर्गं समवृद्रूत् १९ संतुष्टः सप्रश्नः पृष्टो योऽर्थोयेन सः परमेष्ठिना परमेश्वरेण
वधूनामभिप्रेत रुक्मिणश्वेष्टितमित्यादि सर्वं २० ॥ श्रीरामानुजायनमः ॥

11A

हकिंणास्यमेकांतेलितिलिलाद्गनपत्रिकामुन्मुच्यकुसुमायप्रेममविद्रुमदर्शनेनप्रासागः श्रीकृष्णात्रुनया।
वाचयति स्फलेति प्रथमश्चः हेप्रच्युत हेभुवनसुंदर हेत्रैलोक्यकांद्योतयति स्फनवमहिमा स्फवाह
कुलरूपशीलादिगुणापितयापिप्रपन्नानात्रयींयस्मानेकोविलंबयिष्यामिविवाति प्रासक्तेत नेलकुतस्वा
र मृणावनोकर्णाविवरैरेतैः प्रविशयाणानाये स्रगेति श्यकुसंवोधनवाह्वनस्वगुणानव स्फलानयाह

हकिंणाउवाच स्फलागुणानभुवनसुंदरभृणवतोनेनिर्विशयकर्णाविवरैर्हरतोंगतापं रूपंह
शांहशिमतांमुविलाशलाभंत्वय्यच्युताविशतिविलमपत्रपंमे २७ कात्वामुकुंदमहती।
कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं धीरापतिंकुलवतीनवृणीतकन्याका।
लेनृसिंहनरलोकमनोभिरामे २८ ॥

शिमतांचलक्षनांदृशांमविलाशंलाभात्मकेरूपेचस्फलेति २७ अहोकुलकन्यानामिदंमनिश्चयंमिति
मावांकेत्याह कात्वेति हेमुकुंद हेनृसिंह नरश्रेष्ठ कानामकन्याकुलवतीत्वयामहतीरूपगुणादाान
त्याधीराधीमतीलोपतिंनवृणीतमनोज्ञवकेयदोषमाकेतिभावः कथम्भूतेगुणशीलादिभिरात्मनैवतु।
त्यंनिरुपममित्यर्थः द्रविणंद्रव्यंसंपत्धामप्रभावः तथानरलोकस्यमनसोऽभिरामणंयस्मात्तंकिंचक्॥

लिविलासविशे २९ ॥

भा.द.
उ.टी.
१२
12

हे विभो न तस्मान्मे मया भवान् खलपतिर्वृतः आत्मा च भवतोऽर्पितः अतस्त्वमनागत्य मां भवतो जायां विधेहि
पत्ते वाधकयोन घत्याह मावीरभागमिति वीरस्य तव भागं आगात् तर्हि क्रमेत्य आगत्य चैद्यो मामभिमर्षान्तु
मात्स्वानुसृगापतेः बलिं गोमायुसृगालइवेति ३९ अनेकजन्मकृतेः सुकृतेरिदमेव भूयादिति प्रार्थयते
इत्येनेति इतेकृपादि ३४ अथ होत्रादिं द्विजरिरण्णपादिनियमसलीर्थादनादि ब्रतेनकृच्छ्रादि ४० ननु चैद्याय वं।

तन्मे भवान्खलुवृतः पतिरंग जायामात्मार्पितस्स भवतोच विभो विधेहि मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य।
य आराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमम्बुजाक्ष ३९ पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरल
भगवान्परेशः आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोन्ये ४० श्वोभावि।
नि त्वमजितोद्वहने विदर्भान्गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां
राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्कां ४१ अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बन्धूंस्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदा।

पुभिरर्पितां यां त्वयि किमधुनाकर \ म्युपायं पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवयात्रा यस्यां बहिर्नववधूर्गिरि
णीय म नयेत्तायामाह श्वोभाविनीति हे अजित श्वोभाविनि उद्वहने विवाहे प्रथमं गुप्तः अलक्षित एवाग
त्य पश्चात्पृतनापतिभिः परिवृतः सन् चैद्यादिबलं निर्मथ्य प्रसह्य हठात्. वीर्यप्रभावप्रदर्शनमेव शुल्कं वैवा
हिकं यस्यास्तां मां अनेन राक्षसविधिना उद्वहेति उपदेशरहस्य ४२ ननु भवन्तर्षि शिशुपालादिबलं प्रमथ्य ने।
अन्तःपुरमध्यगतां यां स्वबन्धून्हत्वा उद्वहसि वधोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह अन्तःपुरेति पुराद्बहिर्देवीमानां गिरिजां म

४७ निदिपिशिषि

विकासितकारहोऽपिवमसहांसंकामितिमभवः ४८

१२

12A

यासेणउवाच इसेवेगवसं वृथापदृष्टं पयाहितैः । विसृष्टपकेतुपयधाविशेषतांतमानरप ७८

ननु किमेनेनानर्थकारिणा निर्वेधेनेवैयोपि नावन्त्याख्यानेगुणकर्मोयोभयपूर्ववरः इतितत्राह यस्येति रे
यंवृजातयत्त्वभवतोत्रिपंकजरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमोपहन्त्रे उमापतिरिवमहान्तो वाञ्छन्ति नत्त्वभग
वतः प्रसादयद्यहंनलभेयनत्राप्नुयांतर्हि व्रतैरूपवासादिभिः कृशान्प्राणानसून्जह्यान्त्यजेयं ततः किमि
यतआह शतजन्मभिरिति नेमेववारेवारेजह्यायावज्जन्मनजन्मभिरपितवप्रसादः स्यादिति ५३ अन्वयस्तु
यस्यांघ्रिपंकजरजः स्नपनंमहान्तोवाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै यर्ह्यंबुजाक्षनलभेयभवत्प्रसा
दंजह्यामसून्व्रतकृशान्शतजन्मभिःस्यात् ५३ इतिदशमेद्विपंचाशत्तमोध्यायः ५२ श्रीशुकउवा
च वैदर्भ्याः सन्देशंनिशम्ययदुनंदनः प्रगृह्यपाणिनापाणिंप्रहसन्द्विजमब्रवीत् १ श्रीभ
गवानुवाच तथाहमपितच्चित्तोनिद्रांचनलभेनिशि वेदाहंरुक्मिणाद्वेषान्ममोद्वाहोनिवारि
तः २ तामानयिष्यउन्मथ्यराजन्यापसदान्मृधे मत्परामनवद्यांगीमेधसोग्निशिखामिव ३
करणीयेनहिमत्प्रक्रियतांमत्वानंतरमेवक्रियतामिति ५४ इतिभावार्थेद्विपंचाशत्तमः ५२ त्रिपंचाशत्तमे
गत्वाविदर्भान्कृष्णोहरिः रुक्मिणीमहरत्कृत्स्नोमिषतांद्विषतांबलात् १ निद्रायाअलाभेकारणंतदवदन्ति
तयाकथितमप्याह वेदाहमिति २ आनयिष्यइत्यानयिष्यामि राजन्यापसदान्राजसुहीनान् उन्मथ्यानय
नेरुप्रेतः तेपमरेति ३ ॥ ॥ ॥

भा०द० उद्वाहर्क्षमिति परश्वोरात्रौविवाहनक्षत्रमितिविज्ञायतस्याराज्ञ्याप्रस्थाप्यमानविदर्भदेशानगमत्‌ श्वोभावि।
उ०टी० निर्त्वमजितोद्वहनेविदर्भान्गुप्तःसमेत्येति रुक्मिण्याःसंदेशान्‌ सेव्यमित्यादीनिचत्वारिश्लोकनामानि ५६
१३ पुत्रस्यरुक्मिणःस्नेहेनतद्वशमनुगच्छतीति तयाप्युक्तेनशिशुपालेनाभिरुचितंयोनयति कर्माणिपुराले।
श्लो० १३ उद्वाहर्क्षंचविज्ञायरुक्मिण्यामधुसूदनः रथःसंयुज्यतामाशुदारुकेत्याहसारथिं ४ सचाश्वैःशैब्यसुग्री
वमेघपुष्पबलाहकैः युक्तंरथमुपानीयतस्थौप्रांजलिरग्रतः ५ आरुह्यस्यंदनंशौरिर्द्विजमारोप्यतूर्ण
गैः आनर्तादेकरात्रेणविदर्भानगमद्धयैः ६ राजासकुंडिनपतिःपुत्रस्नेहवशंगतः शिशुपालायस्वांक
न्यांदास्यन्कर्माण्यकारयत्‌ ७ पुरंसंमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथं चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः
समलंकृतं ८ स्रग्गंधमाल्याभरणैःविरजोंबरभूषितैः जुष्टंस्त्रीपुरुषैःश्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ९
पितृन्देवान्समभ्यर्च्यविप्रांश्चविधिवन्नृप भोजयित्वायथान्यायंवाचयामासमंगलं १० सुस्नातांसु
काःपितृदेवार्चनादीनि ७ तान्ये \ दतीकन्यांकृतकौतुकमंगलां आहतांशुकयुग्मेनभूषितांभूषणोत्तमैः
वा२ पुरमित्यादिचतुर्भिः सम्मृष्टाःसंसिक्ताश्चमार्गादयोयस्मिन्‌तत्‌ चित्रध्वजैःपताकाभिःसमलं
कृतंत्यकारयत्‌ ८ स्रग्गंधमाल्याभरणैरित्यत्रमनुष्यैरितिशेषः यद्वास्रग्गंधमाल्यान्याबिभ्रतीतितद्योगैः न
यानिरजांवैर्भूषितैश्चस्त्रीपुरुषैर्जुष्टंतथाश्रीमद्भिर्गृहैश्चजुष्टं ९ यथान्यायंयथाचारंकल्याणमितिमंगलवाचा।

13A

वध्वा स्नाताः कन्यया अथर्ववित् अथर्वणो मंत्रवित् १२ १३ अभ्युदयोचितं १४ ततश्चतुरंगोमेन्द्रोः पा
रिन्दुतः कुंडिनं भीष्मकस्य पुरं ययौ मदच्यवने मदच्युतः तैः स्पंदनैः रथैः हेमरचिता माला विद्यते येषु तैः
चक्रुः सामर्ग्यजुर्मंत्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः पुरोहितोथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशांतये १२ हिरण्यरूप्य
वासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः १३ एवं चेदिपती रा
जा दमघोषः सुताय वै कारयामास मंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितं १४ मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यंदनै
र्हेममालिभिः पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुंडिनं ययौ १५ तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभि
पूज्य च निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने १६ तत्र शाल्वो जरासंधो दंतवक्रो विदूरथः
आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौंड्रकाद्याः सहस्रशः १७ कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुं
यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः १८ योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः आजग्मु
र्भूभुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः १९ श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीयनृपोद्यमं कृष्णं चैकं गतं हर्त्तुं क
न्यां कलहशंकितः २० बलेन महता सार्द्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः त्वरितः कुंडिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्ति
भिः २१ भीष्मकन्या वरारोहा कांक्षंत्यागमनं हरेः प्रत्यापत्तिमपश्यंती द्विजस्याचिंतयत्तदा २२
१५ कल्पितं निर्मितं यदन्यनिवेशनं तस्मिन् १६ १७ यदि श्रीकृष्णो हरेदिति शंकिताः कन्यां साधयितुमि

लियं: २४ ॥ मङ्गलैर्विविधैः कल्पितैः कलिपतिविनतैः परिवित
२ ॥ मङ्गलकैर्विविधैः प्रशोभितैस्तोरणान्वितं २२ ॥

भा० द० वियामागविलावन्याचेगोनतिनः ग्रल्पराधमः मंदभागपायाः २२ नुगस्मितंधाम्प्रोदिव्यपीनिशेकायानायाति
उ० श्री० दिकृतोयमरति ग्रस्यार्थः ग्रादौकृतोयमलात्नतुग्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरेचकिंचिन्मयितुगस्मितं
१६ मन्वाप्रत्याचष्टे ग्रतः सोपिद्विजोनूनंनायतीति यद्वा ततोनिर्गतोपिश्रीकृस्लोमदेवेवमुख्यानलकचिन्तयति
14 ग्रहोवियामांतरितद्वुहोमेल्पराधमः नागतस्त्वरविंदाक्षोनारदेवग्रवकारणं २३ सोपिनावर्तं
या नेयापिमत्प्रदेशदसोद्विजः ग्रपिमय्यानवयाल्माहृष्ट्वाकिंचिज्जगस्मितं २४ मन्याणिग्रहणेनूनंना
स पांतिदिकृतोयमः दुर्भगायानुमेधातानाचकृलोमहेस्वरः २५ देवीवाविमुखोगौरीरुद्राणी
गिरिजासती एवंचिंतयतीवालागोविंदहृतमानसा २६ निमीलयतिकालज्ञानेत्रेवाष्पकला
कुले एवंवध्वाः प्रतीतत्वागोविंदागमनेनृप वामऊरुर्भुजोनेत्रमस्फुरत्प्रियभाषिणः
ग्रथकृस्लविनिर्दिष्टाः सएवद्विजसत्तमः ग्रतः पुरेस्थितांदेवीराजपुत्रींददर्शह सातंप्रहृष्टवदना
वेधोमवेदित्वाह दुर्भगायाइति २४ २५ मत्वाग्रात्मगतिंसती ग्रालक्ष्यलक्षणाभिज्ञासमष्टंव्वकृ
कालतां धुनापिगोविंदागमनकालइतिमत्वानाकिंचिदाश्वसंचिंतासतोविनायासव्येलोचनेनिमीलित
वतीत्यर्थः २७ प्रियभाषिणः प्रियस्तूचकाः पुरोपवनशामेनश्रीकृस्लेनविनिर्दिष्टः शामेमाकश्यरस्त्वाद्दिष्टः
२८ नवया ग्रात्मनोदेहस्यगतिर्गिस्यते लक्षणाभिज्ञाद्दनसलक्षणं नतनत्कार्यस्तूचमभिज्ञानातीति १५

14A

तेस्यै ब्राह्मणायेदं निवेदितवान् तच्च शशंस आत्मोपनयनं प्रति आत्मनास्वयं कृष्णस्यानयनेन प्रतिनेनहि
जेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति आत्मनः प्राणास्वरस्येति वायद्वा आत्मनस्तस्या उपनये नप्रतिश्रीकृष्णेन यद्युक्त
सत्यवचनतामानयिष्यत्यादिनतच्छशंस अवाणयदित्यर्थः १० तेश्रीकृष्णं अस्मिन्कार्ये सर्वस्याणिनामपि
अपर्याप्तमिति तद्वचितं प्रियमपश्यतीन दोकेवलननामपश्चाद्धृद्दतावित्यर्थः यद्वामा श्रियं येन मति
तस्याआवेदयन्त्याम सदामेयद्धनेदं उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति २० तमागतं समात्ताय
वैदर्भी हृष्टमानसा नपश्यन्तीब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा २१ प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्वाहप्रे
क्षणोत्सुकौ अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः २२ मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजां
सि सः उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् २३ तयोर्निवेशनं श्रीमदुपाकल्प्य महामतिः
ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा २४ एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः यथाबलं
यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् २५ कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः आगत्य नेत्राञ्जलि
तेतावत्सर्वं सम्पदामास्पदं भवति किंपुनर्मयि प्राणानायामिति ततोधिकमन्य सिः पद्मुस्तन्मुखपंक
त्रियेन पश्यतीननामेति २१ २२ महामतिरित्यनेन श्रीकृष्णस्योवाढकन्या मुद्वाहोऽमवागतनः स्यादिति वि
रोचितेन विधिना समपूजयदिति सूचितं यथाप्रयावत् २४ समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्य ते
न समर्हितवानित्यर्थः २५ श्रीकृष्णस्य भाविकर्मस्वचकं जनानां रागं दर्शयति श्रीकृष्णमागतमिति त्रि।

भा.टी.
उ.टी.
१५

अस्यैवतत्किमित्येवाह त्वेव अस्मावेवैभेष्याएवसमुचितएवेति षडभावधारणानितेनैकस्मिन्व्यतिरेकप्रदर्श
नमुपलतणार्थ नापरेति नचवाक्यभेददोषः अनूद्यविधेयभेदेनविभिन्नानामेववाक्यानामसहप्रयोगा।
द्वंद्वमेमाष्टिरत्यादिवदिति २० अयमेवानुग्रहइति अनुग्रहज्ञानग्रहणान्वितेति ३२ ३६ नस्यामागमनेविशि
अस्यैवभार्याभवितुंकन्याएहेतिनापरा अस्मावप्यनवद्यात्माभैष्यासमुचिताःपतिः ३७ किंचित
सुचरितेपवित्रेनतुश्रुतिलोककृत अनुग्रहणानुग्रहणानुवेदभर्गोपाणिमच्युतः ३८ एवमेमकला
वेद्धावदंतिस्मपुरौकसः कन्याचातःपुरोमागाद्वैदेही विकालेय ३९ पद्माविनिर्येयोद्दृष्टभवान्या
नं१ पादपल्लवे संचात्तुध्यायतीसम्यक्मुकुटचरणानुजम् ४० यतवागमान्तृभिःसार्द्धसर्वाभिःपरिवा
रिता गुणाराजभटैःसूरैःसन्नद्धैरुयतायुधैः ४१ मृदंगशंखवपणवास्तूर्यभेर्यश्चजघ्निरे नाना
उपहारबलिभिःवारमुख्याःसहस्रशः ४२ स्रगंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यःस्वलंकृताः गायंतिश्चस्त
वेतश्चगायकावाद्यवादकाः ४३ परितृम्यवधूंजग्मुःसूतमागधवंदिनः आसाद्यदेव्याःसदनंधौतपा
दिकरौतुजाः ४४ उपस्पृश्यप्रशुचिस्तानाप्रविवेशाविकांतिक तांवैप्रवयसोबालाविधिज्ञाविप्रयो
षिताः ४५ भवानीवंदयांचक्रुर्भवपत्नीभवान्विता नमस्येत्वाविकेभीतासस्वसंतानसुतांशिवां ४६
नषिद्धयेन पद्मामिति ४० ४१ मृदंगेत्यादिजतिरेग्राहृताःवादिताइत्यर्थः वारमुख्यागणिकोत्तमाः ४४
उपस्पृश्यप्राचम्य प्रवयसोवृद्धाः ४५ भवान्वितामिति भवस्यापसर्जनत्व स्त्रीकर्मोचितमुक्तंनमस्यइति

15A

ष्वात्मारामोमौकथंत्वन्निर्भवेदितिचेदत्रआह नदत्तुमोरत्नामिति भवतीश्रीकृष्णएववा ४७ स्रगंगधादिभिः
विकासमसृजयत् नयाविप्रस्त्रियोपितेदैवीलवणादिभिस्सममसृजयदिति ४८ शेषमाल्य ४९ मुनिव्रत
मौनादिभृत्यामरवी ५० नोविलोक्यवीराममुमद्रुदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः श्यामांगजानरजस्कांकुनलेभ्यः
भृत्यान्तिमैभगवान्कृष्णलदत्तुमोदत्तो ग्रद्भिगंधाक्षतैर्धूपैर्दीपैःस्रग्माल्यभूषणैः ४७ नानोपहार
वलिभिःप्रदीपावलिभिःपृथक् विप्रस्त्रियःपतिमतीस्तुयातैःसममपूजयत ४८ लवणापूपकाद्वलके
दस्रुवफलेत्ताभिः नैवेद्यस्त्रियप्लाःप्रदद्युः श्रीपायुप्रभुराशिषः ४९ नेभ्योदैवेनमःश्रृक्केशेषाच्चजगदे
वधूः मुनिव्रतमयतत्स्वानिस्त्रक्रामाविकारहात् प्रगृह्यपाणिनाभृत्यादत्तमुद्दीपशोभिना ५०
नोदेवमायामिववीरमोहिनीससमस्यमांकुरलमंडितानना श्यामानितवार्पितरत्नमेखलाव्यजत्का
नीकृतलगाकिनेक्षणा ५१ मुविस्मितांविवफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुंदकुड्मला पदाचा
लनीकलहंसगामिनीसिंजत्कलानूपुरधामशोभिना ५२ विलोक्यवीराममुमद्रुःसमागतायज्ञात्मिवनस
त्कृतहृच्छयार्दिताः पीवीत्यनेनपतयसलदुरारहासव्रीडावलोकहृतचेतसउज्झितनाहाः ५३
धाकिनदृवचपलेदृनोणायस्याला ५२ द्विजायवक्त्रुदंतानांकुड्मलानिमुकुलानिबिंबफलवत् योधरस्तस्यद्युति
भिःशोणायमानानितानियस्यास्ताकलायोभानयुक्तेनूपुरेसिंजत्त्वनत्कालासुरेचतस्यधामदीप्तिःतेनशोभितेयी

सातान्मामान्ह्रियैक्षततनतेदेवाच्युतंददर्शोन्मनेरेणान्वयः चलपद्मकोशानन्त्याचरोणोवालयती ५४ सुपर्ण।
लक्षणंसगरुडध्वजंहरिः सिंहः ५६ असहमानानांतेषामाक्रोशमाह अहोधिगस्मान् यतोस्माकयशोगो
पैर्हृतमिति ५७ इतिभावार्थेदशमेत्रिपंचाशत्तमः ५३ चतुःपंचाशत्तमेमत्तु जित्वासाह्लोरिपत्तगान् रुक्मि
पेतुःक्षितौगजरथाश्वगताविमूढायात्राच्छलेनहरयेर्पयती स्वशोभां सैवंशनैश्चलयतीचलपद्मको
शौप्राप्तिंतदाभगवतःप्रसमीक्षमाणा ५४ उत्सार्यवामकरजैरलकानपांगैः प्राप्तान्ह्रियैक्षतनृपान्द
दृशेऽच्युतंच तांराजकन्यांरथमारुरुक्षतींजहारकृष्णोद्विषतांसमीक्षतां ५५ रथंसमारोप्यसुप
र्णलक्षणंराजन्यचक्रंपरिभूयमाधवः ततोययौरामपुरोगमैःशनैः सृगालमध्यादिवभागहृद्ध
रिः ५६ तंमानिनःस्वाभिभवंयशःक्षयंपरेजरासंधवशानसेहिरे अहोधिगस्मान्यशआत्तधन्विनां
गोपैर्हृतंकेसरिणांमृगैरिव ५७ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेत्रिपंचाशत्तमः ५३ शुकउवाच इति
सर्वेसुसंरब्धावाहानारुह्यदंशिताः स्वैःस्वैर्बलैःपरिक्रांताअन्वीयुर्धृतकार्मुकाः १ तानापततआलो
क्ययादवानीकयूथपाः तस्थुस्तत्संमुखाराजन्विस्फूर्ज्यस्वधनूंषिते २
णंचविद्रुयाशेभस्याःपाणिंपुनर्ग्रहीत १ इतीति अहोधिगस्मानित्येवंवदन्तःसुसंरब्धाःक्रोधाविष्टाःदं
शिताः कृतसन्नाहाः परिक्रांताः अन्वीयुरन्वधावत २ विस्फूर्ज्यटंकारयित्वा २ ॥०

16A

परेषां प्राणानां बाहुल्येपादवानोऽप्यबलत्वेरक्षान्तः ३ पेलव पेलत ४ मास्मैभैः माभयं कुरु हे वामलोचने वरा
शिनावकैः त्वदीयैः कृत्वा ५ स चामी विक्रमस्यन्ते उल्लीषाणिशिरांसि यन्नवस्त्राणितन्त्स्रहितानिशिरांसि ७ कर
अस्यपृष्ठे राजसंकेपरयोपस्थेच कोविदः मुमुचुः शरवर्षाणि मेघाअद्रिमिवापयया ३ पत्नुर्बलं शरासा
रैस्तद्वीक्ष्य समथामा सत्री उभेदन्तन्हृद्भयविह्वललोचना ४ प्रहस्य भगवानाह मास्मैभैर्वामलो
चने विनेस्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलं ५ तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादयः अम
ष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान्रथान् ६ पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि सकुण्डलकि
रीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ७ हस्ताः सासिगदेष्वासाः करभा ऊरवोऽङ्घ्रयः अश्वाश्वतरनागोष्ट्र
खरमर्त्यशिरांसि च ८ हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः राजानो विमुखा जग्मुर्जरा
सन्धपुरःसराः ९ शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरं नष्टत्विषं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् १०
स्व भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते ११ यथा दारुमयी
योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः १२

भोः प्रकोष्ठ उरुविशेषणावा ८ ९ अग्रामदारमेवतेहृतदारमिवातुरं १० निष्ठास्थैर्यं ११ कुहको
नेनर्तिता तस्येच्छया दुःखेपीहमानत्वेनपारवश्यं पक्षान्तरं दर्शितनम् १२ ॥०

भा०द० अयच्चाहमेव दृष्टान्तस्त्याह जरासंधः शौरिरिति हृत्स्नात्स्वकायात् एकं संयुगे परं केवलं स्वतन्त्रमिवाजिग्येति
उ.टी. नवानेह १२ नेदृशमदृष्टेन युक्तेन १३ फलानैव स्वल्पसैन्यैः १४ प्रदक्षिणः अनुकूलः स्यात् १६ ७ १८
१७ शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्ये एकमहं परं १३ तथाप्यहं न
17 शोचामि न प्रहृष्यामि कदाचित् कालेन दैवयुक्तेन जानन् विद्रावितं जगत् १४ अधुनापि वयम
वैवीरयूथपयूथपाः पराजिताः फाल्गुनतेजसैर्वरभिः कृष्णपालितैः १५ रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मा
त्मानुसारिणि तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः १६ एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात्सा
नुगः पुरं हतशेषाः पुनस्तेपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः १७ रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन्स्व
सुः पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली १८ रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजां प्रति
जज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः १९ अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीं कुण्डिनं न प्रवेक्ष्या
मि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः २० इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः चोदयाश्वान्यतः कृष्णस्तस्य घ४
मे संयुगं भवेत् २१ अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता त्र॥९
२२ विकत्थमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् रथेनैकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठेत्यथाह्वयत् २३
२२ गोपालस्य वै पालकस्येति वाल्पवीर्यः तथा सुदुर्मतेः शोभनाश्वग्रहवतीं दृष्टिमपि मतिर्यस्य तस्येति २३ १७

17A

यदूनां कुलपांसन कुलद्रूपाणवल्लतस्तु यदूनां कुलस्य पेने हे ग्रसन स्वयं च विपुदननवनर श्रेमसमा।
वानरत्वस्माद्धतोः कर्त्तरि ल्युट् प्रत्ययो नयादिविहितः २४ ध्यातः कांक्षः सयथा द विमस्तानि नदृन वस्तु
कुत्तयासि स्वसा धिन विकृष्ण सरथं जनेत्रे कृस्नत्रिभिः शरैः स्माद वारेत्यां तिष्ठय यदूनां कुलपांसन २४
कुत्तयासि स्वसां देमेमनुचिन्वा ध्यातवदवि: हरिविष्णु यमदं मदमायिनः कृदयोधिनः २५ यावन्नमेद्दैतो
वाणैः शर्ये यामनुचहारिकां स्मयन्कृष्णो धनुःछित्वा षड्भिर्विव्याध फल्गुनः २६ अष्टभिश्चानुमेवाहा।
द्वाभ्यास्तत्ध्वजत्रिभिः स चान्यद्धनुरादाय कृस्नविव्याधपंचभिः २७ नेस्ताडितः सौ[illegible] विव्याधे
धनुश्च्युतः पुनरन्यउपादेत तद्प्याछिन्नदवाय: २८ परिघमहिंशपूलं चर्मासीं शक्तिनामरो
यद्यदायुधमादत्ततत्सर्वमछिनद्धरिः २९ ततो रथाद्वल्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया कृस्नमभ्य।
द्रवत्कुद्धः पतंगइवपावकं ३० तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चेमचेषुभिः छित्वा सिमाददेतिग्मरुक्मि
णां हंतमभ्युद्यतः ३१ दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला पतित्वा पादयोर्भर्त्तुरुवाच करुणास
ती ३२ योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेवजगत्पते हंतुं नार्हसि कल्याणभ्रातरं मे महाभुज ३३ शुक उ।
वाच इत्युक्ता न गदेयाद्दो कृपाणा दीन भाषिणी भ्रातरं त्वान्तुकामासा कृस्नस्य जगतीपतेः ३४
नस्तु ग्रथ्यांहावदीनिच्छेदः सदस्यात्तवदित्यर्थः देमेदध्यिरेत्यर्थः २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३४

घ्र.शो.दी.५

भा॰ टी॰ परित्रातेनकिं किंपितान्यगानियस्यात्तयाभुवा शोकेनमुष्यन्मुखंबंधस्याः रुडकंदोयस्याः साचुसाचनयाकात।
उ॰ टी॰ यागेवेक्रवाविस्रसितादेममभ्यामालायस्यात्तयागृहीतेष्याटोयस्यसः २२ स्रस्तस्कंकेशपाशहिनानिस्याने।
१९ स्यानेस्रवशिष्टानिस्रसयूणिकेशास्वयस्याभवति तयोर्नैवामिनाप्रवयन्नुडयन् विरूपमकरोत् २४

18 तयापरित्रासविकंपितांगयाभुवाचमुष्यन्मुखरुडकंठ्या कान्त्यविस्रसितहेममालयागृहीत
पादः करुणोन्यवर्तत २३ चैलेनवध्वातमसाधुकारिणं स्मस्केशप्रवपन्विरूपयत् तावन्मसडुः स
पाश्मैन्यमद्भुतयदुप्रवीरानलिनींयथागजाः २४ कृष्णांतिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणं तथास्थु।
तदृतप्रायंदृष्ट्वासंकर्षणोविभुः २५ विमुच्याबद्धंरुक्मिणोभगवान्कृष्णमब्रवीत् असाध्विदंत्वया
कृष्णकृतमस्मज्जुगुप्सितं २६ वपनंश्मश्रुकेशानांवैरूप्यंसुहृदोवधः सैवास्मान्साध्व्यस्वपेया
मानुवैरूप्यविन्त्या २७ सदृशःस्वदोनवान्योलिप्यास्वकृतभुक्पुमान् बंधुर्वध्यार्हदोषोपिनव
ध्यंवेयमर्हति २८ मान्यःस्वनैवदोषेणहतःकिंहन्यतेपुनः क्षत्रियाणामयंधर्मःप्रजापतिवि।

तयाभूतंहतप्रायमित्युक्तरवाक्येप्यनुबंधगाः रुक्मिणीसांत्वयति सैवास्मन्निति ३० निर्मितः २९
पुनःकृष्णमाक्षिपति बंधुरिति २८ पुनर्देवीमन्याह क्षत्रियाणामिति येनधर्मेणभ्रातापिभ्रातानंहा
न्यात् तेनस्मस्मान्वयोरन्तरःस्मृतिदारुणः धर्मस्यस्वतस्यकोस्माकमपराधइतिभावः २९ ॥ १९

न॰२

प्राकृतां

त

श्री

18A

पुनैः कृष्णमुद्दिश्याह राजन्यस्येति नैयाध्यास्माकमेतदनुचितमिति भावः ४० पुनर्देवीं प्रत्याह तवेषम्यमिति सर्व
भूतेषु दुर्हृदामपि हितानां नाभवो दृगां अनन्तवद्भद्रमन्यसे इच्छसि इयं तव विषमा बुद्धिः असमीचीना बुद्धिः कुतः य
तस्तदेव सुहृदाम भद्रमिति यद्वा सर्वभूतेषु दुर्हृदामपि स्वसुहृदां भद्रमेव दद्द्रूपम्य दुर्नमभद्रं यत्त्वमन्यसे तत्
वेयं विषमा बुद्धिरिति अथवा सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृदां शिशुपालादीनामभद्रं सुहृदां भद्रं च यत्त्वमन्यसे तवेयं

म

भ्रातापि भ्रातरं हन्याद्येन घोरतरस्ततः राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ४० मानिनोन्यस्य
वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि ४० तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदां यन्मन्यसे सदाभद्रं सुहृदां भ
द्रमज्ञवत् ४१ आत्ममोहो नृणामेष कल्पते देवमायया सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनां ४२
एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनां नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ४४ देह आद्यन्त
वानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः आत्मन्यविद्यया कॢप्तः संसारयति देहिनां ४५

तेजसः ६

घ

विषमा बुद्धिः समानभवनिमित्तत्वत् अज्ञानामिव ४१ कुत इत्यत आह आत्ममोह इति ४२ परमार्थमाह
एकमेवेति परः शुद्धः ज्योतिस्सूर्यादि यथोदकेषु नभो यथा घटादिष्विति ४४ कुतस्तर्हि नानात्वं इदानीं मेक
मुद्दिश्य प्रतिमस्तवाह देह इति द्रव्याणि भूतप्राणेन्द्रियाणि गुणास्त्रयस्तद्बाह्याभ्यन्तराद्यन्तवान त्रिगुणात्मकः
देहोपाधिनात्मा सुहृदां तु प्रतीयते न त्वर्थः ४५ ॥ ॥ १

१८

भा॰ टी॰ ननुदेहसंबंधेनापिसंसारोस्तीतिप्रवृत्तं वारयितुमेव तत्राह नात्मान इति देहस्य अन्येन असृग्भिन्नादिनात्मनः
३॰ टी॰ संयोगवियोगौ न स्तः कुतः असतः असत्त्वादन्यस्येत्यर्थः कुतोसत्त्वं तत्राह तद्धेतुत्वादिति तस्यान्यस्य भूते
१९ न्द्रियादेः प्रसिद्धेः प्रकाशस्य तद्धेतुत्वात् आत्मदृष्टेकत्वात् ननु देवैरधिष्ठितेभ्य इन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्र
19 सिद्धा भूतप्रतीत्या च तत्सिद्धिर्नात्मनस्तत्राह दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः यथा प्रकाशकत्वेन वर्तमानयो
रपि चक्षूरूपयो रवेः सकाशात्सिद्धिः द्वयोरपि तेजस्त्वाविशेषेपि तयाप्येते इन्द्रियादीनां परस्परसिद्धाना

नात्मनोन्येन संयोगो वियोगश्चासतः सति तद्धेतुत्वात्तत्सिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथा रवेः ॥१९॥
जन्मादयः स्थिरे देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् कलानामिव नैवेन्दोर्मूर्तेर्यस्य कुहूरिव ॥२०॥

मपि चैतन्याधीन एव प्रकाशः तत्कार्यत्वाच्च तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं चेत्यर्थः नन्वेव हादशोवस्यति दीप
स्तु स्वरूपं च ज्योतिषा न स्पष्टं भवेत् एवं धीः तानि मात्रास्य स्फुरन्त्यन्यत माहत्वादिति यद्वा रवेः प्रसिद्धा श्री
स्यामेव दृग्रूपाभ्यां परस्परप्रसिद्धिर्यथा न तद्वदिति ॥१९॥ देहसंबंधाभावादेवात्मनो जन्मादयो विक्रिया इति व
क्तुं जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह जन्मादय इति कथं तर्हि जातोहं बालोहं वृद्धोहमिति आत्मनि जन्मा
दिप्रतीतिरिदं हि जन्मादि नैवेति सदृष्टान्तमाह कलानामिवेति इन्दोः कलानामेव जन्मादयो नैवेन्दोः यथा तद्व
त् यथा च कलानां नाशादेव कुहूरमावास्या २ ३ तद्वच्चोक्तं तद्वदस्यात्मनो देहस्य नाशादेव मूर्तिर्नैव दाह २९

19A

नन्वात्मनो देहादिभिन्नत्वे तथाभावे कथं भोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशंक्य स्वप्नदृष्टान्तेन समर्थयते यथा शयान इति
आत्मानं भोक्तारं विषयान् भोग्यान् फलं भोगं असत्यमप्यर्थमनुभुंक्ते तथा बुधः संसारं प्राप्नोतीति ४८ आत्मानं पश्यति
पश्यति विमोहयतीति चेति तथा ज्ञानेन निर्हृत्य अपाकृत्य ४९ समादधे समाहितमकरोत ५० रुक्मिणो स्वविषम

यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च अनुभुंक्तेऽप्यसत्यर्थे तथाप्नोत्यबुधो भवं ४८ तस्मादज्ञानजं शो
कमात्मशोषविमोहनं तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ४९ शुक उवाच एवं भगवता तन्
वी रामेण प्रतिबोधिता वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ५० प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विड्भिर्हतब
लप्रभः स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ५१ अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीं कुंडिनं
न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्रुषा ५२ चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरं भगवान्भीष्मकसु
तामेवं निर्जित्य भूमिपान् ५३ पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरूद्वह तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृ
हे गृहे अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ५४ नरा नार्यश्च मुदिताः प्रमृष्टमणिकुंडलाः पा
रिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ५५
वतोनाज्ञानेन निहतमिति दर्शयन्नाह प्राणावशेष इति ५१
अहत्वा अहत्वा अहमेति मिति चवास्ववार्थः अप्रत्यूह्य अनावर्त्य अप्रतिबुध्येति तु समत्वं यवीयसीं स्व
सारं यत्र विरूपितः सैन्यैः वावसन् तत्र भोजकटं नाम पुरमभवत् वरयोर्वरवध्वोः देयमुपस्करम् ५५ ॥

भा॰ द॰ उत्तभितैरिंद्रकेतुभिर्ध्वजविशेषैः उपकॢप्तानि मंगलानि लाजांकुरपुष्पप्रकरादीनि यैः ५६ आहूता आहूताः
उ॰ टी॰ प्रेष्ठा भूभुजस्तेषां गजैः परामृष्टा उल्लिखिताः रंभापूगास्तैरुपशोभिता यद्वा तैरेव गजैः परामृष्टाः रंभाः
२॰ पूगाश्च तैरुपशोभिता ५७ संभ्रमादौत्सुक्यात्परिधावतां वधूनां मध्ये मिथः समेत्य मुदं प्रापुः ५८ ६ः २
20

सावृष्णिपुर्युत्तभितेंद्रकेतुभिर्विचित्रमाल्यांवररत्नतोरणैः बभौ प्रतिद्वार्युपकॢप्तमंगलैरापूर्ण
कुंभागुरुधूपदीपकैः ५६ सिक्तमार्गा मदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजां गजैर्द्वाःसु परामृष्टरंभापूगो
पशोभिता ५७ कुरुसृंजयकैकेयविदर्भयदुकुंतयः मिथो मुमुदिरे तस्मिन्संभ्रमात्परिधावतां
५८ रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ५९
द्वारकायामभूद्राजन्महामोदः पुरौकसां रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियःपतिं ६० इति श्री
भागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिणीहरणोप चतुःपंचाशत्तमोध्यायः ५४

तिश्रीभागवते भावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे चतुःपंचाशत्तमोध्यायः ५४ पंचपंचाशत्तमे त्व प्रद्युम्नो ज
नितः स्मरः शंबरेणाहृतः सोयं हत्वा तं कांतया गमत् १ प्रद्युम्नहानिः लाभाद्यैः शंबराहरणादिना कु २॰
रु विनाम पन्यादिसुखदुःखमसूसचेत २ ॥ ०

20A

म

जोवक्तव्यादिविवाहेभ्यः प्रागेवप्रद्युम्नजन्मततोविवाहाः ततःशांवागमनात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनेप्यतः पूर्वकथना
प्रसक्तेपि प्रथमंप्रद्युम्नस्यजातमात्रस्यशंवरेणहरणंनिरूप्यते प्रत्यागमनंतुतत्कालीनमधिकथायांप्र
वक्ष्यमाणायांवोक्तमिति वासुदेवाधिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वासुदेवांशःसृष्टिहेतुत्वाच्च देहोपपत्तयेदेहप्रा

प्तुकउवाच कामस्तुवासुदेवांशोदग्धःप्राग्रुद्रमन्युना देहोपपत्तयेभूयस्तमेवप्रत्यपद्यत १ सएव
जातोवैदर्भ्यांकृष्णवीर्यसमुद्भवः प्रद्युम्नइतिविख्यातःसर्वतोनवमःपितुः २ तंशंवरःकामरूपी
हृत्वातोकमनिर्दशं सविदित्वात्मनःशत्रुंप्रास्योदन्वत्यगाद्गृहं ३ तंनिर्जगारबलवान्मीनःसोप्यप
रैःसह वृतोजालेनमहतागृहीतोमत्स्यजीविभिः ४ तंशंवरायकैवर्ताउपाजह्रुरुपायनं सूदा
महानसंनीत्वावद्यन्स्वधितिनाद्भुतं ५ दृष्ट्वातदुदरेबालंमायावत्यैन्यवेदयन् नारदोकथयत्स
र्वंतस्याःशंकितचेतसः ६ बालस्यतत्वमुत्पत्तिंमत्स्योदरनिवेशनं साचकामस्यवैपत्नीरतिर्नामयश
स्विनी ७ पत्युर्निर्दग्धदेहस्यदेहोत्पत्तिंप्रतीक्षती. निरूपिताशंवरेणयासूपौदनसाधने ८

प्रपे १ अनवमःअन्यूनः २ प्रथमस्तुःकामशत्रुःशंवरस्तस्मात्मनःशत्रुंविदित्वासमुद्रेप्रास्यक्षिप्य गृहमा
गादिति ३ निर्जगारगलितवान् ४ स्वधितिनाशस्त्रिकया अवद्यन् अवदायन् खंडितवंतः ५ तत्त्वका
मोयं तवभर्तेति उत्पत्तिंश्रीकृष्णात्रुक्मिण्यामुत्पन्नमिति यशस्विनीपतिव्रता ७ भर्तुर्देहप्राप्तिंप्रतीक्ष

भा.द. नेषिमृंकामदेवंत्वंयस्यविभ्रमेसंस्मार ९ संगृह्येराजन् सौरतैर्भावैश्यातस्येत्यभजत १० ११ अधिकृतापत्नी
उ.टी त्वत्कृते रतिरहंभवान्काम इति १२ १३ दुर्जयत्वेहेतुःमायाशतविदमिति कथंनहिंहंतव्यइत्यत आह मा
२१ कामदेवंविसिमृतुष्याचक्रेस्वैरंतदार्भके नातिदीर्घेणकालेनसकार्ष्णीरूढयौवनः जनयामासना
21 रीणांवीक्षंतीनांचविभ्रमम् ९ सातंपतिंपद्मपलायतेक्षणं प्रलंबबाहुंनरलोकसुंदरं सव्रीडहासो
त्तभितभ्रुवेक्षती प्रीत्योपतस्थेरतिरंगसौरतैः १० तामाहभगवान्कार्ष्णिर्मातस्तेमतिरन्यथा मातृ
भावमतिक्रम्यवर्तसेकामिनीयथा ११ रतिरुवाच भवान्नारायणसुतःशंबरेणाहृतोगृहात् अ
हंतेधिकृतापत्नीरतिःकामोभवान्प्रभो १२ एषत्वानिर्दशंसिंधावक्षिपच्छंबरोसुरः मत्स्योग्रसी
त्तदुदरादितःप्राप्तोभवान्प्रभो १३ तमिमंजहिदुर्धर्षंदुर्जयंशत्रुमात्मनः मायाशतविदंत्वंचमायाभि
र्मोहनादिभिः १४ परिशोचतितेमाताकुररीवगतप्रजा पुत्रस्नेहाकुलादीनाविवत्सागौरिवातुरा
१५ प्रभाष्यैवंददौविद्यांप्रद्युम्नायमहात्मने मायावतीमहामायांसर्वमायाविनाशिनीं १६ सच
शंबरमभ्येत्यसंयुगायसमाह्वयत् अविषह्यैस्तमाक्षेपैःक्षिपन्संजनयन्कलिं १७ सोधिक्षिप्तोदुर्वचो न२
भिः पदाहतइवोरगः निश्चक्रामगदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः १८
यामिति १४ नन्वत्रविलंबःकार्यइत्याह परिशोचतीति रोदनीत्यर्थः १५ १६ १७ १८ १९ १९ २१

21A

वज्रनिर्घोषनिर्घातेयथानिष्ठुरलीक्षोनादोभवति तथाभूतेनादेनमनदत सामान्यविशेषनयायाप्यकत्व मोदनेपाकेपवतीतिवत प्रतिनिष्ठुरेनादमकरोदित्यर्थः १९ २० वैहायसः प्रकाशोस्थितः २१ सत्वात्मिका

गदामादिप्यनरमाप्रद्युम्नायमहात्मने प्रहित्यमनदत्वादेवज्रनिर्घोषनिष्ठुरे १९ तामापतंतीभ
गवान्प्रद्युम्नोगदयागदा प्रपास्पमवेकुद्धः पाहिणोत्स्वगदांतप २० सचमायामसमाश्रित्यदैत्या
धीमपिरदर्शितां सुमुचेशममेयवर्षंकोस्थोवैहायसोसुरः २१ वाध्यमानोसमवर्षेणयोकिलोयोम
हारथाः सत्वात्मिकामहाविद्यांसर्वमायापमर्दिनी २२ ततोगोह्यकगंधर्वपैशाचोरगराक्षसीः
प्रयुक्तशतशोदैत्यःकार्ष्णिर्व्यधमयत्समताः २३ निशातमसिमुद्यम्यसकिरीटंसकुंडलं शंबरस्य
शिरःकायात्तान्म्रश्मश्वोजसाहरत २४ आकीर्यमाणोदिविजैःस्तुवद्भिःकुसुमोत्करैः भार्ययाम्
वरचारिण्यापुरंनीतोविहायसा २५ अंतःपुरवरंराजन्ललनाशतसंकुले विवेशपत्न्यागगना
द्विद्युतेववलाहकः २६ तंदृष्ट्वाजलदश्यामंपीनकौशेयवाससं प्रलंबबाहुंताम्राक्षंसुस्मितंरुचि
राननं २७ स्वलंकृतमुखांभोजंनीलवक्रालकादिभिः कृष्णंमत्वास्त्रियोह्रीतानिलिल्युस्तत

सत्वगुणमयीप्राधुर्भूतेत्यतःसत्वरजस्तमोत्रिगुणाः २२ ताःमायाःव्ययमयत विनाशयत २३ तान्म्राणिश्मश्रूणिपस्मि नत ओजसावलेन २४ २५ विद्युतासहवलाहकोमेघइव २६ २७ नीलाश्चवक्राश्चयेलकास्तद्युपवालवो

सप्तश ५४

भा०१० धीकृतलीनंभवतीत्यवधार्य्यसस्त्रीरत्नंस्त्रीरत्नंश्रेष्ठारतिस्तत्सहितं २९ ३० स्नुतंस्रवत्याह कोन्वयमिति
उ०टी० नरवैदूर्य्यः पुरुषश्रेष्ठः ३१ एतत्तुल्यवयोरूपंवयसासमंभवेदिति ३२ तस्यस्वपुत्रत्वंसंभावयन्त्याह कथं

२२ अवधार्यशनैरीषद्वैलक्षण्येनयोषितः उपजग्मुःप्रमुदिताःसस्त्रीरत्नंसुविस्मिताः २९ अथतत्रा

22 सितापांगीवैदर्भीवल्गुभाषिणी अस्मरत्स्वसुतंनष्टंस्नेहस्नुतपयोधरा ३० कोन्वयंनरवैदूर्य्यः

कस्यवाकमलेक्षणः धृतःकयावाजठरेकेयंलब्धात्वनेनवा ३१ ममचाप्यात्मजोनष्टोनीतो

यःसूतिकागृहात् एतत्तुल्यवयोरूपोयदिजीवतिकुत्रचित् ३२ कथंत्वनेनसंप्राप्तंसारूप्यंशार्ङ्ग

धन्वनः आकृत्यावयवैर्गत्यास्वरहासावलोकनैः ३३ सएववाभवेन्नूनंयोमेगर्भेधृतोर्भकः अ

मुष्मिन्प्रीतिरधिकावामःस्फुरतिमेभुजः ३४ एवंमीमांसमानायांवैदर्भ्यांदेवकीसुतः देवक्या

नकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोकआगमत् ३५ विज्ञातार्थोपिभगवांस्तूष्णीमासजनार्दनः नारदोकथयत्

सर्वंशंबराहरणादिकं ३६ तच्छ्रुत्वामहदाश्चर्यंकृष्णांतःपुरयोषितः अभ्यनंदन्बहूनब्दान्नष्टंमृ

तमिवागतं ३७ देवकीवसुदेवश्चकृष्णरामौतथास्त्रियः दंपतीतौपरिष्वज्यरुक्मिणीचययो

मुदं ३८ नष्टंप्रद्युम्नमायातमाकर्ण्यद्वारकौकसः अहोमृतमिवायातोबालोदिष्ट्येतिहाब्रुवन्

त्विति ३३ नदेवापिकंसंभावयति सएवेति ३४ देवक्यानकदुंदुभ्यामित्यर्थः ३५ ३६ ३७ ३८ २२

क्षे

प्रद्युम्ने

अतिसौंदर्येणाप्रद्युम्नमनुवर्णयति यमिति पिता श्रीकृष्णः तत्स्वरूपे निजं आत्मीयमीशः भर्तेति भा
वोभाववतायासांताः तन्मातरः कृष्णपत्न्यो पिरहसितिनिरूढभावाः सत्योपमभजन् त्रियेत ततनात्खलु चित्र
कयमतिस्मरस्यर्यमाणाविनैववत्सोभके कामे हि विषयेष्वति किं च रमास्पदं श्रीकृष्णः तस्य विंबमूर्तिः त
स्य विंबे प्रतिविंबे प्रद्युम्ने तदा किमुवक्तव्या अन्यनार्या भेजुरिति ५ इति श्रीभावार्थे पंचपंचाशत्तमः ५५
एवैमुहुः पितृस्वरूपनिजेशाभावा आत्मन्मातरो यदभजन् रहरूढभावाः चित्रं न तत्खलु रमास्पद-
विंबविंबे कामे स्मरे हि विषये किमुतान्यनार्यः ५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचपंचाशत्तमः
५५ शुक उवाच सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः स्यमंतकेन मणिना स्वयमुद्यम्य
दत्तवान् १ राजोवाच सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्य किल्बिषं स्यमंतकः कुतस्तस्य क
स्माद्दत्ता सुता हरेः २ शुक उ० आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्स

षट्पंचाशत्तमे मिथ्याभियोगेमणिमाहरन् कन्यां जांबवतः प्राप कृष्णः सत्राजितस्ततः १ पुत्राद्दिकाम
सौख्यस्यानिष्टामुक्तानि चंचला अर्थस्यानर्थतामाह स्यमंतकहरणादिना २ सत्यभामा जांबवत्यो विवाह
प्रस्तावाय स्यमंतकाख्यानमाह सत्राजित इति सत्राजितः कृतकारणात् कृष्णचिद्वत्तकारणातोऽप्यन्यथानुसा
रेण दृष्टत्वात् कृतापराधः तत्क्षांतये स्वयमेवोद्यम्य कृत्वा मणिना सह प्रादादिति २२ भक्तस्य सत्राजितः ।

धिष्ण्यः स्यमंतकं ३

सूर्यः स्वामि पिस विवआसी दित्यर्थः सचनुष्टस्तस्मै स्यमंतकं नाममणिमादात् प्रीतः स्निग्धः ३

भा०द० नोपलक्षितः सत्राजितोसावित्यविज्ञातः ४ दीव्यन्तेक्रीडनेसूर्योयमितिशंकिताः कथयामासुरिति
उ०टी० ५ सूर्यंनप्रकाशयामानंकल्पयित्वोद्दिश्यभक्तानांमवेषेनानि नारायणेत्यादीनि ६ गभस्तिचक्रेणर
२२ श्मिजालेननृणांचक्षूंषितिग्मेन तिग्मानीतीक्ष्णागावोरश्मयोयस्यसः ७ नचेदंमन्दनमानमित्याहुः नवि
संतविभज्यमाणिकंदेभ्राजमानोयथारविः प्रविशेद्द्वारकांराजंस्तेजसानोपलक्षितः ४ नैविलो
क्यजनाद्दूरात्तेजसःमुष्टदृष्टयः दीव्यन्तेतेभगवन्तेशावास्तःसूर्यशंकितः ५ नारायणनमस्तेस्तु
शंखचक्रगदाधर दामोदरारविंदाक्षगोविंदयदुनंदन एषआयातिसविताल्वांदिदृक्षुर्जगत्पते
मुखेनगभस्तिचक्रेणनृणांचक्षूंषितिग्मगुः ७ नन्वन्विच्छंतितेमार्गंत्रिलोक्यांविबुधर्षभाः
ज्ञात्वाद्ययदुषुहृष्टंत्वांयात्यजःप्रभो ८ श्रीशुकउवाच निशम्यबालवचनंप्रहस्याम्बुजलोच
नः प्राहनासौरविर्देवःसत्राजिन्मणिनाज्वलन् ९ सत्राजित्स्वगृहंश्रीमत्कृतकौतुकमंगलं प्र
विश्यदेवसदनेमणिंविप्रैर्न्यवेशयत् १० दिनेदिनेस्वर्णभारानष्टौसस्रुजतिप्रभो दुर्भिक्षमार्यरिष्टा
ति सविशेषंनिमृगयेतेस्वर्णंसूर्यः ९ बालानामवज्ञानोवचनेञ्ज्वलन् निसर्पाधिव्याधयोशुभाः
विघ्नोनमानःकृतानिकौतुकेनउत्सवेनमंगलानियस्मिन्गृहे विप्रैःकृत्वा ९ भारप्रमाणंचचतुर्भिः
व्रीहिभिर्गुंजागुंजाःपंचपणंपणान्यष्टौधरणमष्टौचकर्षंचतुर्भिरः पलंतुलांशतानिपलद्वेभारःस्या
द्विंशतितुलाइति मारीनामअकालमृत्युः श्रीशुकमद्रं अशुभाःदुःवेदनवः ११ ॥ ० २२

५ ^ सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत १५

क्वापि कदाचित् अनेन भगवत्यसमर्प्य स्वयमप्रभोजनः सर्वाणि ष्टनिवर्त्तकमपि अनिष्टहेतुरेव भवतीति सूचि-
तं ११ तदेव दर्शयितुमाह तमेकदेति प्रतिमुच्यावध्य प्रसेनः सत्राजितभ्राता १२ आच्छिद्य सङ्कुच्य हरिर्हि-
तं सतिमायिनस्तत्र प्रयत्नास्तेभ्य चिंतो मणिः मया चिंतो मणिं क्वापि यदुराजाय योऽपि शिता १२ नैवार्थकामु-
कः प्रादात् याच्ञाभंगमतर्कयन् तमेकदा मणिं कंठे प्रतिवध्य महाप्रभं प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां विच-
रद्वने १३ प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी गिरिं विशन् जांबवता निहतो मणिमिच्छता ५ ^ प्रा-
यः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपन् जनाः १६ भगवांस्तदुप-
श्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः १७ हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा
वने तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः १८ ऋक्षराजबिलं भीमं अंधेन तमसावृतं एको विवेश भ-
गवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः १९ तत्र दृष्ट्वा मणिप्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतं हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवत-
स्थेऽर्भकांतिके २० तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धो जांबवान्बलिनां व-
रः २१ स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् २२ द्वंद्व-
युद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव २३ आसीत्तदष्टवि-
त्वा २१ जयतत्तुपंपावोचत २१ शाहमितरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशं २४
२. २२ क्रव्यार्थे आमिषार्थे २२ अष्टविंशाहं अष्टचविंशतिसृदिनानि यस्मिंस्तत् अष्टविंशत्यहं विंशतिशः॥

भा.१० श्रीकृष्णस्य मुष्टीनां विनिपातैः प्रहारैर्विनिष्पिष्टानि विश्लथान्यंगान्यूरू बंधनानि संधिस्थानानि य
उ.टी. स्य सः २५ लोके कोपि मत्तो वलीयान्नास्तीति विस्मितः सन् विमृश्याह जानेऽहमिति सर्वभूतानां यः प्राणः तत्रा
२४ पि ओजः सहो वलं च इंद्रियहृदयदेहवलानि तत्सर्वं त्वमित्याह जाने कथं तथात्वमत आह विष्णुमि
त्यादि २६ पुराणत्वे हेतुः त्वं हीति स्रष्टा निमित्तं यच्च सत उपादानमतः पुराणः प्रभविष्णुत्वे हेतुः का

कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः क्षीणसत्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः २५ जा
ने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो वलं विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरं २६ त्वं हि विश्वसृजां
स्रष्टा सृष्टानामपि यच्च सत् कालः कलयतामीशः परमात्मा तथात्मनां २७ यस्येषदुत्कलि
तरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिंगिलोब्धिः सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लं

ल इति अधीश्वरत्वमत एवेत्याह ईशः पर इति न \ का रक्षः शिरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि २८
चेतनस्येत्याह आत्मनामिति २७ एतदेवभूतः अतो मे मम दृष्टदेवं रघुनाथ एव त्वमित्याह यस्येति ईष
दुत्कलित उद्दीपितो रोषस्तेन यः कटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभिता नक्रा ग्राहा तिमिंगिला महामत्स्याश्च यस्मिन्।
सोऽब्धिः वर्त्मादिशात् दत्तवान् तथापि तस्मिन्नेव स्वयश एव सेतुः कृतः उज्ज्वलिता दग्धा यस्येषु।
भिः हतानि छिन्नानि रक्षसो दस्य शिरांसि भुवि पेतुः स एव त्वमिति जाने २८ ॥ ० २४

24

24A

इतिविज्ञातेविज्ञानेयेनतंविज्ञानशब्दःकरणसाधनःकर्मसाधनोवा ऋक्षराजंप्रतिउक्तवान् २९ ३० वये
ल्पिरवोविलद्वारप्राप्ताः तत्रमिथ्याभिशापममुनामणिनाप्रमृजन् प्रमार्ष्टुमहमेकपर्वान्तरविलमिहप्राप्ता
इत्यर्थः ३१ सहमणिनासमर्पयामास ३२ श्रीकृष्णप्राप्त्यैचन्द्रभागानामदुर्गामभजन ३५ सचकृष्ण

इतिविज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः व्याजहारमहाराजन्भगवान्देवकीसुतः २९ अभिमृ
श्यारविन्दाक्षःपाणिनाशंकरेणतं कृपयापरयाभक्तंमेघगम्भीरयागिरा ३० मणिहेतोरिहप्राप्ता
वयमृक्षपतेविलं मिथ्याभिशापंप्रमृजन्नात्मनोमणिनामुना ३१ इत्युक्तःस्वांदुहितरंकन्यांजाम्
बवतींमुदा अर्हणार्थंसमणिनाकृष्णायोपजहारह ३२ अदृष्ट्वानिर्गमंशौरेःप्रविष्टस्यविलंज
नाः प्रतीक्ष्यद्वादशाहानिःदुःखिताःस्वपुरंययुः ३३ निशाम्यदेवकीदेवीरुक्मिण्यानकदुन्दुभिः
सुहृदोज्ञातयोऽशोचन्विलात्कृष्णमनिर्गतं ३४ सत्राजितंशपन्तस्तेदुःखिताद्वारकौकसः उपतस्थु
श्चन्द्रभागांदुर्गांकृष्णोपलब्धये ३५ तेषांतुदेव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषासच प्रादुर्बभूवसिद्धार्थः
सदारोहर्षयन्हरिः ३६ उपलभ्यहृषीकेशंमृतंपुनरिवागतं सहपत्न्यामणिग्रीवंसर्वेजातमहो।
त्सवाः ३७
तेषांप्रादुर्बभूवअत्रसवर्णतिपाठे अत्रसवर्णतिइन्द्रियाणितेषांप्रेरकइत्यर्थः कदादेव्याउप
स्थानात्प्रत्यादिष्टादत्तायाआशीःकृष्णदर्शनरूपेति तयासहैव ३८ यदिलोकेजनाःकश्चिन्मृते

वंपुनरागतंपुनरिवागतमिहउपलभ्यसहपत्न्यामणिग्रीवंसर्वेजातमहोत्सवा
[illegible] ३७ ॥

भा.द. पाप्मनात्मनोपराधेनानुतप्यमानः ३९ अघंदोषमात्मनोरजः मलमपराधमिति । किंकृत्वाकस्मिंश्च
३.टी. कृतमित्यर्थः साधुभद्रंमदीर्घदर्शिनमविचारकंमात्वंइत्यसाणामूढंमयमति ४१ एवंध्यायन् उपायं
२५ निश्चिनोति दास्येइति स्त्रीरत्नंदुहितरंतावद्दास्यामि तदनन्तरंपारिबर्हत्वेनरत्नमपीति ४२ बहुभिःकृ।
25 रत्नं२ सत्राजितंसमाहूयसभायांराजसन्निधौ प्राप्तिंचाख्यायभगवान्मणिंतस्मैन्यवेदयत् ३८ स
चातिव्रीडितोरत्नंगृहीत्वावाङ्मुखस्ततः अनुतप्यमानोभवनमगमत्स्वेनपाप्मना ३९ सोनु
ध्यायंस्तदेवाघंबलवद्विग्रहाकुलः कथंमृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतःकथं ४० किंकृत्वासा।
धुमह्यंस्यान्नशपेद्वाजनोयथा अदीर्घदर्शनंक्षुद्रंमूढंद्रविणलोलुपं ४१ दास्येदुहितरंतस्मैस्त्री
रत्नंरत्नमेवच उपायोयंसमीचीनस्तस्यशान्तिर्नचान्यथा ४२ एवंव्यवसितोबुद्ध्यासत्राजि।
त्स्वसुतांशुभां मणिंचस्वयमुद्यम्यकृष्णायोपजहारह ४३ तांसत्यभामांभगवानुपयेमेयथा।
विधि बहुभिर्याचितांशीलरूपौदार्यगुणान्वितां ४४ भगवानाहनमणिंप्रतीच्छामोवयंनृप
तवास्तांदेवभक्तस्यवयंचफलभागिनः ४५ इतिश्रीभागवतेदशमस्कन्धेषट्पंचाशत्तमः ५६
तवर्मादिभिः ४४ मणिंप्रतीच्छामः नस्वीकुर्मः देवःसूर्यः तद्भक्तस्येतिकदाचित् फलभागिनइतितत् २५
वापुत्रत्वात्त्वदीयधनमस्माकमेवेतिगूढोभिप्रायः ४५ इतिभावार्थदीपिकायांदशमेषट्पंचाशत्तमोध्यायः ५६

25A

समंपेचापावमेनपुनः शतधन्ववधे प्रांतस्सतुर्यघोमार्हिकुलो क्रूराहृतान्मणेः १ अक्रूरमुररीकृत्यमणेः ।
पात्रमयाच्युतः उपमयतमेकातेसमासोगर्गिजाङ्कये २ सत्राजितः श्रीकृष्णात्ता भंगफलंव्याकीकर्त्तुमाह

श्रीशुक उवाच विज्ञातार्थोपिगोविंदोदग्धानाकर्ण्यपांडवान् कुंतींचकुल्यकरणेसहरामोययौकुरून् १ भीष्मंकृपंसविदुरंगांधारींद्रोणमेवच तुल्यदुःखौचसंगम्यहाकष्टमितिहोचतुः २ लब्ध्वैतदंतरंराजन्शतधन्वानमूचतुः अक्रूरकृतवर्माणौमणिःकस्मान्नगृह्यते ३ योस्मभ्यंसंप्रतिश्रुत्यकन्यारत्नंविगर्ह्यनः कृष्णायादान्नसत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ४ एवंभिन्नमतिस्ताभ्यांसत्राजितमसत्तमः शयानमवधीलोभात्सपापःक्षीणजीवितः ५ स्त्रीणांविक्रोशमानानांक्रंदंतीनामनाथवत् हत्वापशून्सौनिकवन्मणिमादायजग्मिवान् ६ सत्यभामाचपितरंहतंवीक्ष्यशुचार्पिता विलपत्तातताततिहाहतास्मीतिमुह्यति ७ तैलद्रोण्यांमृतंप्रास्यजगामगजसाह्वयं कृष्णायविदितार्थायतप्ताचख्यौपितुर्वधं ८ तदाकर्ण्येश्वरौराजन्ननुसृत्यनृलोकतां अहोनःपरमंकष्टमित्यस्त्राक्षौविलेपतुः ९ आगत्यभगवांस्तस्मात्सभार्यःसाग्रजःपुरं शतधन्वानमारेभेहंतुं हंतुंमणिंततः १०

विज्ञातार्थोपीति पांडवाबिलद्वारेणजतुगृहान्निर्गताइत्येवंविज्ञातार्थोपिसः कुंतींचदग्धामाकर्ण्यकुल्यकरणोकुलोचितमंत्यव्यवहाराय १ अन्येषांतदाह दुःखाभावात् भीष्मादीन्सामयेनुक्ते ११ ननुजीवन्सत्राजित कथंमणिंदास्यतितत्रोचतुः योस्मभ्यमिति भ्रातरंप्रसेनंमृतंकस्मान्नान्वियान्नानुगच्छेत्तन्नियतामित्यर्थः ४१ जानि

ख

भा०द० ११ हेलनं नपनिकृत्य लब्धुनिनमपगात्ये १२ अपि तातः मृतः सप्तदशासत्यावाकां तं संयुगात् १३. १४ नैगामकृष्णावेक
उ०टी० मेवतत्त्वमित्यभिप्रेत्याह यद्दमिति अजनयामायया मोहिताजयेति समपिताद्यैः १५ अतंयामिकृष्णनिश्च।
२६ सोपिकृष्णोद्यमं तान्त्वाभीतः प्राणपरीप्सया सद्दार्थे कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ११ नाहमी
श्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः को नु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजिनमाचरन् १२ कंसः सहानुगो
पीतो यद्द्वेषात्याजितः श्रिया जरासन्धः सप्तदशसंयुगाद्विरथो गतः १३ प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं
पार्ष्णिग्राहमयाचत सोप्याह को विरुध्येत विद्वानीश्वरयोर्बलं १४ यइदं लीलया विश्वं सृजत्य
वति हन्ति च चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताजया १५ यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पा
णिना दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः १६ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे
अनन्तायादिभूताय कूटस्थायात्मने नमः १७ प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिं तस्मिन्न्या
स्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ १८ गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ अन्वयातां महावेगैर
श्वै राजन्गुरुद्रुहं १९ मिथिलायामुपवने विसृज्य पतितं हयं पद्भ्यामधावत्सन्त्रस्तः कृष्णोप्यन्व
द्रवद्रुषा २०
कैतवस्मिन् अक्रूरे मणिं न्यस्य ययौ पलायत १८ गुरुघ्नस्सुरः तं द्रुतां रे १९ शत \
योजनमात्रगामित्वात्ततः परं गन्तुमशक्तः तत्र पतितः तं हयं विसृज्य २० ॥ श्रीरामानुजाय नमः २६

व्यचिनोत्कृ[?]गयामास अक्रूरेऽमणिरत्नलीलीति सर्वं तत्तया विदित्वापि रामं वचनायतन्याक्तनवानितिभावः अ
लेषमप्रलिच्छ २२ सर्वं त्वमेव चेष्टितं मद्वचनायेति मत्वा गाढमन्युराह मिति २३ २४ कतिचित्समाः सव
पदात्मेर्भगवो त्तलस्य पद्मानिलिलिस्य नेमिना चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससो व्यचिनोन्मणिं २५ अलब्ध
ला मणिरागत्य कृष्णमाह रामं ग्रजं अतिक वृथा हतः शतधन्वा मणिरत्नमत्र न विद्यते २६ ततस्माद्देवलोनूनंस
मणिः शतधन्वना कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्त्वमन्वेषपुरं व्रज २७ अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतर
मम रत्नकामिथिलाराजन्विदेहायउनेदनः २८ तेरद्धामहसोन्यायमैथिलः प्रीतमानसः अ
र्हयामास विधिवद्दत्तार्घ्यमर्हणोः २९ उवासतस्यां कतिचिन्मिथिलायां समाः विभुः तेनोपि
तत्कृतेकालेधार्तराष्ट्रः सुयोधनः ३० मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना केशवोद्धार
कामेत्यनिधनं शतधन्वनः अप्राप्तिं च मणोः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः ३१ ततः सकारयामास
क्रियावंधोर्हतस्यैव साकं सहृद्भिर्भगवान्यायायाः सांपराधिकाः ३२ अक्रूरः कृतवर्मा च स्वःलाश
तथैनोर्वधं वाषतत्र्भयविद्वेलोद्वारकायाः प्रयोजकौ
स्ताग्रसंनिकमाह ततद्वति ३३ सत्यभामामपि
व चपरितिसच पन्चाह केशवइति ३४ वधोः सत्राजितः सांपराधिकाः पारलौकिकाः ३५ वाषतुः द्वारकायाःस
कायान्तेकापिपलायितो प्रयोजकौ मणिद्वरणे शतधन्वनः प्रवर्तकौ तत्राक्रूरः श्रीकृष्णादुमतेनैव शतः कृतव

भा॰द॰
टी॰
२७
27

नदेवं श्रीनारायणस्यादानपतिसमाख्यायामाणि रसेन्द्रकैरक्लिवेदकैः मदाध्वैर्यजमानैर्निवसतिपुनः
श्रीकृष्णेनैव प्रस्थापितोऽक्रूर इति कर्णे जयतिज्ञनेमत्यभामादीनामप्यविश्वासे जनसंग्रहार्थः क्रूरमा
हूयमाहेप श्रीकृष्णः प्राह इदं च भगवन्मतं संगोप्य केवलं ऋषयोन्यत् कारणमक्रूरानयने वर्णि
यंति नयथ्याकृतं दूषयित्वमनुवदंति अक्रूरेणोषितं इति ३० दृष्टयतिइन्नीति मृगादे राजन् श्रीकृ।

अक्रूरेण प्रोषितैरिष्टान्यामन्त्रैर्द्वारकौकसः सार्धीरामानसामलापामृडैर्दैविकभौतिकाः ३१ इत्थं
गोपरिष्टान्येकेविस्मृत्य प्रागुदाहृते मुनिवासनिवासे किं स्विद्देनोविष्टदर्शनं ३१ दैवैर्वर्षतिका।
शीषाः श्वफल्कायागतायवै स्वसुतंगादिनीप्रादात्ततोऽवर्षत्समकाशिषु ३२ नत्स्युतेसत्यभा
वोमावक्रूरोयत्रयत्रहि देवोभिवर्षतेतत्रनोपतापानमारिकाः ३३ इति वृद्धवचः श्रुत्वानैता।

समाहात्स्यविस्मृत्येतितदे \ वदिदकारणम् इतिमत्वासमानीयमाहाक्रूरं जनार्दनः ३४
वाह मुनिवासइति मुनीनां निवासो यस्मिन्मुनिवासः श्रीकृष्णः तस्य निवासे सति अक्रूरागमम्।
नमा त्रेगाणविष्टदर्शनं किञ्चेदेन नदिच्छाविनावृदेतेत्यर्थः ३२ पुनस्तन्मतमेवानुवर्णयंति कार्शिद
शेषु देवमन्त्रवतिअवर्षतिसति ३२ ३३ इत्येवं भूतमक्रूरमहिमाप्रतिपादनपरं वृद्धानां वाक्यं श्रु
त्वा सत्यमेवं तथाप्येतदेवकारणं न भवति किन्तु मागेरप्यागमइतिमत्वान्येनेदं नपरंमतं ३४ ॥ ०

ततोऽक्रूर हृषीके
शो स्वान्सर्वान्मुनीश्विणः कस्मादिहागतास्था
न्यासवृत्ततां मे यथातथ्य कैलमृत्वस्तद्व
गत्य द्वारवत्यां महामते अक्रूरेप्रोषितेजा
तेउपद्रवइत्वभो मू॰ २॰ १

27A

विज्ञानमखिलं येन स चासीन्मूर्तनएव वित्तनमग्रे यभावः महाभागवतस्यास्य मयादत्तेति मणिवेपेतानाल्पे
वरस्मादाहूतो मणिनामसेदेवागतइतिज्ञात्वेति ३९ ततः किमतस्माह सत्राजितरति ग्रग्यःपितास्मुनिनी
यदत्वामणिं चविमुच्यापाकृत्यशोषितमवशिष्टदायदुहितुः सत्यभामायाः सुताः गङ्गीपुरीतिवाक्ये न
हजयित्वाभिभाष्यैनं कृत्यपित्वाप्रियाःकथाः विज्ञानाखिलविज्ञः स्मयमानस्ववाचह ३५ न
नुदानपतेत्यत्रत्वयोन्मेशातथत्वना स्यमंतकोमणिः श्रीमान्विदितःपूर्वमेवनः ३६ सत्राजितो
नपत्यत्वाद्दुहीपुदुहितुःसुताः दायनिनीयापःपिशन्विमुच्यीणंचेषोषित ३७ तथापिदुर्द्धरस्त्व
न्यैस्त्वय्यास्तांसुव्रतेमणिः किंतुमामग्रजःसम्यङ्नप्रत्येतिमणिंप्रति ३८ दर्शयस्वमहाभाग
बंधूनांशांतिमावह अव्युच्छिनामखास्त्व्य वर्ततेरुक्मवेदयः ३९ एवंसामभिरालब्धःश्वफल्क
तनयोमणिं आदायवाससाच्छन्नंददौसूर्यसमप्रभं ४० स्यमंतकंदर्शयित्वाज्ञातिभ्योरजआत्म
नः विमृज्यमणिनाभूयस्तस्मैप्रत्यर्पयत्प्रभुः ४१ ॥

याचसमंरति पत्नीदुहितरश्चेवपितरोभ्रातरस्तया तत्सतागोत्रजावंधुःशिष्यास्त्वब्रह्मचारिणइति ३७
अग्रजोपिनप्रत्येतिच विश्वसितीति ३८ नास्तीतिचनवक्तव्यं यतःअव्युच्छिनासत्ततामखावर्ततेइति
३९ आलब्धःउक्तः हृदिस्पृष्टइतिवा ४० रजेः मिथ्याभिशापंप्रमृज्यअग्रेनेंदुद्देह मिथ्याभिशापंप्रमृज्य भूय

भा०द०
उ०टी०
२८
28

दुःकीर्तितं मूलं दुरितं चेति ५२ इति भावार्थे सप्तपंचाशत्तमः ५७ अष्टपंचाशत्तमेत्र कृष्णः पंचकन्याः समुद्वहन्
कालिंदीं मित्रविंदां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणां १ कालिंदी निजलाभाय तपः परमुपेयुषी पतिं गोष्ठजनप्रियावा
प्तिमिच्छयस्य मथागमत् २ प्रतीतान् द्रष्टान पितुः पदगैः पृथापुत्रैः सर्वैर्दृष्टान् युयुधानः सात्यकिः १ प्राणान् इति
शल्येन तद्भगवतः ईश्वरस्य विलोकी वीर्योद्यतं शृणु जिनेन्द्रं संमंगलं च आख्यानं पठति शृणोति अनुस्मरेत् द्वाः दुःकीर्ति
दुरितं सपो यस्य यान्ति यानि ५२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे सप्तपंचाशत्तमः ५७ शुक उ० एकदा पा
र्थान् द्रष्टुं प्रतीतान् पुरुषोत्तमः इंद्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः १ दृष्ट्वा तमागतं पार्था मु
कुंदमखिलेश्वरं उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतं २ परिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगहतैन
नसः सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ३ युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवंदनं फा
ल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवंदितः ४ परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिंदिता नवोढा व्रीडि
ता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदत ५ तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवंदितः निषसादासनेन्ये च
पूजिताः पर्युपासत ६ पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाभिरंभितः आपृष्टवां
स्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबांधवः
सकृत्वा समेतालिंगितः कनिष्ठाभ्यामभिवंदितो बभूव ७ कृष्णा द्रौपदी वहुभार्या सत्यपि निंदारहिता या २८
ऽपि नवचिरं कृतापरिणीता ४ ६ अतिहार्दार्द्रदृशेति हार्देन स्नेहेन आर्द्रे सजले दृशौ यस्याः तया परिरंभितः तयापी

28A

प्रेम्णा वेङ्कटं येन नरहरुः कं दोषमाः क्लेशापायेष्वात्मनिदर्शनं यस्य तेभजतां क्लेशापापापायात्मानं दर्शय
यतीति वा ६ ज्ञातीत्वं पुंस्त्वनोऽस्मान् परामृतां कृष्णः प्रेषितः ७ ज्ञातीनिति वचनात् प्रामामो हं वा रे यतीसो
कृति ब्यात तमाह प्रेम वेङ्कटं व्याहरुहुकं दाम्बुलोचना स्मारं तीनां वहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शने ८ तदैवकु
शलनो भूत्वा नायाति कृतावयं ज्ञातीनः स्मरता कृष्णं भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ९ न ते लिखपरं स्वा
तिर्विस्मयस्महृदात्मनः तथापि स्मरतां शास्वतं क्लेशां हं स्मिहृदि स्थितः १० युधिष्ठिर उवाच किं ना
म्रा चरितं श्रेयो न वेराहमधीश्वर योगेश्वरा गोतुर्हंसौ यन्नोरहः क्रमेधमा ११ इतिवैवाधिका
त्मामानुराता सोभ्यर्थितः सुखं जनयन्नयनानंदमिदं सुप्रेयोऽकसोविभुः १२ एकदास्यमारुह्यवि
जयो वानरध्वज गांडीवधनुरादाय तूणी चा तयमायकौ १३ साकं कृष्णेन सन्नद्धो विहर्तुं विप
वनम् नेमहत् बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा १४ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान् सूकरान्महिषान्रु
गान् शरभान्गवयान्खड्गान् हरिणान् शशशल्लकान् १५ तान्निन्युः किंकरा राज्ञे मेध्यान्पर्वण्यु
पागते तृट्परीतः परिश्रान्तो वीभत्सुर्यमुनामगात् १६ ति तच्चैतः विश्रस्येति सहस्रुद्यात्मा।
वनस्यं दृसि नाशापसि १० क्रमेधसो विषयासक्तविनानां रहोसि ११ सा वच्मवसदिति घोषः सुखयन्स्य
यितरतिवाक्रियासमाप्तिः १२ कालिंदीदर्शनं प्रसंगमाह एकदेति अतत्यासायकायपोसोन्नुतोरहृदीपी

भा.द. १७ १९ सख्याः प्रीतिकामेन १८ १९ २० स्वयं मां कामये इति विशोकायामाह नान्यमिति २१ २२ आरोप्येव तद्वि
उ.दी. द्वान २३ प्रसङ्गात्तत्कालीनचरित्रान्तरमाह यदैवेति पार्थेभ्यः देवसंदिष्टो विज्ञापितः श्रीकृष्णः न देवेन भावि
२९ तत्रोपस्पृश्य विमलं पीत्वा वारि महारथौ कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनां १७ तामासाद्य व
29 रारोहां सुद्विजां रुचिराननां पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमां १८ का त्वं कस्यासि सु
श्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं कथय शोभने १९ कालिन्द्युवाच अहं दे
वस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता २० नान्यं पतिं वृणे वीर त
मृते श्रीनिकेतनं तुष्यतां मे स भगवान्मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः २१ कालिन्दीति समाख्याता वसामि
यमुनाजले निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनं २२ तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि तां
रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् २३ यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतं कारयामा
स नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा २४ भगवांस्तत्र निवसन्स्वानां प्रियचिकीर्षया अग्नये खाण्डवं दा
तुमर्जुनस्यास सारथिः २५ सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान्श्वेतान्रथं नृप अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म
चाभेद्यमस्त्रिभिः २६
स्वकर्मणा देवशिल्पिना नगरं कारयामास २४ किंच भगवानिति निशोयैस्त्र
यगुणवानपि अर्जुनस्य तुरादिलाभाय सारथिरासः खाण्डवनाम इन्द्रस्य वनं २५ अक्षय्यौ अक्षयसायकौ २६ १९

29A

नये

वोऽवदाहकाद्दृहे: सख्यिग्रजेनुना यथ यस्मिन्निति सामान्यतो निर्देशः यस्यामित्यर्थः जलस्थलयोर्देहभ्रमः
यद्व जलस्थलवत्तदकुहर्षिर्यस्मिंस्तत जलस्थलहकुम्भमग्रासीदिति २० २८ स पुण्यपक्षत्तन्मस्तेचयस्मि
मयथ स्वमोचितोवद्दृहे: सभांमयो उपाहरत यस्मिन्दुर्योधनस्याभीज्जलस्थलहविभ्रमः २७ सतेन
समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः आययौ द्वारकां भूयः सान्यकिप्रमुखैर्वृतः २८ अथोपयेमे कालिं
दीं सुपुण्येर्त्तवेदयुजिते वितन्वन्परमानन्दं स्वानां परममङ्गलं २९ विंदानुविंदावावंत्यौ दुर्योधनव
शानुगौ स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां निषेधतां ३० राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविंदां पितृष्वसुः
प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन्राज्ञां प्रपश्यतां ३१ नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्मिकः तस्य
सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप ३२ नतां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् तीक्ष्णशृंगा
न्सुदुर्धर्षान्वीरगंधासहान्खलान् ३३ तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः जगाम कौश
ल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ३४ सकोशलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थायासनादिभिः अर्हणेनापि गुरुणा पूजय
जयन्प्रतिनंदितः ३५ ॥

न ३९ पंचमं मित्राविंदाविवाहमाह विंदानुविंदावित्यादिना द्वाभ्यां आवंत्यौ आ
वंतीराजानौ ३०।३१ षष्ठमाह नग्नजिदिति कौशल्यः अयोध्याधिपतिः सत्यानाम कन्याभवत् देवी कांतिना
ग्नजितीति पितृनाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः ३२ वीरस्य गंधमपि न सहन्त इति तयान्तानबलानदुर्बलान्नाव ३३ वृषानज

यतियः तेन तस्याः २४ प्रतीतिं तिथिः तत्प्रतीतिं तद्धितवान् श्रीकृ
सितत्वात् प्रतीतिं तद्धितः २५

भा.द.
उ.टी.
३०
30

३१ ३२ ३३ देवीनरेंद्रराजन्यबंधोः क्षत्रियस्य शुल्कदाः द्रव्यादिप्रदाः ४० गुणानामेकमेवधामस्थानंतस्यतया
भूतस्ययस्याङ्गे ४१ दुर्दान्ताः अशिक्षिताः दुरवग्रहाः अप्रगम्यताः कृतसन्दाह एतैरितिभग्नाः भग्ना।

वरंविलोक्याभिमतंसमागतंनरेंद्रकन्याचकमेरमापतिं भूयादयंमेपतिराशिषोमलाः करोतुसत्या
यदिमेधृतोव्रतः ३६ यत्पादपंकजरजःशिरसाविभर्तिश्रीरब्जजःसगिरिशःसहलोकपालैः लीला
तनुःस्वकृतसेतुपरीप्सयेयःकालेदधत्सभगवान्ममकेनतुष्येत् ३७ अर्चितंपुनरित्याहनारा
यणजगत्पते आत्मानंदेनपूर्णस्यकरवाणिकिमल्पकः ३८ शुकउवाच तमाहभगवान्हृष्टः
घ कृतासनपरिग्रहः मेघगंभीरयावाचासस्मितंकुरुनंदन ३९ श्रीभगवानुवाच नरेंद्रयाच्ञाक
विभिर्विगर्हिताराजन्यबंधोर्निजधर्मवर्तिनः तथापियाचेतवसौहृदेच्छयाकन्यांत्वदीयांनहि
शुल्कदावयं ४० राजोवाच कोन्यस्तेभ्यधिकोनाथकन्यावरइहेप्सितः गुणैकधाम्नोयस्यांगेश्री
र्वसत्यनपायिनी ४१ किंत्वस्माभिःकृतःपूर्वंसमयःसात्वतर्षभ पुंसांवीर्यपरीक्षार्थंकन्यावर
परीप्सया ४२ सप्तैतेगोवृषावीरदुर्दान्तादुरवग्रहाः एतैर्भग्नाःसुबहवोभिन्नगात्रानृपात्मजाः ४३
यदिमेनिगृहीताःस्युस्त्वयैवयदुनंदन वरोभवानभिमतोदुहितुर्मेश्रियःपते ४४ ३०

ग्नाः ४३ एतान्यानिगृह्णाति नतस्यकन्येति समयःकृतः यतयदिमेगोवृषाः ४४ ॥ ॥०

ज्ञा०त०३ भाग्यहो ८

30A

तेसममथाकृत्वेतिवद्धांतोयोषितोसैश्र्गणपवादंसंभोगयोग्यः स्वामिनिसत्योप्रत्यक्षापत्यप्रदर्शनार्थमात्मनःस
मथाकरणं ४४ निष्कग्रीवास्वताश्चवाससमस्वतासांयुवतीनावदासीनांच ४० नागात्रागेभ्यःशतगुणा
एवंसममप्रमाकर्णपवध्वापरिकरंप्रभुः आत्मानेसमथाकृत्वास्वरंद्धालीलयैवतान् ४५ वध्वान
न्दामभिःयोगैरिभमर्दपानरैतोजमः व्यकर्षल्लीलयावध्वावालोदारूमयान्यथा ४६ ततःप्रीतः
सुतांराजादत्वाकृस्नायविस्मितः तोमन्यमसाभगवान्विधिवत्सदर्शीप्रभुः ४७ राजपत्न्यस्तुदुहितुःकृ
लेभिरे १ सलवध्वाप्रियंपतिं मेजिरेपरमानंदंजातस्वपरमोत्सवः ४८ शंखभेर्यानकानेदुर्गीतवाद्यद्विजाशि
षः नरानार्योःप्रमुदिताःसुवासःस्रगलंकृताः ४९ दशधेनुसहस्राणिपारिवर्हमदाद्विभुः युवती
नांत्रिसाहस्रंनिष्कग्रीवासुवाससां ५० नवनागसहस्राणिनागाच्छतगुणान्रथान् रथाच्छतगुणा
नश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ५१ दंपतीरथमारोप्यमहत्यासेनयावृतो स्नेहप्रक्लिन्नहृदयोयापयामा
५२ सकोशलः ५२ श्रुत्वैतदुरुधुर्भूपानयंतंपथिकन्यकां भग्नवीर्याःसुदुर्मर्षायदुभिर्गोवृषैःपुरा ५३
तानस्यतःशरव्रातान्बंधुप्रियकृदर्जुनः गांडीवीकालयामाससिंहःक्षुद्रमृगानिव ५४
नवलक्षाणिरथानरथेभ्यःशतगुणान्नवकोटीः सुपश्चान्नश्वेभ्यःशतगुणान्पदातीनि ५१ ५२ यदुभिर्गोवृ
षैस्वमप्रवीर्यात्र्यपिसुदुर्मर्षाकरूपुः ५३ अस्यतःक्षिपतःप्रयुंजानानितियावत् ५४ ॥ ०

समंमेविवाहमाह श्रुतकीर्तेरिति श्रुतकीर्तिर्नो मयापितृष्वसा तस्याः सुतांभद्रानामकेकीयीनदेशजां
५६ स्पृष्टमाह सुतांचेति एकएवस्त्रीकृष्णः तल्लक्षणाजहार ५७ तस्यनिरोधात्तःपुरंतस्मात ५८ भैष्मी
जांबवतीभामासत्याभद्राचलक्षणा कालिंदीमित्रविंदाचेत्यष्टौपट्टमहास्त्रियः ५९ इतिभावार्थे अष्टपचा
शतमः ५८ ऊनषष्टितमेभौमंहत्वातेनाहृताहीः कन्यासहस्रशः प्राप्यपारिजातंदिवोहरत १ परिणीय

पारिवर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्यसत्यया रेमेयदूनामृषभोभगवान्देवकीसुतः ५५ श्रुतकीर्तेःसुतांभ
द्रामुपयेमेपितृष्वसुः कैकेयींभ्रातृभिर्दत्तांकृष्णः संतर्दनादिभिः ५६ सुतांचमद्राधिपतेर्लक्षणां
लक्षणैर्युतां स्वयंवरेजहारैकः ससुपर्णःसुधामिव ५७ अन्यांश्चविविधाभार्याःकृष्णस्यासन्
सहस्रशः भौमंहत्वातन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ५८ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधे अष्टपंचा
शत्तमः ५८ राजोवाच यथाहतोभगवताभौमोयेनचताःस्त्रियः निरुद्धाएतदाचक्ष्वविक्रमंशार्ङ्ग
धन्वनः १ शुकउवाच इंद्रेणहृतछत्रेणहृतकुंडलबंधुना हृतामराद्रिस्थानेनज्ञापितोभौमचेष्टि तं

छत्रे

ततस्ताभिसलक्ष्मेनोरयपरागतेः आत्मारामोप्यसमेसेनतद्देषुरहस्यवत १ येनताःस्त्रियोनिरुद्धाःसभौमःच
कावाशेनकारणेनहतस्तदाचक्ष्वेति १ इंद्रेणभौमविचेष्टितंज्ञापितः सनप्राग्ज्योतिषपुरंनगरंययाविनत्रयः
कथंभूतेनहृतंछत्रंयस्यतेन लोकपालप्रधानत्वादिंद्रस्यवरुणच्छत्रहरणेपितस्यैवमानसभंगइतिनयोक्त
हृतकुंडलेयस्याः सादितिर्बंधुमातायस्यतेनहृतममराद्रिस्थानमणिपर्वततलतायस्यतेनसत्यभामायाहरे

सत्रांवंतमिदमाग्यविज्ञापितवान् ॥

31A

ततस्तस्याः कौतुकायतनया भार्यया सहृदयया विज्ञप्ति यद्द्यावद्दत्तैस्तैर्वनतरुं च निष्यामीति हासोत्कं भूम्येवं दत्तं
सत्यकं तत्सतत्या भामाया या भूम्येश्यासान या सहृदयया यो यद्द्यानारदानीतपारिजातेन कृष्णमेहाकिणोपैत्यनेसति
रविविषयप्रिदं तदेयं नीतवानिति तेयं १ गरुडेन यानेकारणमाह गिरिदुर्गैरित्यादि तेन कृष्णपलहितं जलं।
समायोगकृतदुर्गः प्रासन्तोतिषपुरं ययौ १ गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैः जलाग्न्यनिलदुर्गमं मुरुरूपाशसु
तैर्वीरैर्दैत्यैः सर्वतस्त्वावृतं २ गदया निर्बिभेदाद्रीनस्त्रदुर्गाणि सायकैः चक्रेणाग्निजलवायुम
रुपाशांस्तथासिना ३ शंखनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनां प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदा
धरः ४ पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणं मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ५
त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलरोचिरुल्बणः ग्रसन्निव त्रिलोकीमिव पंचभिर्मुखैरभ्य
द्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ६ आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पंचभिः स रोदसी सर्व
दिशोऽम्बरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत ८ तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामहनत्त्रि
धोजसा मुखेषु तं चापि शरैस्तताडय तस्मै गदां सोपि रुषा व्यमुंचत ९ ॥

अनिलैश्च सर्वतो वलमानैर्दुर्गमं ३ ४ ५ युगान्तं नाशनेर्ध्वनिवद्भीषणां परिखायाजलात ६ ७
आविध्य आतोत्यमहानवारैत्यर्थः ८ तस्मै स्त्रीकृत्वा यगदां व्यमंचत ९ ॥

भा०द०
टी०उ०
३२
32

९ इंद्रतेजस्सावन्नेण प्रतिक्रियया देवभूतया सुमर्षज्जुषः ११ पीठं पीठनामानं निरगात् ११ १२ निकुंभानिशी
थादीनिये घातान् १४ १५ घातक्रीशक्तिविशेषं विचित्रवाजाः पत्राणि येषां तैर्बाणैसौ निकुंभाः कोटवः शि
तैर्माघंतैर्गदया गदां सुधेगदाग्रजो निर्बिभिदे सदस्यथाः उद्यम्य बाहून भिधावतोजितः शिरांसि
चक्रेण जहार लीलया १० ध्वस्तापपातांतामसि कृंतशीर्षाणि कृंतं मुगोदिरिवेंद्र तेजसा तस्याप्तमा
जाः समपितृ वथातत्ताप्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ११ तामैंद्रानरिदः श्रवणोविभावसुर्वसुर्नभ
स्वानरुणश्च सप्तमः पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधेभौमप्रयुक्ता निरगान्धृतायुधाः १२ प्रायुंजतासा
२४ द्यसानसीर्गदाः शक्त्यृष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः तच्छस्त्रकूटं भगवान्स्वमार्गणैरमोघवीर्य
स्तिलशश्चकर्त ह १३ तान्पीठमुख्यान्नयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षोरुभुजांघ्रिवर्मणः स्वानीकपान
च्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरकोधरासुतः १४ निरीक्ष्य दुर्मर्षणआस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभ
वैर्निराक्रमत दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योपरिष्टात्स तडिद्घनं यथा १५ कृष्णं सतस्मै व्यसृजत्
च्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः तद्भौमसैन्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रवाजैः निशितैः शि
लीमुखैः निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं चकार तत्रैव हताश्च कुंजर १६
रोधोकंधराः विगदाश्चरेहोयसा तत तत्यैवनेयदा विव्यधुस्तस्मिन्नेवहताः १७ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ३२

32A

अन्याश्चैयं कुरुद्वहेति संबोधनं नयाहि तेर्यानि प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि तन्यामिः पूर्वमेव तैर्नान्यः सर्वं हत्वा
पश्चात् नानि शस्त्राण्यस्त्राणि चिच्छेद तत्रापि केकेशास्त्रमस्त्रं च त्रिभिः पीडैरित्यासुरम् १७ किंच गरुत्मतेति
यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः उह्यमानः
सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् १८ गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः पुरमेवाविशन्नार्ता
नरकोयुध्ययुध्यतः १९ दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकं तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्र
तिहतो यतः २० नाकंपत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः शूलं भौमोच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्य
मः २१ तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना २२ स
कुण्डलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलन् हा हेति साध्विति ऋषयः सुरेश्वरा माल्यै
र्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे २२ ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरत्नभास्वरे सवैजयन्त्या
वनमालयार्पयत्प्राचेतसं छत्रमथो महामणिं २३ अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितं
१९ यतः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतः २० अस्मीगरुडस्तेन \ प्राञ्जलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रवणया धि
कम्पत गरुडे वितथोद्यमः सन् २१ २२ प्रतप्तजाम्बूनदेयानि रत्नानि तैर्भास्वरे मेर्वे वा भूतं मंदराद्रिसंवं म
हामणिं चार्पयदिति २३ २४ ऐश्वर्यं ज्ञात्वा भूमिस्तौति परमात्मन्वेदात्यन्तर्यामिन् २५

भा.द. येनमंत्रेणाकेस्याः प्रसन्नः पूर्वमासीत्तेनैवमंत्रेणानमस्यति नमइति पंकजंनाभौयस्यतस्मैजगत्कारणायेत्य
उ.टी. र्थः अतएवसत्कीर्तिमयींपंकजमालांबिभ्रतेयस्यतस्मै एवंभूतध्यायतांपंकजवत्सुप्रसन्नेनापोप्यामनेनेत्रे
३३ यस्य तस्मैपंकजवत्सुसेव्यौपंकजांकितौवांघ्री यस्यतस्मैनमइति २६ किंच भगवते निरतिशयैश्वर्यायवासु
33 देवायसर्वभूताश्रयाय अतएवविष्णवेव्यापिनेनरेसर्वभूताश्रयायत्वंपरिच्छिन्नस्यसंभवतीति कुतः सर्वाश्र
यत्वंपुरुषायसर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेवासतेपूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्यपुरुषत्वमितिश्रुतेः एतदपि

भूमिरुवाच नमस्तेदेवदेवेशशंखचक्रगदाधर भक्तेच्छोपात्तरूपायपरमात्मन्नमोस्तुते २५ नमः
पंकजनाभायनमःपंकजमालिने नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये २६ नमोभगवतेतुभ्यं
वासुदेवायविष्णवे पुरुषायादिबीजायपूर्णबोधायतेनमः २७ अजायजनयित्रेस्यब्रह्मणेनंतश
क्तये परावरात्मन्भूतात्मन्परमात्मन्नमोस्तुते २८

कुतः आदिबीजाय आदिर्जगत्कारणंतस्यापिकार
णाय एवमपिनमृदादिवज्जडमित्याह पूर्णबोधायेति २७ नन्वेवमपिस्वकारणात्पूर्वंसत्त्वंनस्यात् अतआ
ह अजायेति स्वयमजायअन्यस्यचजनयित्रेउभयत्रापिक्रमेणहेतुद्वयं ब्रह्मणेबृहत्वेनअनंतशक्तयइतिच
बृहत्वादजत्वमनंतशक्तित्वाज्जनयितृत्वमित्यर्थः ननुपित्रादयःपुत्रादीनांजनकास्तेषांचतत्पूर्वेतेषांचभू
तानितेषांस्वकर्मद्वारेणजीवाः किमित्यतआह परावरात्मन्पित्रादिपित्र्यात्मत्वमेवजनकत्वमित्यर्थः २८ ३३

33A

तत्रगुणविक्षोभ्यत्वादिहेतवः तेषुप्रधानस्यैवततस्यचपुरुषः क्षोभकः तत्रचकालोनिमित्तमितिप्रसिद्धंकि
मतमत्राहतत्राह त्वंवाइति तमसोधारणाय्यसंवृतस्थानस्थानायपालनायजगतः सत्त्वायर्थंउत्कटंरज
स्त्वादितत्वेवविभर्षिसृजसीत्यर्थः कालप्रधानपुरुषाश्चतद्व्यतिरिक्तानसंति त्वंतुपरः सर्वव्यतिरिक्तः

त्वंवैसिसृक्षूरजउत्कटंप्रभोतमोनिरोधायविभर्ष्यसंवृतः स्थानायसत्त्वंजगतो
जगत्पतेकालःप्रधानंपुरुषोभवान्परः २९ अहंपयोज्योतिरथानिलोनभोमात्रा
णिदेवामनइंद्रियाणि कर्तामहानित्यखिलंचराचरंत्वय्यद्वितीयेभगवन्नयं
भ्रमः ३० तस्मात्मजोयंतवपादपंकजंभीतःप्रपन्नार्तिहरोपसादितः तत्पाल
यैनंकुरुहस्तपंकजंशिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहं ३१

२९
अतस्त्वमेवजनयितेत्यर्थः कार्यकारणस्यप्रपंचस्यतद्व्यतिरेकंतस्यचसर्वव्यतिरेकमुत्पाद्यति अहमि
ति अहंभूमिमात्राणीति तदेवामनइतिइंद्रियाणीतिचविवृत्याहंकाराणिकर्ताहंकारः ३० एवंप्रस्तुत्वा
र्थयते तस्मादिति हेप्रपन्नार्तिहरतस्मान्नरकस्याप्ययंभगदत्तोनामभीतः अतएवमयातवपादपंकजमुपसा

भा॰द॰ श्रभयं दत्त्वा २२ शताधिकमित्यभिप्रेतान्त्यम् यथाह श्रीपराशरः अंतः कन्यापुरे सकन्यानां षोडशानां
उ॰टी॰ लविक्रमः शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामना इति राजभ्यः दस्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्चेति ना।
२६
34

श्रीशुक उवाच इति भूम्यार्थितो वाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया दत्त्वा
भयं भौमगृहं प्राविशत्सकलर्द्धिमत् २२ तत्र राजन्यकन्यानां
षट्सहस्राधिकायुतं भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः २३

याद्वितैनैवोक्तम् देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दन हृत्वा हि सोऽसुरः कन्या रुरोध निजमं।
दिरे इति २४ श्रीनमः परमहंसकमलचित्तकरदायभक्तजनम। २६
नसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥

ष्य

34A

२५ प्रादिशोतसप्राववयामासुसमृष्टाः कमनीयाश्चनाविदनावरांश्चनाः तेपांतेः शिविकाभिः अपिचमहाको
शानिति २६ २७ सप्रियः सत्यभामासहितः २८ २९ गरुडेयानेनेनिः कृत्स्नमुपशोभयन्तिपः ३० सेवुपानविधुष्
तेषविशुद्धिषोवीक्ष्यनरवीरं विमोहिताः मनसावव्रिरेभीष्मपतिंदैवोपपादितं ३१ भूपान्यतिरथेम
युधानानरनृमोदतो इतिसर्वाःश्यकृतकृत्सनेभावेनहृदयेंदधुः ३२ ताः प्रादिशोद्वारवतीसमृष्टविर
जोवराः नरयान्नेमहाकोशानरयाश्वानद्रविणंमहत ३३ ऐरावतकुलेभांश्चचतुर्दन्तांस्तरस्विनः पा
ण्डुरांश्चचतुःषष्टिंप्रेषयामासकेशवः ३४ गत्वासुरेंद्रभवनेदत्वादितेचकुण्डले पूजितस्त्रिदशेंद्रेणमहें
द्राण्याचसप्रियाः ३५ चोदितोभार्ययोत्पाट्यपारिजातंगरुत्मति आरोप्यसेंद्रान्विबुधान्निर्जित्योपानयत्पु
रं ३६ स्थापितः सत्यभामायागृहोद्यानोपशोभनः अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गंधासवलंपटाः ३७ ययौ
वच्यानमयकिरीटकोटिभिःपादौस्पृशन्नच्युतमर्थसाधनं सिद्धार्थएतेनविगृह्यतेमहानहोसुराणां
चतमोधिगाढ्यतां ३८ अथोमुहूर्तएकस्मिन्नानागारेषुताःस्त्रियः यथोपयेमेभगवान्तावद्रूपध
रोव्ययः ३९
तेनिर्जितस्तंदहस्रलयोः सेयामुत्कमलत्र नत्तुकथ्यंपसारितसप्रमनोरथेनश्रीकृष्णेननमहेंद्रस्य
ग्रामदत्तावाकोरु ययाचइति अच्युतस्यर्थसाधनमितिचक्रमेद्धययाचतिथातोः विगृह्यतेविशदंकरोति
महानपितमः शोच्छनाथनिकन्ता ३८ यथाययावत अनेनेद्रवक्तादिषुजनसमागमोपिप्रतिगृहयोरापा

तेषु
घेनसूचितः अव्ययः सर्वत्रापि संपूर्ण एव ४२

भा॰द॰ अहोभाग्यं नारीणामित्याह त्रिभिः गृहेष्विति अतर्क्याणि कर्माणि करोतीति तथाभूतः निरस्तसाम्यातिशयौ ये
३॰टी॰ षां तेषु गृहेषु अनपायी अवस्थितः रमाभिर्लक्ष्मीरूपाभिः तथाभूताभिः निजकामसंप्लुतः स्वानन्दपरिपूर्णोऽपि गा
र्हकमेधिकान्गृहस्थधर्मान् ४३ अनुरागहासस्मदिनमवलोकनं च तत्पूर्वकं नवसंगमनं तज्जल्पं च तैः।
३५ 35 गृहेषु तासामनपाय्यतर्ककृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो यथेत
रो गार्हकमेधिकांश्चरन् ४३ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदी
या भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ४४ प्रत्युद्गमासनवरार्ह
णपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि
विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ५९
बादरायणिरुवाच कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन स
सलज्जाश्च भेजुः ४४ विश्रमणं संवाहनं केशप्रसारः केशप्रसाधनं दासीनां शतानि खीजनैः १
विविधं तेषां तथाभूतान्यपि स्वयं विभोर्दास्यं विदधुरिति ४५ इति भावार्थे एकोनषष्टितमः ५९ अ
थषष्टितमे कृष्णः परिहासेन रुक्मिणीं कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तामसान्त्वयत् १ रामारामजनानां
ईशमहादेवविडम्बनैः रुक्मिण्याप्रेमकलहस्वप्नेष्वश्यमीयते २ स्वतल्पस्य स्वपर्यंकस्य १ ३५

35A

वर्त्तमाणांकल्किनिरणाः स्वयः श्रीकृष्णेपरमंप्रेमसंभावयितुं तस्योक्तमेवलक्षमनुस्मारयति यस्मिन्निति २ आदौ
तावत्त्रिभिः श्लोकैर्मंदिरमनुवर्णयति तस्मिन्निति तल्लक्षणेनातिप्रसिद्धमाह भ्राजन्तिमुक्तादामानितेषांवि
तेवाः सन्तियस्मिन् तेनवितानेनविराजितेनतृतीयांतानाविराजितपदेनान्वयः ३ सुगंधतयाद्विरेफकुले।

यस्मैतल्लीलयाविश्वंसृजत्यत्यवतीश्वरः सहीजातः स्वसेवत्नं गोपीयायपडुव्रजः २ तस्मिन्वृंदावन
मा गेहे भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना विराजितेवितानेनदीपैर्मणिमयैरपि ३ मल्लिकादाम।
भिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते जालरंध्रप्रविष्टैश्चगोभिश्चंद्रमसोज्ज्वलैः ४ पारिजातवनामो
जैः दवायुनोद्यानमालिना धूपैरगुरुवैराजन्जालरंध्रविनिर्गतैः ५ पयःफेननिभेशुभ्रे।
पर्यंकेकशिपूत्तमे उपविष्टंसुखासीनंजगतामीश्वरंपतिं ६ बालव्यजनमादायरत्नदंडं
सर्वोकरात् तेनवीजयतीदेवी उपासांचक्रईश्वरं ७

नादिते प्रविशद्भिश्चंद्ररश्मिभिः ४ निर्गच्छद्भिरगुरुसंभवैर्धूपैश्चातिमनोहरत्वंदर्शितं ५ पयसः क्षीर
स्य फेन इव शुभ्रेनिपर्यंकस्यकशिपूत्तमेहंसतूलिकायां उपविष्टंसेवन ६ तद्देवाभिनयति बाल
व्यजनमिति ७ ॥ ॥

भा॰टी॰
उ॰टी॰
३६
36

उपाश्चुतेनमच्युतस्यसमीपेसामणिनूपुराभ्यांरेजेक्वणयतीमणिमयोनूपुरौकूजंयतीनयाअंगुलीयवल।
यव्यजनानित्यग्रहस्तेरत्नाग्रेयस्याः सावेत्राणेनगृहीतोस्यगितैाकुचौनयोः कुंकुमेनेनघोणीहारस्तस्य
भासातयानितेवेधृतानायापराध्यंमूल्याकांचीनयाचरेजे २ तानिरीक्ष्यप्रीतः सन्स्मयमानाहरीः अत्रभा
ष कथंभूतायालीलयाधृतनरतनोः तस्यअनुरूपरूपाअनुरूपयस्यातं यथोक्तं श्रीपराशरेण देवत्वे
सोपाच्युतेनक्वणयतीमणिनूपुराभ्यांरेजेंगुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता वस्त्रेणगूढकुचकुंकुम।
घोणीहारभासानितवधृतयाचपराध्यंकांच्या ८ तारूपिणींप्रियमनन्यगतिंनिरीक्ष्यलीलया।
धृततनोरनुरूपरूपां प्रीतः स्मयन्नलककुंडलनिष्ककंठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधांहरिराबभाषे ९
श्रीभगवानुवाच राजपुत्रीप्सितांभूपैर्लोकपालविभूतिभिः महानुभावैः श्रीमद्भिः रूपोदार्य्य।
बलोर्जितैः १० तान्प्राप्तानर्थिनोहित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् दत्ताभ्रात्रास्वपित्राचकस्मान्नोव
वृषेसमान ११ राजभ्योबिभ्यतः सम्यक समुद्रंशरणंगतान् बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपास
देववेदैंयमार्गाणांत्वंचमानुषी विस्पष्टेहानुरूपांवैकरोत्येषात्मनस्तनुमिति किंच अलकैः कुंडलाभ्यां।
निष्केणपदकेनालकृतंकंठेनचचतुर्दिक्त्तशोभितेनवक्त्रउल्लसनीस्मितसुधायस्यातां १ सर्वेगुणाप्रकाश्यमा
र्पितवतुर्हिमेंदत्ताराजेनाह राजपुत्रीन्यायेकादशभिः हेराजपुत्रिलोकपालानामिवविभूतिर्येषां
येषांतेनयामहाप्रभेराजेभिरूपादिभिरूर्जितैस्त्वंसर्वमीप्सितासि १० तान्हित्वानोस्मानस्मान्कस्मादेवतव

अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञाता वाराणां मालोकपथंग्रस्तीपारंतंपदवीमार्गमास्थिताः अनुसृताः १२ किंच

निः किंचनाइति १४ आत्मासमंपरस्परमनुरूपजन्मैश्वर्याभ्यांसहितास्त्वाकृतिःरूपंजातिर्वासमावयःआयुरि

ति १५ वदीदृशमसमीक्ष्याविचारोयस्याःतया १६ अद्यैतानीमपि १७ तर्हिकिमित्यानीतोनाहमितिचेदतआह वे

अस्पष्टवर्त्मनांपुंसामलोकपथमीयुषां आस्थिताःपदवींसुभ्रुप्रायःसीदंतियोषितः १२ निःकिंच

नावयंशश्वन्निःकिंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुमध्यमे १४ ययोरात्मसमंवि

त्तंजन्मैश्वर्याकृतिर्वयः तयोर्विवाहोमैत्रीचनोत्तमाधमयोःक्वचित् १५ वैदर्भ्येतदविज्ञायत्वया

दीर्घसमीक्षया वृतावयंगुणैर्हीनाःभिक्षुभिःश्लाघितामुदा १६ अथात्मनोनुरूपंवैभजस्वक्षत्रि

यर्षभं येनत्वमाशिषःसत्याइहामुत्रचलप्स्यसे १७ चैद्यशाल्वजरासंधदंतवक्त्रादयोनृपाः मम

द्विषंतिवामोरुरुक्मीचापितवाग्रजः १८ तेषांवीर्यमदांधानांदृप्तानांस्मयनुत्तये आनीतासिमया 

भद्रेतेजोपहरतासतां १९ उदासीनावयंनूनंनस्त्र्यपत्यार्थकामुकाः आत्मलब्ध्यास्महेपूर्णागेहयो 

र्ज्योतिरक्रियः २० श्रीशुकउवाच एतावदुक्त्वाभगवानात्मानंवल्लभामिव मन्यमानामविश्ले

षात्तद्दर्पघ्नउपारमत् २१ ॥ द्वेषंति ममममांद्विषंति १८ स्मयउन्नयेगर्वापनयनाय १९ स्त्रीणाममनिङः

सदैवोदासीनस्वमकामत्वंचाह उदासीनाइति गेहयोर्देहगेहयोःउदासीनाअतएवज्योतिरक्रियाःप्रदीपाइव

हन्तादिमात्रतयाक्रियारहिताः आत्मलब्ध्यैवपूर्णाः स्म इति २० अविश्लेषाद्वेतोरात्मानंमेवेन्यवीर्यदर्पघ्नः २१ २२

भा.द. चिंतालताणमाह यदेति नैविस्फुरणाश्रीः कांतिर्यस्यतेनस्मजातेनकोमलेनयदा २२ स्नावडुःखेस्रपि
उ.टी. यस्रवाणात् भयत्यागशोकयाशोकः अनुतापः तैर्विनष्टाबुद्धिर्यस्याः स्रयतिपततिवलयानियस्मात्
३८ तस्मात्हस्तात्देहस्रपपातविक्लवात्स्रवशात्धीर्यस्याः तस्याः २४ हास्यस्यप्रौढिंगांभीर्य्यं २५ चतुर्भुजइति
37 इतिविलोकेयायतेतस्यदात्मनःप्रियस्यदेव्यास्फुतस्वंमप्रियं आप्फुत्यभीताहृदिजातवेपथुश्चिंताउ
रंताकरदतीजगाम २२ यदात्मजातेननवोस्मणाश्रियाभवेलिखेत्यस्फुभिर्जनाश्रितैः आसिंच।
तींकुंकुमरूषितेनास्तनौतस्यावचोम्स्वाश्रितिदुःखरुद्धवाक् २३ तस्याःसुदुःखभयशोकविनष्ट।
त बुद्धेर्हस्तास्स्रथद्वलयतोव्यजनंपपात देहश्वविक्लवधियः सहसैवमुह्यन्रंभेववातविहता।
प्रविकीर्यकेशान् २४ तद्दृष्ट्वाभगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनं हास्यप्रौढिमजानंत्याकरु
णः सोन्वकंपत २५ पर्य्यंकादवरुह्याशुतामुत्थाप्यचतुर्भुजः केशान्समुह्यतद्वक्त्रंप्रामृजत्पद्म
पाणिना २६ प्रमृज्याश्रुकलेनेत्रेस्तनौचोपहतौशुचा आश्लिष्यबाहुनाराजनन्यविषयांसती =
सांत्वयामाससांत्वज्ञः कृपयाकृपणांप्रभुः हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हांसतांगतिः २७ श्रीभ
गवानुवाच मामावैदर्भ्यसूयेथाजानेत्वांमत्परायणां त्वद्वचःश्रोतुकामेनक्ष्वेल्याचरितमंगने
उत्थापनाश्लेषणाबद्धपरिमार्जनाद्यर्थमाविःकृतचतुर्भुजेनत्यर्थः समुह्यनिबध्य २६ अश्रुकेलअश्रुभिः
शोभितेस्तुचाशोकाश्रुभिः २७ सांत्वयामासअनुनीतवान् २८ मामास्वहेचः किंतुवदिष्यसीतिश्रातुका।

मनश्चोतिनिस्त्वाद्वानेलिस्त्रानिसमाविविक्षमाविक्षितर्कं नतरु
नः हेमानेहरिहि १४

37A

प्रेमसंरंभेणाप्रणयकोपेनस्फुरितः कंपितोऽधरोयस्मिंस्तत् कदातवाननंकदाहमीक्षितासैरातवैपरस्माणावपांगोय
स्मिंस्तत् अतएवसुंदरं कुटिलंभ्रुकुटीतटंयस्मिंस्तत् ३॰ ननुकलहैकिंकोऽन्तकस्तत्रवनाम्नतआह अयंही
ति नैमैः नैमिषैः यामैः कालः ३१ भगवतत्वलिप्सयेप्सयैवयुक्तंमत्वेवसव्रीडहासेनकचित्राणिमिथ्यैतापांगानवी
क्ष्यमाणोग्रमलभयतुर्गीष्वयाणाप्रबलेः कलिः अराजत्वमविलानालौकिकेहावसादेन निःकिंचनेत्वनना
श्रीतिरात्मानाद्राणीपनाश्रेमोचिंत्यनिर्गुणात्वस्थयाश्राणावचमित्तभिः उदासीनमकाममतंस्वदोषानेषाउस्या।
मुखंचप्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितं कदाहंतेऽपांगसुंदरभ्रुकुटीतटं ३॰ अयंहियामोऽला।
भोस्र देशुगरद्मेऽपिना यत्रैमैर्नीयतेयामः प्रियया भीरुस्मात्मिति ३१ श्रुकउवाच सैवंभगवतारा
जन्वैदर्भीपरिमात्विता ज्ञात्वातत्परिहासोकिंप्रियत्यागभयंजहौ ३२ रंभोरुऋषभंपुंसांवीरुस्यती
भगवन्नुक्त सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेनभारत ३३ रुक्मिण्युवाच नन्वेवमेतदरविंदविलोच
त्वम्भवतः नाहेयद्देभवान्भगवतोसदृशीविभूम्नः क्वस्वेमहिम्न्यभिरतोभगवांस्त्र्यधीशः क्वाहंगुणप्रकृतिरज्ञगृ
तत्वः अतत्वादीर्घदर्शिन्वैमयाहतांवृहन्गुणान् कृत्स्नमोदिताम् भैष्मीनिषेधयन्तद्गुणास्तवैः भगवतःस्व
विदानाणीवयातिवचनानिलानिमेवोत्कर्षितयाव्याचव्यानाप्रतिभाषते ३३ नचयउदेककस्माच्चोवश्चषो
समृाविति नैवमास्यमन्यमेवेत्याह नन्वेवमिति हेअरविंदलोचन अधीशः त्र्याणांब्रह्मादीनामप्यधीशो
शोविधनानन्कचाहंगुणाप्रकृतिः त्रिगुणस्वभावाप्राकृतानागुणामधिप्रकृतिर्वानतुल्यमेवाधीश्वरीश्रीः सवै

वि

भा॰द॰
उ॰टी॰
३८
38

यदुक्तं राजभ्यो बिभ्यतः सम्यक् समुद्रं शरणं गतानिति तत्राह सत्यमिति हे उरुक्रम ते निर्भयाभावं दर्शयति गुणा
शब्दादय एव राजान इति राजवत्तेभ्यो भयादिवेति अन्तर्हृदये समुद्रे तद्गाम्भीर्ये विषयाकारैरपरिच्छिन्न इत्यर्थः शे
ते निश्चलतया प्रकाशते उपलम्भनमात्रः चैतन्यघन आत्मा भवानिति बलवद्भिः कृतद्वेषानिति यदुक्तं तद
पि सत्यमित्याह नित्यमिति कदिन्द्रियगणैः कुत्सितैर्बहिर्मुखैरिन्द्रियगणैः नृत्यभिप्रायेण बहुवचनेन कु
त्सितेन्द्रियगणा येषामिति वा तैः सह नित्यं कृतविग्रहः तेषु तवाप्रतीतेः यदुक्तं त्यक्तनृपासनानीति ननु

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा नित्यं कदिन्द्रियगणैः कृतवि
ग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोन्धं ३५ त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृप
शुभिर्ननु दुर्विभाव्यं यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवन्तं ३६

त्वमेवेत्याह त्वत्सेवकैरिति नृपाणां पदमासनं अन्धं गाढं तम एव तत् अविवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवा
कैरेव त्यक्तं किम्पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ३५ अस्य च वर्त्मनानुपुंसामलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं त
दपि तथैवेत्याह त्वत्पादेति नृपशुभिर्नराकारैः पशुभिः किम्पुनर्वक्तव्यं न च वर्त्मास्फुटमिति किंच
यस्माद्ये भवन्तमनुवर्तन्ते तेषामपीहितमलौकिकमिव अतो अस्य किं वक्तव्यं न वेश्वरस्येहितमलौ।
किकमित्यर्थः आस्थिताः पदवीं सम्यक् प्रायः सीदन्ति योषित इति अस्य परिहारं वक्ष्यति यद्वाञ्छयेतीतः

३६ ॥

38A

छ्या नर

निःकिंचनावयंशश्वद्विःकिंचवजनप्रियाः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिहमध्यमइत्येवतस्मोकोक्तं दोषप
रिहरति निःकिंचनइति दरिद्रतालक्षणानिःकिंचनत्वंनतुवैचित्र्यदनइत्याह यस्मादितिअमुत्पन्नोवलिभ्यो
जः इत्याग्रपिवह्माद्योयस्मैभगवानेबलिंहरति तस्मात्सर्वेश्वरस्यभवतोदारिद्र्यनामनहुदनइत्यर्थः निःकिंचनजन
प्रियाइत्यत्रतत्रतुरूपेणवक्तुद्वीहिणावानिदास्यादिति स्वयमनुभयथ्याप्लोति प्रेष्टोभवानिति वलिभुजा।

अ

निःकिंचनोननुभवान्यतोस्तिकिंचिद्यस्मैवलिंवलिभुजोपिहरंतिजाद्याः तन्त्वा
विदंत्यस्तनपीतकमाद्युतायाः प्रेष्टोभवान्वलिभुजामपितेपितुभ्यम् २० नेवैस
मस्तपुरुषार्थमयःफलात्मायद्वांछयास्तमनयोविसृजंतिकृत्यं नेषांविभोसम
वितोभवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्चरतयोः सुखदुःखिनोर्न २१ ॥

न

ब्रह्मादीनांलोकेश्वराणांप्रेष्टः तेपितुभ्यंनतवेति तस्मात्प्रायेणाढ्याढ्यामांभजंतीत्यस्योत्तरं तत्त्वांविदंतीतिआढ्य
तयोधात्म्यात्मानंतके नविदंति अतएवअसस्तपः असूनेवतर्पयंति नत्वांभजंतीत्यर्थः २० वलिभुजामपि
पिभवांप्रेष्टइत्यत्रहेतुंवदंतीययोरेवसमवितमित्यनेनोक्तमनौचित्यपरिहरति नेवाइति फलात्मापरमानं
दरूपः एतस्यैवानंदस्याविभूतानिमात्रामनुपत्तीवर्तीतिष्कृतेः समाजः सेव्यसेवकलक्षणासंबंधः ननुपुंसःस्त्रि
या याश्च मिथोन्योन्यरतयोः अतएवतत्तत्कृतसुखदुःखिनोनदाकुलयोरित्यर्थः २१

यं

नेत्रविवेकेष्णा चेति द्वैचित्तिः निर्द्वेषिः
धनः विषयाद्वेषः विषयकृष्णाः निर्द्वेषाः
विवाकिविवनः निर्द्वेष्टाः ॥

मित्तुभिः स्त्राविलासमृद्दैत्यस्यपरिहारः त्वमिति मित्तपदव्याख्यानेन्यस्त्वंदेउमुनिभिरितिमुदैत्यस्यपरिहारः श्रा
भा॰ २॰ त्वेति यदर्थमेवंप्रियंभवति तस्यजगतामात्मनस्त्ववरणेनतृप्येत्यर्थः किंच आत्मइति वेदर्भ्यनदविज्ञा।
३॰ टी॰ यतयोर्दीर्घसमीत्ययेति स्वस्मित्तुदत्तदोषद्वयपरिहरति इतीति तात्वैममयाज्जूतोसीनतत्वानपरिहारः
३९ हित्वेति दीर्घसमीत्यापरिहारः भवतोभक्तः वःसकाशादुदीरितोयःकालः तस्यवेगः तेनध्वस्ताश्राशिषो।
अ

त्वेन्यस्त्वंदेउमुनिभिर्गोदितान्नभाव आत्मात्मदस्त्वजगतामितिमेवृतोसि हित्वाभव
द्रुवउदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोज्ञभवताकपनीकृतोन्ये ३९ जाड्यंवचस्तव
गदाग्रजयस्त्वसुमूर्णानविज्ञाव्यपाङ्कितिनदेनजदर्थमात्वं सिद्धोयथास्वबलिमीश
पमूतस्वभागतोभ्योभयाद्युदधिशरणंप्रपन्नः ४० ॥

येषांतान् ब्रह्मादीनपिविहायकुतोन्येवराका इत्यर्थः ३९ स्वाज्ञानंपरिहृत्यपुरुषोत्तरगुणवर्णनमदीम
कोपसैनेभिमानतस्मिन्त्रिवान्तानमापदस्पति जाड्यमिति सिद्धोयथापमूलविज्ञाव्यस्वबलिंहरति विज्ञाव्यमा।
स्वभागमप्रियं पदंस्वहृतवानस्तितस्यतवरात्भयोभयाउदधिप्रपन्नइति यद्वचोभाषणंतज्जाड्यंमा। ३९
येनवदतेत्यर्थः ४० ॥ ० शाम्बरशं॰ १

तयासार्द्धं धनुर्तिनादेनैवजौमं धानीन २

39A

यच्चाट्टनाट्टस्य हृवर्त्मना मित्यादिनायौन्नो भजन्तः सीदन्तीत्येवमादिनेत्यमावदन्त्वमुक्तं तदपि मद्दमेवेत्याह
यद्वाङ्क्रयेति यस्य नव भजनवाङ्क्रयानु येन माम्प्रोगोवेनस्यापितावेन्यः पृथुः जायते भरतः नाङ्घ्रोपणाति:
गयस्त्वप्रादिर्येषान्तेन पवतेतनवपदवीमार्गमाश्रिताले किंसीदन्तिनसीदन्त्येवम्पपिलन्त्यदृशमात्रात्यर्थः एवच
कोपावेशेनावमादनस्य परिहारात्स्य हृवर्त्मना मित्येतदाननर्थ्य विहायाग्नोत्कर्षः ७१ यच्चोत्क्रमात्मनोत्त

यद्वाङ्क्रया नृपशिरोमणयो यौगैवेन्या जायन्त नाड्रुषगयादय एकपत्न्य रा
जेविस्मृत्यविविमृव्वनमंत्रु मातसीदन्ति तेनुपदवीनदृहास्थिताः कि ७१
कान्यप्रयेतनवपादसरोजगंधमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्गम् ल
क्ष्यालयेन्नविगणाय्यगुणालयस्य मर्त्याःसदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ७२

त्रयमितिनिवारः कान्यमितिश्लोकद्वयेन गुणानामालयस्य तवपादसरोजगंधेजनतायाः अपवर्गमोत्त
स्वरूपलक्ष्म्या यालयेन तन्सेवमहद्भिर्मुखेरितंवर्णितं आघ्रायनमविगणाय्यमर्त्यामरणधर्मिकामहाउभयं।
यस्य तमनं कान्वीश्रयेतसेवेत अर्थे विविक्तादृष्टिर्यस्याः सा गुणालयस्यैत्यनेन गुणैर्हीनारति पउ
क्तेनदृयास्तम ७२ ॥

भा.द. अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह तंत्वेति प्रार्थये मे स्यादिति अरणंशरणंसृतिभिर्देवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः
पाशातीरेत्वय्येवाश्रवद्धलक्ष्मवीणीरित्यर्थः कथंभूतस्य तव यस्त्वमनृतस्य संसारस्यापवर्गो नाशो यस्मात्तम
उ.टी. जन्तमुपयाति आत्मसात्करोति तस्य तवाङ्घ्रिरिति भीतस्य द्विषारूपमेवानुरूपमभजनं योग्य अतस्त्वाम
८. हमभजमित्यर्थः ४२ येचोत्तमराज्ञावरवोगुणराज्ञपुत्रीक्षितानभूतिभिरित्यादिनातत्रेमेर्थमसरायपसंग
50

तंत्वानुरूपमभजंजगतामधीशमात्मानमत्रचपरत्रचकामपूरं स्या।
न्मेतवाङ्घ्रिररणंसृतिभिर्भ्रमन्त्यायोवैभजंतमुपयात्यनृतापवर्गः ४३ ता या
तस्याःस्युरच्युतनृपाभवतोपदिष्टाःस्त्रीणांगृहेषुखरगोश्वविडालभृत्याः।
याः यत्कर्णमूलमरिकर्षणनोपयायाद्युष्मत्कथामृडविरिंचसभासुगी
ताः ४४

लिभंगेवाह तस्याःस्युरिति खराइवकेवलंभारवाहाः गावोबलीवर्दाइव नित्यमायापाश्र।
क्लिष्टाः श्वानइवावमताः विडालाइवकृपणाः हिंस्राश्चभृत्याइवकिंकराः नृपास्तस्याउभर्गायाः ७.
पतयःस्युः यस्याः कर्णपथंत्वत्कथानप्राप्नुयादिति ४४ ॥

40A नयानिपराक्रमकंदर्पमजितवतीमतीयास्त्रीविमृष्टासाकांतोयमितिमतिर्यस्याः साकांतमतिर्जीवद्धवंमजा।
तिखगादिभिर्वदद्भिः पिनद्धत्वमतमेमादिमयमिति ५५ यदुक्तमुदासीनावयमित्यादिनचार आहिति
यद्यपि वनिरपेक्षस्यापिममतेचराणानुरागोस्त्यमपि च मय्यपि अनतिरिक्तातिशयवतीरुचिर्यस्यातेत्राम
त्रात्मन्येवरतस्य नर्दिनवतेनकोलाभः त्वत्चराणानुरागएवमहोलाभः किंच यदिदमस्याविसस्यवृद्धये।

त्वत्करमस्करोमनवेकेशापिनद्धमतेर्मोसास्थिर क्रकुमि कुम्रि विदकम्फपिनवांते जीवद्धवेम
जतिकांतमतिर्विमृष्टायातेपराक्रमकंदर्पमजितवतीस्त्री ५५ अस्त्वेवजातममतेचराणानुरागा
आत्मनचतस्यमपिचानतिरिक्तरुचिः यदस्यवृद्धयउपानरजोतिमात्रोमामीतमेनउद्दनः परमाउ
केपा ५६ नैवालीकमहंममन्येववलेमधुसूदन अवाचाद्वहिमायः कन्यायास्याउतिःक्वचित

उपानेरजसोतिमात्रेयोल्के तस्येनसतयाभूतः सन्मामीतमे उपएवोर्यदर्षेतदेवतः परमाद्भुकेपाअत्य
त्रपदहति ५६ नेदेवंतदुक्तंसर्वंप्रतिव्याख्यायमसत्वचितामेवमुपदिशेत्याह हाभ्या नैवेति यस्या।
त्मनोत्तरूपमित्यादितेवचः आलीकमित्याति नैवमन्येयतोलोकेकन्यायाएवक्वचिद्रतिर्भवति यथा
कासीराजकन्यानां अंबाविकांवालिकानां तिसृणांमध्येअंबायाः कन्यायाएवशाल्वेरतिर्जातानदृत ५७

भा॰ ३ टी॰ ४१ ४१

च्युतचेष्टाः परिणीतायाः अभयस्मादिहपरलोकद्वयान्नच्युतः भ्रष्ट इति ४८ प्रलंभितास्तत्पदस्पर्शिनात्मसिद्ध
त्यात्यसंत्वात्पत्योनतवती ४९ मयिपएकान्तभक्त्यासंकामाः मत्सेवयात्मकामामापकामनिवृत्तेयेमेतदपा
यावसाप्रिनेत्यर्थः ५० अत्रवादेनवरान्दत्वाताममभिनन्दति उपलब्धमिति यद्यस्मात्स्वयिवर्तमाना
धीनापकर्षितानान्यविषयाजाता ५१ एकान्तभक्तिमभिनेघतामेवहंकिकर्त्तुंसकामामात्मकान्निदति

च्युततयास्वापिपुंस्त्वलत्याः मनोम्प्रेति नेवनवं तुष्टोमन्तीनविभूयात्जानाविभूत्युभयच्युतः ४८ श्रीभ
गवानुवाच सांख्येनज्ञानेनुकामेनराजपुत्रि प्रलंभिता ममोदितेपदत्वात्ससर्वेतत्सत्यमेवहि
४९ यान्यान्कामयसेकामान्मय्यकामायभामिति संतुष्टेकान्तभक्तायास्त्वत्वकल्याणिनित्यदा
उपलब्धपतिश्रेमपानिश्चयंत्यवतेनवे यद्गत्वैश्वर्यमनापायधीर्मय्युपकर्षिता ५१ येमांभजन्तिदा
पत्येनतपसाव्रतचर्यया कामात्मनोपवर्गेशंमोहितामममायया ५२ मांप्राप्यमानिन्याःपवर्गःसंपदं
वाञ्छन्तियेसंपदएवनन्यति तेमदनुग्रहानिरयेपिपिनृणांमामात्मकल्पान्निरयःस्वसंगमः ५३
येमामिति दांपत्येदाम्पत्यसुपभोगसुखार्थं ५१ मायामोहितत्वमेवोपपादयति मांप्राप्येति अपवर्गेशा
मदसंपदोयस्मिन्तंमाप्राप्यप्रमादाद्येकेवलसंपदएवविषयान्वाञ्छति नतुमांनयन्तितासासंपदाम
पियोहमेवपतिसंयेविषयानिरयेपिप्राप्तितिनिकृष्टयोनावपिसुस्तान किंच तेषांमायामत्वाविषयात्मा
कल्पान्निरयः स्वसंगमः योऽभूत्संगमपवर्गस्मात् अतो मद्
मायया इत्यर्थः ५३
४९

41A

तस्मात् हेरहे स्वरितयामपि भवमोचनीतिः कामानुवृत्तिः कृतापि न दिष्ट्या मन्दं कथं भूतावेलैः सुडुःकराडु
राशिषोडुरमिमायायाः अतएव असंभरायाः प्राणानर्पणपरायाः निकृतिं त्वं बोवेच नपरायाः स्त्रियाः सुतरा
मस्मावनुवृत्तिः सुडुःकरोति ५४ किंच संतिनिःकामाः प्रेमोऽवमप्यनुवर्तमानावह्वाः किंतु त्वयासह
दी काममपि न परपामीति तस्माभक्तिं वद्रमानेनाभिनंदति तन्वाद्दशीमिति त्रिभिः उपस्कृताः सत्यः कथा

दिष्ट्या गेहे स्वर्यं मत्कृतमपि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनीखेलैः सुडुःकरा सो सुतरां दुराशिषोऽसु
संभरायानिकृतिं त्वं पुत्रिया ५४ तन्वाद्दशी प्राणयिनी गृहिणी गृहेषु पश्यामि मानिनि यया
स्वविवाहकाले प्रामान्नृपान्त्र विगणय्य रहो हरोमे प्रस्थापितो द्विज उपस्कृत सत्कथस्य ५५
भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्यां दुःखं समुत्थमसहोऽस्मद
योगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ५६ ॥

यस्ममे ५५ प्रोद्वाहकर्मणि अनिरुद्धविवाहे अक्षगोष्ठ्यां द्यूतसभायां तस्य भ्रातुर्वधं तस्मिन्काले का
लोचितैर्नरत्नस्मरणात् पुनः पुनः समुत्थदुःखमस्माभिर्योगो वियोगासहिष्णवः स्मः सहः सोढुं वयमसि
अनेनैवानिरुद्धविवाहानन्तर्यमस्य ज्ञातव्यम् ५६ ॥

भा०द० अपि च हृत इति आत्मलाभेनेमत्रामसंर्थमपि चिरायतिष्ठोभाविति विवाहे आगंतव्यमिति कृते समये कथं
उ०टी० विरहासवनिमति एतद्धि स्वभूतात्मत्वादृदमनन्ययोगयमे गां जिहासेत्यक्रमि त्व ह्रामीत्येवं हृतः प्रस्यापि
तः नेहफ़ंक्त त्वयाय हैतुजातेन लभेयभवत्समादजहामहन बनेक्लृप्यारानजन्मभिः स्यादिति यद्वा
४२ अजिहास इतिच्छेदः त्वत्कुमेच्छहत्यर्थः ननन्वकमेतत्वेष्यावतिष्ठेत ननन्वतिकर्तुंशक्यामित्यर्थः

५२ हृतस्त्वयात्मलाभेनेसविविक्तमेत्रः प्रस्यापितेनोमयिचिरायतिस्वत्यमेतत् मत्वाजिहासहदंमे
गामनन्ययोगंयतिष्ठेततत्वयिवयंप्रतिनंदयामः ५० शुक उवाच एवंसौरतसंलापैर्भगवा
न्जगदीश्वरः स्वरतोरमयारेमेनरलोकविडंवयन् ५८ तथान्यासामपिविभुर्गृहेषुगृहवानि
व आस्थितोगृहमेधीयान्धर्मान्लोकगुरुर्हरिः ५९ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेषष्टितमः ६०
शुक उ० एकैकशस्ताः कृष्णस्यपुत्रान्दशदशाबलाः अजीजनन्ननवमान्पितुःसर्वात्मसंपदाः १
किंतु केवलंत्वांप्रतिनंदयामोऽहर्षयाम इति ५० सौरतसंलापैः सुरतनर्मगोष्ठीभिः ५८ ५९ इतिश्रीभावार्थे
षष्टितमः ६० एकषष्टितमेशौरेः पुत्रपौत्रादिसंततिः अनिरुद्धविवाहेचरुक्मिणोरामतोवधः १ अष्टाधि
कशतानांषट्सहस्त्रीसमुद्भवान् कोटिशःपुत्रपौत्रादीन्वहीदोरैर्योजयन् २ तदेवतद्धक्तमाह एके
कशइति कृष्णस्यावलाभार्याः सर्वायाआत्मनियत्न त्वयापितुःसकाशात् अनूनान् १ ॥

42A

प्रेष्ठं त्वमंसंतमच्युतस्य प्रियतमं प्रत्येकं स्वं स्वमेव निरेनं तस्य तत्त्वमात्मारामत्वं विदंतिताः २ आत्मारामत्वमन
तिहृद्येन वा विविति चार्वब्जकोशवदनेत्र्यायतानि वाङ्नेत्राणि च सप्रेमगाढहासरसेन वीक्षिता निरुद्धवल्गु
जल्पाश्च भगवतपत्नैः संमोहिता वनिताः स्वैरनेकविभ्रमैः तस्य मनो विजेतुं हंत न समर्था कर्तुं न शक्ता बभू
वुः विभ्रमः परिहासादि ३ तासां विभ्रमान्वोभायचेतद्द्विशृणोति स्मयेति स्मयो गाढहसितं तद्युक्तम्।

गद्गदं नपगीत्यराजपुष्पो च्युतं स्थितं प्रेष्ठं त्वमंसत तं स्वस्वेन तत्त्वविदः स्त्रियः २ चार्वब्जकोशव
दनायतवाङ्नेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्र
मैः समशकन्वनिता विभ्रमैः ३ स्मयावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमंत्रशौ
ण्डैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः ४ इत्थं रमापतिमवा
प्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोपि न विदुः पदवीं यदीयां भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोक

वलोकलवः कटाक्षलेशस्तेन दर्शितः सूचितः भावोभिप्रायः तेन हारिमनोहरणशीलं यत् भ्रूमंडलं तेन प्रहि
ताः प्रस्थापिताः ये सौरतमंत्रास्तेषु शौंडैः प्रगल्भैरनंगबाणैर्मारैरन्यैश्च करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैः यस्य।
इंद्रियं मनो विमथितुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यो न शेकुरिति ४ अनुरागेण गाढहासो वलोकश्च तेन वर्धमानमेला
लसा यो सौख्यं च तेन प्राप्या या यस्य विभ्रमकारं च स्पर्शं भेजुः अनुरागगाढहासावलोकनवसंगमलालसा तं यथा।

नोमपठ २

भा०द० किंनुप्रद्युम्नादिभिर्विभोस्तस्यदास्यंनित्यंविदधुरिति प्रोक्तभावेपिभवंसंगमाद्यभिधानमुमतमात्त्वेनोक्त
उ०टी० कैनचनतयाप्रतीतेः तेषामेवश्लोकानांप्रस्तावानंतरेपुनः पुनरावृत्तिरितिमौदर्यमात् ६ शांसगिकमुक्तांप्रस्तु

६१ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसाधशयनस्नपनोपहा

52 (b) र्यैर्दासीशतान्यपिविभोर्विदधुःस्मदास्यं ६ तासांयादशपुत्राणांकृष्णस्त्रीणांपुरोदिता अष्टौमहि।

षीस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामिते ७ चारुदेष्णःसुदेष्णश्चचारुदेहश्चवीर्यवान् सुचारुश्चारुगुप्त

श्चभद्रचारुस्तथापरः ८ चारुचंद्रोविचारुश्चचारुश्चदशमोहरेः प्रद्युम्नप्रमुखाजातारुक्मि।

एपाडव२ ण्यांनावमाःपितुः ९ भानुःसुभानुःस्वर्भानुःप्रभानुर्भानुमांस्तथा चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानु

स्तथाष्टमः श्रीभानुःप्रतिभानुश्चसत्यभामात्मजादश १० सांबःसुमित्रःपुरुजिच्छतजिच्चस

हस्रजित् ११ विजयश्चित्रकेतुश्चवसुमान्द्रविडःक्रतुः जांबवत्याःसुताह्येतेसांबाद्याःपितृसंमताः

१२ वीरश्चंद्रोश्वसेनश्चचित्रगुर्वेगवान्वृषः आमःशंकुर्वसुःश्रीमान्कुंतिर्नाग्नजितीसुतः श्रुतःक।

विर्वृषोवीरःसुबाहुर्भद्रएकलः शांतिर्दर्शःपूर्णमासःकालिंद्याःसोमकोवरः १४ प्रघोषोगात्रवान्

तमाह तासामिति दशपुत्रायासांतासांमध्येप्र \ सिंहःबलःप्रबलऊर्ध्वगः माद्र्याःपुत्रामहाशक्तिःसहओजो

हौमहिष्योयाःप्रागुक्ताःतत्पुत्रानिति ७। ८। १२ श्रीमानितिवसोःकुंतेर्वाविशेषणं १३ भद्रोनाम एकलः

प्रद्युम्नप्रमुखाजाताःरुक्मिण्यांनावमाःपितुः ८ श्रुतःकविर्वृषोवीरःसुबाहुर्भद्रएकलःशांतिर्दर्शपूः

र्णमासःकालिंद्याःसोमकोवरः ९ ॥ ग्रा२

त्वधिनश्च दशमः तेमित्रविंदात्मजाः १६ संग्रामजिन्मुखाः सत्यकान्ता भद्रायाः सुताः शैब्यानामपि सिवो
दिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणार्थं १७ १८ एतेषां चेति अन्येषामपि श्रीकृष्णपुत्राणां शतस
हस्राणि पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः तत्र हेतुत्वे श्रीकृष्णपत्नीनां बाहुल्यमनुस्मारयति मातरः कृष्णजा

वृकोहर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोऽन्नाद एव च महाशः पावनो वह्निर्मित्रविंदात्मजाः क्षुधिः १६ संग्रा
मजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् जयः सुभद्रो भद्रायाः वाम आयुश्च सत्यकः १७ दीप्तिमांस्ता
म्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः १७ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः पुत्र्यां तु रुक्मिणो रा
जन्नाम्ना भोजकटे पुरे १८ एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप मातरः कृष्णजातीनां सह
स्राणि च षोडश १९ राजोवाच कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि कृष्णेन परिभूतस्तं
हन्तुं रंध्रं प्रतीक्षते २० एतदाख्याहि मे विद्वन्द्विषोर्वैवाहिकं मिथः अनागतमतीतं च वर्तमानम ८८
तीन्द्रियं विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः २२ श्रीशुक उवाच वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गो
ऽङ्गयुतस्तया राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैक

तीनामिति च शतेनाधिकाश्चेत्युक्तं १९ पं कृष्णेन
रंध्रं प्रतीक्षते स कथं प्रादादिति २० वैवाहिकं विवाहनिमित्तं २१ रुक्मिणोऽभिप्रायं कथं जानीमहे इति चेत्
तत्राह अनागतमिति अतीन्द्रियं अस्मदादीन्द्रियगोचरं विप्रकृष्टं दूरस्थं व्यवहितं कुड्यादिना तिरोहितं २२ ततो

भा.२.
उ.टी.
८९
१

यद्यपि श्रीकृष्णावमानितः तथापि वैरमत्र स्मरन्नस्मरन्नसादान् अल्पमोदनेनार्थः २४ सर्वासामप्येकैका
कन्या तेन स्वैर्विवाहोपलक्षणात् ज्येष्ठकन्याविवाहः रुक्मिण्या इति २५ यौनेर्विवाहः नयोन्नमथमज्ञान
यद्यप्यत्र स्मरेन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः स्यात्तरङ्गानिनेयाय स्वतोऽकुर्वन्स्वसुः प्रियं २६ रुक्मिण्याःस
तयोराजन्कृते न वर्मा स्वैतावली उपयेमे विशालाक्षी कन्या चारुमती किल २७ दौहित्राणि निरुद्धाय यद्यपि
श्रीकृष्ण इदानेदैः रोचनावद्वैरोपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया २८ जैनेन्द्रधर्मं तद्यौनेर्स्नेहपाशानुबं
धतः । तस्मिन्नभ्युदये राजन्रुक्मिणा रामकेशवौ २८ पुरे भोजकटे जग्मुः सांबप्रद्युम्नकादयः न
सन्निविष्टन उद्वाहे कालिंगप्रमुखान्नृपाः २८ …मास्ते रुक्मिणी प्रोच्य वलमद्यैविनिर्जय अनन्ता।
…तोऽपि यावज्जनन्यपि तस्य नमहत् २९ इत्युक्तो वलमाहूय तेनादे रुक्मयदीव्यत शतेन सहस्रमशु
नेरामसर्वावदेपणा ३० तेन रुक्मजयलत्र कालिंगः शाहसहले दंतान्संदर्शयन्तुद्वेनम्स्मृशतद्व
…तोऽपि यः ३१ ततोऽलंस्यक्तक्त्य गद्दहणि न गलदं त्मा जयद्वलः जितवानपि त्याद्रुक्मी कैतवमा
श्रितः ३२ मन्युनात्तभितः श्रीमान् समतूद्दुवपर्वणि जातारुणाक्षोऽतिकषान्यद्वुद्रगलरमादेदे नचा
विति द्विषद्दनमोक्षकविद्विष पिजितवान्समो धर्मेणाप्युक्तमाश्रितः रुक्मी जितमयाये मेवदत्तथा।
नैनैवभोजयेदिमादि लोकविरोधात्तस्य स्वर्गे लोकविद्विषं धर्ममयां चरेत्तदितिनिषेधाच्चेन्नार्थः २९ लोकवि

२

१४२

२९ ३० नृपं सदसि मंगलसमाये ३८ ४१ सूर्ययानवोढ्या सिद्धा आविलार्थाः अभ्युदयशत्रुवधादयो येषां
ते ४२ इति भावार्थदीपिकायां एकषष्टितमः ६१ द्वितीयेकषष्टितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनं कन्यया रममाणस्य बाणेन

तदाब्रवीन्नभोवाणी वलेनैव जितो ग्लहः धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ३५ तामनादृत्य
वैदर्भो दुष्टराजन्यनोदितः संकर्षणं परिहसन् वभाषे कालनोदितः ३६ नैवाक्षकोविदा यूयं
गोपाला वनगोचराः अक्षैर्दीव्यंति राजानो वाणैश्च न भवादृशाः ३७ रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभि
श्चोपहासितः क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृपसंसदि ३८ कलिंगराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे दं
तानपातयत्क्रुद्धो योहसद्विवृतैर्द्विजैः ३९ अन्ये निर्भिन्नवाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः राजानो द्रु
द्रुवुर्भीता वलेन परिघार्दिताः ४० निहते रुक्मिणि स्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा रुक्मिणीव
लयो राजन्स्नेहभंगभयाद्धरिः ४१ ततो निरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीं रामा
दयो भोजकदाशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ४२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अनिरु
द्धविवाहे एकषष्टितमः ६१ राजोवाच वाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः तत्र युद्धमभूद्घोरं ह
रिशंकरयोर्महत् एतत्सर्वं महायोगिन्समाख्यातुं त्वमर्हसि १

वहुवाहुना १ अनिरुद्धोद्धद्देह्यस्मिन्वाणपराजयादवंसयुगे श्रीकृष्णः श्रीशंकरं जित्वा वाणवाहूनयाछिनत्

भा०२०
उ०टी०१
४२
४
43

केडूत्या

११ पुराधिपं पुरपालकं ४ कामान्पूरयतीति कामपूरः स चासावमराङ्घ्रिपश्च कल्पतरुस्तं ८ ० दैत्याग्नि
निभृतैर्भीतैर्दोर्भिः दीर्घसूर्णयन् अग्निद्या आगाच्छ १ स्ववीर्यस्य नशनं नाशकं केतुर्भंग प्रतीक्षमानः १०

शुक उवाच बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः येन वामनरूपाय हरयेऽदायि मेदिनी २ तस्यौ
रसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसंधो दृढव्रतः ३ शोणिताख्ये पु
रे रम्ये स राज्यमकरोत्पुरा तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव तेऽमराः ४ सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतो
षयन्मृडं भगवान्सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः वरेण छंदयामास स तं वव्रे पुराधिपं स ए
कदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ६ नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरं पुंसामपूर्णकामा
नां कामपूरामराङ्घ्रिपं ७ दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्व
दृते समं ८ कंडूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहं आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन्भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः
पु४
ना२
९ तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते १० इत्युक्तः कुम
तिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप प्रतीक्षन्गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ११ तस्योषा नाम दुहिता
स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिं कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा १२

श्रीमद्भागवते दशमस्कंधे ग्रामस्य प्रसंगा माह तस्योषेति अनिरुद्धेन १२ तत्रापि स्वप्ने कान्तेन पश्यतीसा उत्तस्थौ १२

43A ततः किं वृत्तं तदाह बाणस्येति १३ १४ इत्यथारेभतौ रे १५ १० त्वयादृष्टः येषां मध्ये को वा भवेदिति रेवा।
सा तत्र तमपश्यंती हा कामिकांतेति वादिनी सखीनां मध्य उन्मत्ता विह्वला व्रीडिता भृशं १३ बाणस्य।
मंत्री कुंभांडश्चित्रलेखा च तनया तता सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता १४ के त्वं मृगयसे
सुभ्रु कीदृशस्तेन मनोरथः इत्युक्ताहं न ते यापि राजपुत्र्युपलक्षये १५ उषोवाच दृष्टः कश्चिन्नरः
स्वप्ने श्यामः कमललोचनः पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयंगमः १६ तमहं मृगये कांत पाय
यित्वाधरमधु क्वापि यातः स्पृहयंतीति त्वामा हं वृजिनार्णवे १६ चित्रलेखोवाच व्यसनं ते पका।
र्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश १७ इत्युक्ता देवगंधर्वसिद्ध। पुक३०८
चारणपन्नगान् दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुष्यांश्च तथालिखत् १८ मनुजेषु च सा वृष्णीन्शूर ॥
मानकदुंदुभिं व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता १९ अनिरुद्धं व्यलिखितं वीक्ष्योषावा ६
ङ्मुखी ह्रिया सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते २० चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगि। टि
नी ययौ विहायसा राजन्द्वारकां कृष्णपालितां २१ तत्र सुप्तं सुपर्यंके प्राद्युम्निं योगमास्थिता ६
गृहीत्वा शोणितपुरं त्रिलोक्या मुदितानना सख्यै प्रियमदर्शयत्
दीनया वत पटे: लिखत १८ प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य सस्मेरायमितिलज्जिता १९ २१ शोणितपुरे सी

भा॰ द॰ ३ टी॰ ४४

44

पुंभिः दुःप्रेक्ष्यैरेतैर्निर्ममशोको २२ स च परां गोष्ठीं रम्भूल्यैर्वीक्षः स्वगादिभिः अस्पृश्यमाणपूर्वकमर्चितः सन् २४ न
यापहृतेन्द्रियोः स्पानान् दिनसमूहाच्च तु तुषे २५ आपीनांस्यतिहृष्टा दुःखच्छेदैः स्वादयन्निर्ममशोकोः २६ विचि।
मा च तेन सुरस्वरं विलोकामृदिनाननं दुःप्रेक्ष्यैस्वगृहे पुंभिः रेमिप्रायस्त्रिनासमं २३ परार्ध्यवासः
स्वगंगाय धूपदीपामनादिभिः पानभोजनभक्ष्यैः स्ववाकैः अस्पृश्यपार्चितः २४ गतः कन्याश्रये।
तास्वतपर दुर्लभस्वरयालया नागोंदेराणान्सतु तुयेतुषयापहृतेन्द्रियः २५ नानयापडवैरेणभुज्या।
मानादृतः वृता देतुभिर्लेनयांचक्रुः गापीतां दुःखच्छेदैः २६ भरामपावेद्याचक्रुः राजन्मैत्रे।
हितवेद्य विवेष्टितेन नयामः कन्यायाः कुलदूषणम् २७ अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुःप्रेक्ष्याया न विद्महे २८ ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः त्वरितः
दसं॰ कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् २९ कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशंगाम्बरमम्बुजेक्षणम्
बृहद्भुजं कुंडलकुंतलत्विषा स्मितावलोकेन च मंडिताननम् ३०
शिते विरुद्धावारणम् २७ अनपायिभिः अपायः अपसर्पणं अप्रमादो वा तद्रहितैः पाठान्तरे दुष्प्रेक्ष्या
त्वा ह्यास्मतीयस्यास्मस्याः पुंभिर्दूषणं कृतो वेत्ति न जानीम इति २९ ३० कामस्यात्मनो देहाज्जातम् ३०

44A

मुमित्नमयासर्वं मंगलस्यानस्या अंगसंगेनकुचकुंकुमयस्याक्तनितांवाह्वोर्मध्येवत्तसिदथानं मधुमलिका
वसंतभवामल्लिकाम्लदाश्रिता तस्याग्रइत्यार्षः संधिः तस्याःअग्रइत्यर्थः ३२ ३२ आततायिभिः उद्यत
यास्त्रैः माधवोऽनिरुद्धः मौर्वंमुरुलोहं विशेषस्लंनिर्मितं ३४ शोकविषादाभ्यां विह्वलाश्रुवसा अश्रु

दीव्यंतमक्षैः प्रिययाभिनृम्णया तदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजे वाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र
आसीनमवेत्य विस्मितः ३२ स तंप्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः उद्यम्यमौ म
र्वं परिघं व्यवस्थितो यथांतको दंडधरो जिघांसया ३३ जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा
शूकरयूथपोऽहनत् ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ३४ तं
नागपाशैर्बलिनंदनो बली घ्नंतं स्वसैन्यं कुपितो बबंध ह ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं नि
शम्याश्रुकलाक्ष्यरौत्सीत् ३५ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अनिरुद्धबंधो नाम द्विषष्टितमः ६२
शुक उवाच अपश्यतांचानिरुद्धं तद्बंधूनां च भारत चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचतां
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः २

शोकस्य विवशोऽयं यो रोक्षतः हिताशायस्याः सा ३५ इति श्रीभागवतार्थे दशमस्कंधे द्विषष्टितमः ६२ त्रिषष्टित
मे चाथ बाणायादवसमरे स्तुतिर्ज्वरेणाथ हरेर्बाणबाहुभिदा हरेः १ कर्म च युद्धादिकं २ ॥ ॥

भा॰ द॰ २ रामकृष्णानुवर्तिन इति नैपुरेतो निर्गता वित्पर्यः ३ सर्वतो दिशमित्यस्योत्तरेणान्वयः ४ भज्यमा
उ॰ टी॰ नानि पुरोद्यानादीनि द्वैक वप्राः अट्टालाः प्राकाराः तदुपरि तन्नास्तु चतनस्थानानि अभिनिर्ययौ।
९५ प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः सांबोथसारणः। नंदोपनंदभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ३ अक्षौ
95 हिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो दिशं रुरुधुर्बाणनगरं समंतात्सात्वतर्षभाः ४ भज्य
मानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरं वीक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ५ बाणा
र्थे भगवान्रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः आरुह्य नंदीवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ६ आसीत्सुतु
मुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणं कृष्णशंकरयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ७ कुंभांडकूपकर्णा
भ्यां बलेन सह संयुगः सांबस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ८ ब्रह्मादयः सुराधीशा
मुनयः सिद्धचारणाः गंधर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ९ शंकरानुचरान्शौरिर्भू
तप्रमथगुह्यकान् डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् १० प्रेतमातृपिशाचांश्च कू
ष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ११

बाणः ५ ससुतः स्कंदसहितैः प्रमथैर्गणैः रामकृष्णाभ्यां युयुधे ६ ७ ८ ९ १० ११

45A

१ प्रत्यस्त्राण्येवाह ब्रह्मास्त्रेणेति नैजं नारायणास्त्रं १२ १४ शिखिनामयूरेणावाहनेन १५ तयोरनीकानि

एषु खिधानि प्रांशुक पिनाकस्त्राणि शार्ङ्गिणः प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः १२ ब्रह्मा

स्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतं आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च १३ मोहयित्वा तु गिरि

शं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितं बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः १४ स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमा

नः समन्ततः असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनापाक्रमद्रणात् १५ कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मु

शलार्दितौ दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वशः १६ विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः

कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिं १७ धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै एकैकस्मि

न्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः १८ तानि चिच्छेद भगवान् धनूंषि युगपद्धरिः सारथिं रथमश्वांश्च

हत्वा शङ्खमपूरयत् १९ तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राण

रिरक्षया २० ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन् गदाग्रजः बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पु

रं २१ विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश २२

हैनेनानान्येषां नाति १९ १९ २० अनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखो बभूवेति २२ ज्वरस्त्वयोद्धुमभ्यधावदिति

भा॰र॰ नारायणः शीतज्वरमसृजत माहेश्वरः समाक्रंदन्युयुधे २३ २४ आत्मानं परमाशक्तिमिंनतमन्यमानः
३॰टी॰ प्रीहृस्तनापयितुमप्रवृत्तः स्वपमेवतमः स्मन तंपरमेश्वरं तेनानातुभावं नमस्करोमि त्वां त्वामनंतशक्तिं
५५ नमामि कुतः परेषांब्रह्मादीनामीश तत्रहेतुः सर्वात्मानं सर्वस्यात्मानं चेतयितारं तत्कुतः केवल
46

अथ नारायणो देवः तेरूष्णाव्यसृजतज्वरं माहेश्वरो वैस्वस्वयुयुधाते ज्वरावु
भौ २३ माहेश्वरः समाक्रन्दन्वैष्णवेन बलार्दितः अलब्ध्वाभयमन्यत्रभीतो।
माहेश्वरो ज्वरः शरणार्थं हृषीकेशं तुष्टाव प्रयतांजलिः २४ ज्वर उवाच न
मामि त्वानंतशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रं विश्वोत्पत्तिस्थानसंरो।
धहेतुं यत्तद्ब्रह्मब्रह्मलिंगप्रशांतं २५ ॥

ज्ञप्तिमात्रं चैतन्यघनं नतेदं सर्वं चेतयितृत्वे परमेश्वरमेश्वरत्वमुक्तं किं च विश्वस्यादिहेतुत्वादपीत्याह
विश्वोत्पत्तीति ननुएवंभूतं ब्रह्मप्रसिद्धं नाहमितितत्राह यत्तद्ब्रह्मेति यत्तद्ब्रह्मतदेवत्वमित्यर्थः किंत।
द्ब्रह्मेति अतआह ब्रह्मलिंगं ब्रह्माणोवेदेनलिंग्यंज्ञाप्यतइति तत्कुतः प्रशांतं सर्वविक्रियारहितत्वात्ब्रह्मा। ५५
ते

46A

किंच यावत्सविशेषं तावत्तत्त्वं प्रभवामः नपितु सर्वविशेषातीतेन कस्यापि प्रभुत्वं किंतु त्वमेव सर्वप्रभु
रिति तत्तिमात्रत्वविज्ञानेन लीति कालइति कालः क्षोभकः कर्मनिमित्तं तेनदेव फलाभिमुखत्वमभिव्यञ्जकस्व दैवं
भावः तत्संस्कारः जीवस्तदुपा द्रव्यंभूतसूक्ष्माणि क्षेत्रंशरीरं प्राणः सूत्रमात्मा अहंकारः विकारएकाद
शेंद्रियाणि महाभूतानि चेतिषोडशः तत्संघातो देहः एतस्य च बीजरोहवत्प्रवाहः रोहो अंकुरः देहाद्बी
जरूपंकर्म ततोंऽकुररूपोदेहः ततः पुनरेवमितिप्रवाहः एषात्वन्मायातस्यानिषेधमपोहोयस्मिन्

कालोदैवंकर्मजीवःस्वभावोद्रव्यंक्षेत्रंप्राणआत्माविकारः तत्संघातोबीजरोहप्रवाह
स्त्वन्मायैषातन्निषेधंप्रपद्ये २८ नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान्साधूंल्लोकसे
तून्बिभर्षि हंस्युन्मार्गान्हिंसयावर्तमानान्जन्मैतत्तेभारहाराय भूमेः २०

तं त्वांनिषेधावधिभूतंप्रपद्ये भजइति २८ ननुदेवकीनंदनयशोमेकथमेवंभूतत्वंतत्राह नानाभावैरी
ति सर्वोपाधिविनिर्मुक्तएवत्वंमायालीलयास्वीकृतैर्मत्स्याद्यवतारैर्देवान् बिभर्षिपालयसि तदेव
लोकसेतून्वर्णाश्रमधर्मान् तदर्थंतदनुष्ठातॄन्साधून् तदंगत्वेनउन्मार्गान् दैत्यादीन् हंसिसंहरसि
सि एवमेतदपि तवजन्मभूमेर्भारहरणायलीलावतारोयंनकस्यापित्वत्तनयइत्यर्थः २० ॥

भा·द·
उ·टी·
६·
47

प्रतीतास्तानेनत्स्वरभिभवेद्वृतंतमांतमरहेतस्माशयेनाह नमोऽहमिति तेतेजसात्वत्स्पृष्टेनज्वरेणशांतोग्रेणशीत
ज्वरेणपरमतापकस्यपुलकएवतापइतिचेदतआह तावदिति सेवायामप्रवृत्तानामनुचितेइतिभावः २८
देविशिरः ध्यानत्रयपयात महाज्ञापालकः सन्मुखंविचरकासात तवृत्तांतमाह योनाविति नौआवयोरिदं।
संवादंयःस्मरेत्तस्यत्वत्तः नभयंभवेत त्वयाभयंनोत्पादनीयमित्यर्थः २९ ३० ३२ भक्तारतास्यंप्रीतः।
नमोऽहंतेतेजसादुःसहेनशांतोग्रेणात्युल्बणेनज्वरेण तावत्तापोदेहिनांतेङ्घ्रिमूलंनोसेवेरन्यावदा
शानुबद्धाः २८ श्रीभगवानुवाच त्रिशिरस्तेप्रसन्नोऽहं व्येतुतेमज्ज्वराद्भयं योनौस्मरतिसंवादंत
स्यत्वन्नभवेद्भयं २९ इत्युक्तोऽच्युतमानम्यगतोमाहेश्वरोज्वरः बाणस्तुरथमारूढः प्रागाद्योत्स्य
जनार्दनं ३० ततोबाहुसहस्रेणनानायुधधरोऽसुरः मुमोचपरमक्रुद्धोबाणांश्चक्रायुधेनृप
३१ तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेणक्षुरनेमिना चिच्छेदभगवान्बाहून्शाखाइववनस्पतेः ३२
बाहुषुछिद्यमानेषुबाणस्यभगवान्भवः भक्तानुकम्प्युपव्रज्यचक्रायुधमभाषत ३३ श्रीरुद्रउ॰
त्वंहिब्रह्मपरंज्योतिनिर्गूढंब्रह्मणिवाङ्मये यंपश्यंत्यमलात्मानआकाशमिवकेवलं ३४ ग्र।
द्रोभगवतंस्तौति त्वंहीति प्रथममर्थः त्वामत्तात्वास्ययत्तुच्यतइतितन्निवृत्ते यतस्त्वंवाङ्मयेब्रह्मणिवेदेपि
गूढंब्रह्माभिधाविषयत्वात् कुतःपरंज्योतिषामपिप्रकाशकत्वादविषयत्वमित्यर्थः कथंतर्हिपश्यंतीति
अतआह यमिति अमलात्मानस्वतः प्रकाशइत्यर्थः ३४ ॥०

47A

मात्मनां नाववित्तिगुणस्य भवतानं लीलयाधिष्ठितस्त्वया यो विराड्विग्रहः सोपि न ज्ञायते उडुंबरफलानीवेति म।
शकैरिवोडुंबरफलमिव मायया येन विराड्रूपेणासीति द्वाभ्यां नाभिरिति यस्य नभआदयो नाभ्यादयव य
वाः स भवान् लोककल्पः पुरुषस्तं पुरुषेशानं वयं नाभोयस्य नाभिः अग्निर्मुखं अंबु रेतः द्यौः शीर्षं आ
शा दिशः श्रुतिः श्रवणेंद्रियं उर्वी अंघ्रिः चंद्रो मनः अर्को दृक् अहं श्रीशिवात्मा अहंकारः समुद्रो ज

नाभिर्नभोग्निर्मुखमंबुरेतो द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरंघ्रिरुर्वी चंद्रोमनोयस्यदृगर्क आत्मा अहं स
मुद्रो जठरं भुजेंद्रः २५ रोमाणि यस्यौषधयोंबुवाहाः केशा विरिंच्यो धिषणा विसर्गः प्रजा
पतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः २६ नैवावनीतोयमकुंठधामन्यर्मी
स्यात्मजगतोभवाय वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त २७

ठरं इंद्रः भुजा बाहुः इंद्रादयो लोकपाला बाहव इत्यर्थः २५ ओषधयो रोमाणि यस्य अम्बुवाहाः केशाः अं
बुवाहाः केशाः विरिंच्यो धिषणा बुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गो मेढ्रः धर्मो हृदयं लोकैः कल्प्यते अवकल्प्येत इति
लोककल्पः २६ ननु प्रादेशिकशरीरस्य कथनमो नाभिर्नास्ति लिप्यते अत आह नैवेति अकुंठधामन् अस्य
भुतस्त्वरूपभवाय अस्मदयायनेकवलं मे नावन किंत्वस्मद्रक्षार्थमपीत्याह वयं चेति सर्वे लोकपालाः।

९८
सिंघाव पत्रिकाः ममस्कवकौपिकास्यारुषम्

भा०२० ननु यदि विभाव्यविनाशे ध्रुवं विभाव्यानि भुवनानि ध्वंसन्ति तर्हि कथमुक्तं त्वदितरे भ्रान्ति नहि ब्रह्मत्वे समस
उ०टी० जातीयभेदः संभवतीति अत आह त्वमिति एकः सजातीयरहितः कुतः आद्यः पुरुषः पुरुषाणामेवा
द्यात्प्रवर्तमानाद्यः प्रकृतिभूतः पुरुषः कुतः तुरीयः शुद्ध इत्यर्थः नद्यपि कुतः स्वदृक् स्वप्रकाशज्ञान
४८ रूपः स्वदृक्देव स्वरूपाधियोगाज्जीवा जायेते यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे
48 एव आत्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुतेः अतः सजातीयभेदरहितः किंच अद्वितीयः विजातीयरहितोपि कु

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृक्देवरदेनरीशाः प्रतीयसे याप्यविद्याविकारं स्वमायया
सर्वगुणप्रसिद्धः १८ यथैव सूर्योपिहितस्वच्छायया ह्यछायां च रूपाणि च संचकाशि एवं गुणे
हस्ता० नः देवः सर्वस्य यथा स्वयं देवत्रस्थेति कथं \नापिहितो गुणानां स्वमात्मप्रदीपो गुणानस्य भूमन् १९
नर्हि प्रतिशरीरं जीवभेदः प्रतीयते अत आह प्रतीयसे इति सर्वगुणप्रसिद्धः सर्वविषयप्रकाशनाय १८
तर्हि किमद्वयमेवं संसारी स्युच्यते नहि नहीति सदृष्टान्तमाह यथैवेति हे भूमन् स्वयापिच्छायया मेघलक्ष
णयापरशुप्रापिहितः आच्छादितोपि सूर्यः छायामेव च रूपाणि मेघावतरितानि चक्षुरादीनपि संचकाशि प्रका
शयति एवं गुणेनाहंकारेण स्वकार्येण जीवावरकेणाच्छादितोपि गुणानां सत्वादीनां रूपाणि च गुणिना ४८
मिन उपहितानां जीवानामपि च काशि आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः अतः सर्वसाक्षिणस्तव न संसार इत्यर्थः १९
न१

48A

किंच मायाश्रयस्यान्मोहयतस्तवकृतः संसृतिरित्याशयेनाह यन्मायेति पुत्रादिषु प्रसक्ता वृजिनार्णवे दुः।
खसागरे उन्मज्जति देवादियोनिषु निमज्जति स्थावरादिषु तदुक्तं वायवीये विपर्ययश्च भवति ब्रह्मत्व
स्थावरत्वयोरिति ५० एवं जीवस्य स्वरूपावस्थानिरूप्य इदानीं भजनं तन्निंदति द्वाभ्यां दैवेनत्वयाकर्माध्यक्षेण
दत्तं नृदेहममलं लब्ध्वापीति ५१ शोच्यत्वे हेतुः यस्त्वामिति विपर्ययाः विपरीताः अनात्मप्रियानीशा।

यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जति निमज्जति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ५० देवदत्तमि
मं लब्ध्वा नृलोकमजितेंद्रियः योनाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवंचकः ५१ यस्त्वां विसृजते म
र्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरं विपर्ययेंद्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ५२ अहं ब्रह्मा च विबुधा मुन
यश्चामलाशयाः सर्वात्मनाप्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरं ५३ तेत्वां जगत्स्थित्युदयांतहेतुं
समं प्रशांतं सुहृदात्मदैवं अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देव ५४

तायेंद्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थं ५२ अहं मन्ये च सुहृन्मनसस्त्वे वभक्ता इत्याह अहमिति ५३ भगवतो
भजनीयत्वे हेतुत्वं दर्शयन् भक्तिं प्रार्थयते त्वेत्वेति समत्वे हेतुः प्रशांतमिति सुहृत्त्वमाह सुहृदात्मदैवं सु
हृत् बुद्धिप्रवर्तकत्वात् आत्मा च सर्वात्मकत्वात् एवंभूतदेवमीश्वरत्वात् न चान्यो भजनीयोस्तीत्याह अन
न्यमेकं समानासमानजातीयरहितत्वं तत्कुतः जगतामात्मानेच केत अधिष्ठान ५४ ॥

भा.२. स्वंत्वंमकिमात्मनाशास्यम्भक्तस्याभीष्टमात्मनाले अयमिति दैत्यपतेःप्रह्लादे ५५ ५६ वैरोचनिर्बलिर्मद्भक्तिमनन्तान
३.टी. त्वादवध्यस्त्वावन किंचप्रह्लादोयपति मन्त्रयोवशः ५७ नर्रिर्किंमिन्येवक्तुंनतत्राह दर्पोपशमनायेति
५९ अयंममेष्टोदयितोनुवर्तीमायामयंपदनमनुष्यदेव सेपघ्नतोतद्भवतःप्रसादोयघ्याद्दिनेदैत्यपतेःप्रसा
दः ५९ श्रीभगवानुवाच यदात्मभार्वैर्भवन्तःकरवाममप्रियनव भवन्तोयघ्नवसिंनतस्मात्सा
ध्वनुमोदितं ५९ अवध्योयंममाप्येषवैरोचनिसुतोसुरः प्रह्लादस्यवरोदत्तोनवध्योमेनतवा
न्वयः ६० दर्पोपशमनायास्यप्रवृत्तावाद्दवोमया स्थितिंचवलभूरिपत्यभागायितंसुवः
६१ चत्वारोस्यभुजारोषामविष्णुम्जरामरः पार्षदस्त्वद्धयोभवतोनकुतश्चिद्भयोसुरः ६२
इतिलब्ध्वाभयंकृष्णात्प्रणम्यशिरसासुरः सायुज्यत्रियमात्मासमवढ्यासमुपानयत् ६३ अथोहि
एणपविद्धुतंस्त्वामस्तः समलंकृतं सपत्नीकपुरस्कृत्यपयोकद्वाऽनुमोदितः ६४ सर्वराजपतीनीस
मलंकृत्याद्यैर्जनैः सत्त्वोगोरुहितमार्गेचत्वा विविधास्त्राणकदुसुभिः स्त्वनैरभ्युपेतःपौरस्ट्र
द्विजातिभिः ६५ एवंकृतस्यविजयपपांकेराणवमस्तंग सस्मरत्यात्मतत्त्वाद्यनन्तस्यस्यात्मराजयः
६६ अनुगच्छाति चत्वारइति ६७ मदवक्ष्ठानुयया ६. इतिश्रीभागवते॰ वागात्म्यासप्तमेत्रिषष्ठि तमः ६३
ह्लादानुमोदितइति ६९ नदनिवेतस्येववाणभुजभगस्यकृतनत्वा ७० पौरादिभिरभ्युपेतः अभिमुखमागत्य

सकृतः ५३ इतिभा॰टी॰त्रिषष्ठितमः ६३ ॥

49A

वेनः षष्टितमे कृकलासो नृगोऽपाद्द मोचयत् ब्रह्मस्वदारिदोषोत्थात्राज्ञो दृष्टान शिक्षयत् १ विभूतिभाग्यभो
गादिमदोद्रद्धमनोरथान् प्रत्यवासमयदून्कृकलासो नृगोद्धारप्रसंगतः २ १ पिपासिताः नष्टिनाजलविवि

शुकउवाच एकदोपवनंराजन्जग्मुर्यदुकुमारकाः विहर्तुंसांबप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः १
क्रीडित्वासुचिरंतत्रविचिन्वंतः पिपासिताः जलंनिरुदकेकूपेददृशुःसत्वमद्भुतं २ कृकलासं
गिरिनिभंवीक्ष्यविस्मितमानसाः तस्यचोद्धरणेयत्नंचक्रुस्तेकृपयान्विताः ३ चर्मजैस्तांतवैः
पाशैर्बद्ध्वापतितमर्भकाः नाशक्नुवन्समुद्धर्तुंकृष्णायाचख्युरुत्सुकाः ४ तत्रागत्यारविंदाक्षो
भगवान्विश्वभावनः वीक्ष्योज्जहारवामेनतंकरेणसलीलया ५ सउत्तमश्लोककराभिमृष्टोवि
हायसद्यःकृकलासरूपं संतप्तचामीकरचारुवर्णःस्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक् ६ पप्रच्छ
विद्वानपितन्निदानंजनेषुविख्यापयितुंमुकुंदः कस्त्वंमहाभागवरेण्यरूपोदेवोत्तमंत्वांगणया
मिनूनं ७ दशामिमांवाकतमेनकर्मणासंप्रापितोस्यतदर्हःसुभद्र आत्मानमाख्याहिविवि
त्सतांनोयन्मन्यसेनःक्षममत्रवक्तुं ८ ॥

चेतः सत्वंजीवं २ तेच कृकलासंवीक्ष्य ३ च
र्मजैः चर्ममयैः पाशैः तांतवैः तंतुमयैश्च ४ संतप्तंचामीकरंस्वर्णंतद्वद्वर्णोयस्यसः स्वर्ग्यद्भुतालंकाराम्बर

स्रजोयस्यसः स्वर्गीदेवोबभूवेति ६ यद्यपिइत्थंमयोपप ८

भा.द. ९ यद्दित कर्मणा मस्पृशामिति ग्रमं देहसंदेहवचनं ग्रदिविदाःप्रमाणंगस्मृतिरितिवत् कर्मणापथंनूनंममः स्वामि
उ.टी. त्वर्थः १० किंच किंस्विति सर्वेषांभूतानामात्मनोबुद्धेःसाक्षिणस्तेअविदितंकिंचित् ११ १२ ऋतव्रतेभ्यःश्र्या

५० 50 शुक उवाच इतिस्मराजासंपृष्टः कृष्णेनानंतमूर्तिना माधवंप्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ९ नृग
उवाच नृगोनामनरेंद्रोहमिक्ष्वाकुतनयःप्रभो दानिष्वाख्यायमानेषु यदितेकर्णमस्पृशं १० किं
नुतेविदितंनाथसर्वभूतात्मसाक्षिणः कालेनाव्याहतदृशोवक्ष्येथापितवाज्ञया ११ यावत्यःसिक
ताभूमेर्यावत्योदिवितारकाः यावत्योवर्षधाराश्चतावतीरददंस्मगाः १२ पयस्विनीस्तरुणीःशील
रूपगुणोपपन्नाःकपिलाहेमशृंगीः न्यायार्जितारूप्यखुराःसवत्सादुकूलमालाभरणाददाव
हं १३ स्वलंकृतेभ्योगुणशीलवद्भ्यःसीदत्कुटुंबेभ्यऋतव्रतेभ्यः तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः
प्रादांयुवभ्योद्विजपुंगवेभ्यः १४ गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनःकन्याःसदासीस्तिलरूप्यशय्याः
वासांसिरत्नानिपरिच्छदान्रथानिष्टंचयज्ञैश्चरितंचपूर्तं १५

हेमाचारेभ्यः तपसाश्रुतेनाध्ययनेनाध्यापनेनब्रह्मणावदान्याश्चसद्भ्यः अध्यापनशीलाश्चतेसतश्च ५०
तेभ्यः १४ पूर्तंवापीकूपादिचरितंकृतम् १५ ५० ॥

50A

एवं वर्तमानस्य मम संकटं किं विदापन्नं मृगविन्मादं कस्यचिदिति द्विजमुख्यस्य प्रतिग्रहनिवृत्तस्य संश
त्वामिति ता अविदुषा ब्राह्मणस्यैषामन्यजानता १९ १० प्रतिग्राहिणोक्तं दातेति स्वामिनोक्तं अ
हं नेति अभवद्भ्रमः व्याकुलोऽभवमित्यर्थः १९ तदा उभावपि प्रत्येकमनुनीतो मयार्थितो नो कर्त्तुं न दातुं ग

कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने संस्पृष्टा विदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये १९ तां नीयमा
नां तत्स्वामी दृष्ट्वोवाच ममेति तं ममेति प्रतिगृह्याह नृगो मे दत्तवानिति १० विप्रौ विवदमानौ
मामूचतुः स्वार्थसाधकौ भवान्दाताऽपहर्तेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः १९ अनुनीतावुभौ विप्रौ ध
मो४ र्मकृच्छ्रगते नृपे गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयतां १९ भवन्तावनुगृह्णीतां किंकरस्या
विजानतः समुद्धरतं मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽशुचौ २० नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्यपा
क्रमत् नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ २१ एतस्मिन्नन्तरे यामैर्दूतैर्नीतो यमक्षयं यमे
न पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते २२ पूर्वं त्वमशुभं भुंक्ष्व उताहो नृपते शुभं नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये

वामिति सार्द्धेन १९ २० अपरः प्रतिग्राही दुराग्रहो यस्तं तत्स्वयोक्तं अपि गवामयुतं यदि नदपि मां विदाय
नेच्छामीत्युक्त्वा ययावित्यर्थः २१ एतस्मिन्ननन्तरे इति अन्तः पूर्वं पापाभावान्नेदं समर्थ इति भावः २२
उताहो इत्येकपदं अथवा अशुभमिति नांतमिति यमस्य स्वस्य वा वाक्यानुपश्यामि २२ ॥

२४

भा०द० हे देव यमः पूर्वमशुभं भुंक्ष्व इति मयोक्ते स यमः पतेति प्राह २४ २५ उद्वेदेन श्रीकृष्णदर्शनेन विस्मितात्म
उ०टी० न आत्मनो भाग्यमभिनंदति सत्यमिति हे विभो स त्वं मम दृक्पथः लोचनगोचरः सन् कथं सात्तात्स्याव
५२ हो मेत्यर्थः किं तदाश्चर्यं तदाह परः आत्मा अतएव योगेश्वरैरपि श्रुतिदृशा उपनिषच्चक्षुषा अमलेहृदि
51 सितः विभाव्यः प्रतीयोऽधोक्षजः अक्षजमैंद्रियकं ज्ञानं तदधः अर्वागेव यस्मात्सः यस्य इह भवापवर्गो भवे
पूर्वं देवाशुभं भुंक्ष्व तेतुतारो नृपते शुभं नो तदानस्य धर्मस्य) इति प्राह पतेति सः तावदद्राक्षमात्मा
नं कृकलासं पतन्प्रभो २४ ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता
भवत्संदर्शनार्थिनः २५ स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशामलहृद्वि
भाव्यः साक्षादधोक्षज उरुव्यसनान्धबुद्धेः स्यान्मेऽनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः २६ देवदेव ज
गन्नाथ गोविंद पुरुषोत्तम नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय २७ अनुजानीहि मां
जनस्य भवाननुदृश्यः स्यात् उरु \ कृष्ण यान्तं देवगतिं विभो यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदा
व्यसनेन कृकलासभवदुःखेनांधबुद्धेस्तु मम भेतत्त्वित्रमित्यर्थः २६ २७ उक्तिभक्तिवृद्ध्या संबोधय
न् अनुज्ञापयति अनुजानीहीति देवलोके प्रतिवर्तमानस्यात्मनो मनसास्सन्निधिं प्रार्थयते
यत्र क्वापीति त्वत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयादिति २८ ॥ ५२

51A

यायत्त्वमति नमस्तेति सर्वभावाय सर्वस्य भावो जन्म येन तस्मै ब्रह्मणे कर्तृत्वेऽप्यविकाराय कुतः अनन्त
शक्तये अनन्तमायाव्यापारशक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवाय भूतान्याश्रयो यस्य तदुपादानत्वमुक्तं श्रीकृष्णाय सदान
न्दरूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तं कृषिर्भूवाचकः णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्य
भिधीयते इति स्मृतेः किंच योगानां स्वहस्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे अयं भावः एवंभूतं त्वां विहाय

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः २९ मुकुं
इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्पश्यतां नृणां ३० कृ
ष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ३१ दुर्जरं
बत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनां ३२ नाहं हालाहलं
मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ३३ हिनस्ति विषमत्तारं
वह्निरद्भिः प्रशाम्यति कुलं समूलं दहति ब्रह्म

गतेषु मनिष्ठुरपि गमिष्यामि त्वत्तः कर्मफलभो
गायेति २९ ३१ मनाक् ईषदपि भुक्तं सत् अग्नेः अग्निमद्रष्टास्य तेजीयसः अतितेजस्विनोऽजरं ३२
३३ किंच विषादपि घोरमित्याह हिनस्तीति संसर्गिणमसंसर्गिणामारकत्वाद् दनितुल्यत्वमस्यानदपि नेत्या
ह वह्निरिति अपि च समूलमिति वह्निर्मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पावकस्तु कुलं

भा.द.
उ.ह्री.
५२
52

उरन्तातंयथादत्तुन्नातंनेविपुरुषं पुत्रेपौत्रेचप्रसह्यहगनवलात राज्ञायाम्यपणात् ३४ येब्रह्मस्वममी
मन्यतेहेत्ति नेनिरयमेवाभिमन्यते मनोबालिशाब्रह्मस्वात्मपातेनचतनहेति ३६ अपिवरदन्ती
ब्रह्मस्वंदुरनुज्ञातंभुक्तंहंतित्रिपूरुषं प्रसह्यतुवलाद्भुक्तंदशपूर्वान्दशापरान् ३५ राजानोराज
लक्ष्म्यांधानात्मपातंनविचक्षते निरयंयेभिमन्यंतेब्रह्मस्वंसाधुबालिशाः ३६ गृह्णंतियावतःपां
सून्क्रंदतामश्रुविंदवः विप्राणांहतवृत्तीनांवदान्यानांकुटुंबिनां ३७ राजानोराजकुल्याश्च
तावंतोब्दान्निरंकुशाः कुंभीपाकेषुपच्यंतेब्रह्मदायापहारिणः ३८ स्वदत्तांपरदत्तांवाब्रह्मवृ
त्तिंहरेच्चयः षष्टिवर्षसहस्राणिविष्ठायांजायतेकृमिः ३९ नमेब्रह्मधनंभूयाद्यद्गृध्वाल्पायु
षोनराः पराजिताश्च्युताराज्याद्भवंत्युद्वेजिनोहयः ४० विप्रंकृतागसमपिनैवद्रुह्यतमामकाः
घ्नंतंबहुशपंतंवानमस्कुरुतनित्यशः ४१ यथाहंप्रणमेविप्राननुकालंसमाहितः तथानमत
यूयंचयोन्यथामेसदंडभाक् ४२ ब्राह्मणार्थोह्यपहृतोहर्तारंपातयत्यधः अजानंतमपि
ह्येनंनृगंब्राह्मणगौरिव ४३ एवंविश्राव्यभगवान्मुकुंदोद्वारकौकसः पावनःसर्वलोकानां
ति १० ३९ गृध्नाम्यभिकांक्षामि ४० ४१ प्रणमेन \ विवेशनिजमंदिरं ४४ इतिश्रीभागवतेदशमा
मामि ४२ नकेवलमर्थवादविभीषिकेयं किंतुप्रत्यक्षमित्याह ब्राह्मणार्थइति ४३ ४४ इतिभावार्थदी

52A पंचषष्ठितमे रामचक्रे गोकुलमागतः रममाणस्तु गोपीभिः कालिंद्याकर्षणं मदात् १ रामस्य चरितं चित्रं
कालिंद्याकर्षणादिपत् पौंड्रकोनादिकुसंस्य हप्ययुक्तमनः पर २ आशीर्भिरभिनंदितो बभूव २ तदाह

शुकउवाच बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान् रथमास्थितः सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठः प्रययौ नंदगोकुलं १
परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च रामोभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनंदितः २ चिरं नः पाहि
दाशार्हसानुजो जगदीश्वरः इत्यारोप्यांकमालिंग्य नेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ३ गोपवृद्धांश्च विधि
वद्यविष्ठैश्चाभिवंदितः यथावयो यथासख्यं यथासंबंधमात्मनः ४ समुपेत्याथ गोपालान् हा
स्यहस्तग्रहादिभिः विश्रांतं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ५ पृष्टाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गद
या गिरा कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः ६ कच्चिन्नो बांधवा राम सर्वे कुशलमा गोपाऊचुः
पू१ सते कच्चित्स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ७ दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहृज्जनाः
निहत्य निर्जित्यरिपून् दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ८ गोप्यो हसंत्यः पप्रच्छू रामसंदर्शनादृताः कच्चिदास्ते
सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः

विधिमिति १ गोपवृद्धांश्च विधिवदभिनंद्य यविष्ठैरभिवंदितो बभूवे
त्यर्थः अपि च यथावयः इति ४ तेस्सर्वे स्वेषु यादवेषु ते राम अनामयं आरोग्यं पप्रच्छुः ५ तेच तेन पृष्टा
इति कृष्णे कुशलमाशास्य संन्यस्ताखिलराधसः त्यक्तसर्वविषयाः ६ ८ रामस्य दर्शनेनादृताः सादराः १

भा.द. १.११ नहिनन्नमेनेष्वस्माभिः प्रतिबंधः किंनकृतः नह्याक्यविश्वासादितिचेत्‌ नत्रुविश्वासः किंमितिकृतः
उ.टी. नेचाऊः कथंचिदिति वक्रवक्रत्वात्रानाविधानिवाक्यानि १२ नत्रान्याऊत्रुः कथंन्तुगरुडीतिगरुडति
५३ वारितिवित्रकथस्यवित्रकथाकथनेकोविदस्य किंच संदरस्मितयस्मिन्नेनावलोकेनउल्लसितः त्व
53 त्कविलस्यरतिवावेधुन्यितरंमातरंचमः अप्यसोमातरंउदंस्मरुद्दग्यागमिष्यति अपिवासरनेस्य
कमनुसेवामहाभुजाः १४ मातरंपितरंभ्रातृन्पतीन्पुत्रान्स्वसॄरपि यदर्थेजहिदाशार्हदुस्त्यजा मर
नस्वजनानात्मभो ११ नात्रःसद्यःपरित्यज्यगतःसंछिन्नसौहृदः कथंनुतादृशःस्त्रीभिर्नश्रद्धीयेत।
अपराऊचुः भाषित १२ कथंनुगरुडन्ननवाश्चितात्मनोवचः कृतनयस्यतुथापुरस्त्रियः गरुडतिवेविचित्रकथ
स्यस्वदरस्मितावलोकोल्लसितस्मरातुराः १३ किंनस्तत्कथयागोप्यः कथाकथयतापरायाः
त्वस्माभिर्विनाकालोयदितस्यतथैवनः १४ इतिप्रहसितंशौरेर्जल्पितंचारुवीक्षितं गतिंप्रेमप
रिष्वंगंस्मरन्त्याररुदुःस्त्रियाः १५ संकर्षणस्ताःकृष्णस्यसंदेशैर्हृदयंगमैः सांत्वयामासभगवा
मिन्त्रोयःस्मरलेनाद्युराः १२ अपराऊचुः किंनइति कालस्ताव नानात्रनयकोविदः १५ ॥
तस्यचास्माकंचयान्येवकिंत्वनस्यस्वरवेनास्माकंतडः एवेनैतेनावान्येवविशेषइतिध्वनितं १४ ५३
१५ नानाविधेषुःनुयेषुकोविदः १६ ॥ ॥ ॥ ०

मधुरैवं माधवं वैशाखं गोपीनां रतिमिति श्रीकृष्णक्रीडासमये ऽनुत्वानामतिवालानां वान्यासां
53A तितिमिवृत्कप्रसिद्धः १७ पूर्णचंद्रसकलाभिर्मरीचिभिरामृष्ट उज्ज्वलेकौमुदीगंधवायुनाकुमुद्वती।
हेमासीत्तव चावास्तीः मधुमाधवमेवच रामः तपास्यभगवान्गोपीनां रतिमावहन् १८
पूर्णचंद्रकलामृष्टकौमुदीगंधवायुना यमुनोपवने रेमे सेवितेस्त्रीगणैर्वृतः १९ वरुणप्रे
षिता देवी वारुणी वृत्तकोटरात् पतंती नद्वनं सर्वं सुगंधेनाध्यवासयत् २० तंगंधं मधुधारा
या वायुनोपहृतं बलः आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः पपौसमं २१ उपगीयमानचरितो
९४ वनिताभिर्हलायुधः वनेषु व्यचरत् क्षीवो मदविह्वललोचनः २२ स्रग्व्येककुंडलो मत्तो वैज
यंत्या च मालया बिभ्रत्स्मितमुखांभोजं स्वेदप्रालेयभूषितं २३ सआजुहावयमुनां जल
नैति २ क्रीडार्थमीश्वरः निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः २४ अनागतां हलाग्रेण कुपितो वि
चकर्ष ह पापेत्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाहूता २५ नेष्ये त्वां लांगलाग्रेण शतधा कामचा
रिणी एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनंदनं २६ उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप
वांगंधवातेन सेविते यद्वा कौमुदी शाब्दे न तद्विकासिता निकौमुदी नि लक्ष्यते कुमुदगंधवायुनेत्यर्थः
वारुणी मध्याख्यातदेवतात्वान्मदिरा १९ २० क्षीवो मत्तः २२ स्वेदरूपप्रालेयहिमेन भूषितं २३ मत्तो यस्मिन्

भा०टी० एकांशेनाशेषाख्येन २६ २७ विजगाहस्य प्रवगाहंनेकनवारू २८ उनीलोगोयनिर्गतायञ्रमितोवदादी।
उ०टी० नि कांतिर्ददो कांतिर्लक्ष्मीः यथोक्तं वैसवे. वरुणप्रहितांचास्मै मालाममृतपंकजां समुद्राभेन
याचैस्त्व नीलेलक्ष्मीरपच्छ्रेतेतिद्दोविशे वलश्रतिलक्ष्मीवाक्य ज्ञानतृपमयचैके कुंडलंवज्ञभूष
५५ 54 रामरामममहावाहोनजानेतवविक्रम येस्यैकांशेनविधृताजगतीजगतांपते २९ परंभावं
भगवतोभगवन्मामजानतीं मोक्तुमर्हसिविश्वात्मन्प्रपन्नांभक्तवत्सल ३० ततोव्यमुंचद्य
मुनांयाचितोभगवान्वलः विजगाहजलंस्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ३१ कामंविहृत्यस
रुदत्वा लिलादुत्तीर्णायासितांवरे भूषणानिमहार्हाणिददौकांतिः शुभांस्रजं ३२ वसित्वावा
ससीनीलेमालामामुच्यकांचनी रेजेस्वलंकृतोलिप्तोमाहेंद्रइववारणः ३३ अद्यापिदृश्यते
राजन्यमुनाकृष्टवर्त्मना वलस्यानंतवीर्यस्यवीर्यंसूचयतीवहि ३४ एवंसर्वानिशायाता
एकेवरमतोव्रजे रामस्याक्षिप्तचित्तस्यमाधुर्यैर्व्रजयोषितां ३५ इतिश्रीभागवतेदशम
स्कंधेकालिंद्याकर्षणंपंचषष्टितमोध्यायः ६५
॥ श्रादिपंचषष्टितमाख्यादिकेषुवर्णभूषणां. देवेसांप्रतिगृह्णीत्वपोरागोभूषणाक्रियासिता। ५४
दिवसित्वापरियायश्रामृचंकठेविधाय ३. चंदनादिभिरालिप्तः एकेव एकेवनिशायथामाधुर्य

विलासः ६५ इतिभागवते [illegible]

54A

पदयुक्तप्रशितमेकाशीतिं नाव दत्तपौंड्रकं हरिः तस्मिंश्च नततो हृतेमदति गणवधादिकं १ प्रसन्नोभितः स्व
त्मानोभ्यानाहृतः बालैरतैः २ बालकेनानृपः बालैर्नृपतेनक्रीडया परिकल्पितः २ ७ हेमदत्त उवाच

शुक उवाच नेदंत्वंजगतेसामेकानृपाधिपतिर्नृपः वासुदेवोहमित्युक्तो हत्वं कृष्णाय प्राहिणोत
१ त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः इति प्रसन्नोभिन्तो बालैर्मेने आत्मानमच्युतं २ ३ दूत
नेवप्राहिणोत्मंदः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोबुधः ३ दूत
स्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुं कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसंदेशमब्रवीत ४ वासुदेवो
वतीर्णोहमेक एव न चापरः भूतानामनुकंपार्थं त्वं तु मिथ्याभिधां त्यज ५ यानि त्वमस्मच्चि
ह्नानि मौढ्याद्बिभर्षि सात्वत त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवं ६ शुक उवाच कत्थ
नं तदुपाकर्ण्य पौंड्रकस्याल्पमेधसः उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ७ उवाच दूतं भग
वान्परिहासकथामनु उत्स्रक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकत्थसे ८ मुखं तदपिधायाज्ञ
कंकगृध्रवटैर्वृतः शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनां ९ इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ।
मेवं विकत्थसे नेत्र्यपीत्यर्थः यद्वायैः कृतिमैः सदर्शनादिभिः त्वमेवं श्राव्यसे तानि उत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्या
मीत्यर्थः ९ मांसार्थं मिलितसमूहःस्तैरावृतःसन्निति वटाः कंकादिवत्पक्षिविशेषाः तत्र तदा शुनां शरणमाश्रयो ।

भा०द० १. काशीपतिः पौंड्रकस्यापि तद्वामित्रपुरेवस्याज्ञान्तपार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः ११ १२ गरुडः कृत्रिमो ध्व
उ०टी० जे यस्य तेन अमूल्यैः रत्नैः मौलिराभरणं यस्य तेन १४ १५ १६ गजस्यंदनादिचतुरंगबलमर्दित।
५५ इति हतस्तदा तेषं स्वामिने सर्वमाहरत कृष्णोपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह १. पौंड्रकोपि
55 तदुद्योगमुपलभ्य महारथः अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्द्रुतं ११ तस्य काशीपति
मित्रं पार्ष्णिग्राहोन्वियान्नृप अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौंड्रकं हरिः १२ शंखार्यसिगदा
शार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितं बिभ्राणं कौस्तुभमणिवनमालाविभूषितं १३ कौशेयवाससी।
पीते वसानं गरुडध्वजं अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुंडलं १४ दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यं वे
षं कृत्रिममास्थितं यथा नटं रंगगतं विजहास भृशं हरिः १५ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टि।
प्रासतोमरैः असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्रहरन्नरयो हरिम् १६ कृष्णस्तु तत्पौंड्रककाशिराजयो
न र्बलं गजस्यंदनवाजिपत्तिमत् गदासिचक्रेषुभिरर्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक्पृथक्प्रजा। ७ नै
१ अयोधनं तद्रथवाजिकुंजरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखंडितैः बभौ चितं मोदवहं मनस्विना।
वा न रथ्यकृषजाः चतुर्विधं भूतग्रामं यथा युगान्ताग्निरिति १८ अणो माक्रीडनं भूतपतेरिवो। ५५
यत्नेरणस्थानं अरिणा चक्रेण चितमाकीर्णं आक्रीडनमिव कल्पान्ते रुद्रस्य क्रीडास्थानमिव १८

55A

१९ २० गिरिः सुगंगयेवेति २१ २४ प्रथमं किमिदमिति पश्चात्तवक्रमिति विभाव्यकस्यचेति संश

य्ययाद्रैपौंड्रकस्तौ दिभीभोपौंड्रकयदुवान् इतवाक्रोनमामाहृतान्यस्त्राण्युत्सृजामिते २९ त्या

जयिष्ये भियानं मे यत्त्वयाहतम्पाप्मधृत ३ जामिसस्त्राणि तेयु यदि नेच्छामि संयुगं ३० इति स्तिमासि

तैर्वाणैर्विरथीकृत्य पौंड्रकं शिरश्चिच्छेद योगेन वज्रेणेंद्रो यथा गिरेः ३१ तथा काशिपतेः का

याच्छिरउत्कृत्य पत्रिभिः निपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ३२ एवं मत्सारिणं हत्वा

पौंड्रकं ससंबवरं हरिः द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ३३ सचित्यभगवद्ध्यानप्रध्व

स्ताखिलबंधनः विभाणामस्य हे राजन्नस्वरूपतन्मयो भवत् शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुं

डलं किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशयिरे जनाः ३५ राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबांधवाः

वाः पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन् ३६ सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पि

तुः निहत्य पितृहंतारं यास्याम्यपचितिं पितुः ३७ इत्यात्मनाभिसंध्याय सोपाध्यायो महेश्व

रं सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ३८ प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमदाद्विभुः पितृहंतृव

धोपायं सवव्रे परमीप्सितम् ३९

यरे संशयं कृतवंत इति २५ २६ संस्थाविधिं मृतक्रियां

अपचितिं निःकृतिं २७ आत्मनाभिसंध्याय बुद्ध्यावधार्य सुदक्षिणः अनुदात्तः २८ वरमदात् वृणीष्वे

टि ॥ ५४

मथे

भा॰टी॰ ललितंमिवसत्वनियोगकारिणोयत्तस्यदेवमूर्त्तिर्जमितिस्फुतेः २० तृष्णपेप्रयोजितइति कृसेप्रयोजि
३.टी॰ ताविपरीतोभविष्यतीतिस्मृतिं २१ ततनाम्नमिवशिवोयमस्थाणिपस्यमः अगारोद्वारीणिलोचना
५६ इतिणोग्निंपरिचरत्वाग्मीोः सममूर्त्तिर्जं अभिचारविधानेनसंवाग्निःप्रथेमेस्तृतः २० सोथ
56 पिष्पतिसंकल्पमवप्राणप्रयोजितः इत्यादिष्टस्तयाचक्रेकुर्स्यायाभिचरन्वती २१ ततोग्नि
स्थितः कुण्डात्मूर्त्तिमानतिभीषणः ततनाम्नशिरवामस्फुरगारोद्भातिलोचनः २२ दंष्ट्रोग्रभृ
कुटीदंउकरोगास्यः स्वजिह्वया आलिहनसृक्किणीनयोविपुलंत्रिशिखंज्वलन २३ पञ्चा
तालप्रमाणाभ्याकंपयत्रवनीतल सोभ्यधावहूतोभूतैर्द्वारकायदहन्दिशः २४ तयाभि
चारदहनमायांतद्वारकौकसः विलोक्यतत्रसुः सर्वेवनदाहेयथामृगाः २५ अक्षैः सभायां
क्रीडंतंभगवंतंभयान्वुराः त्राहित्राहित्रिलोकेशवह्नेःप्रदहतःपुर २६ श्रुत्वातज्जनवैक्लव्यंदृ
ष्ट्वास्वानांसाध्वसं शरण्यःसंप्रहस्याहमाभैष्टेत्यवितास्म्यहं २७ सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षीकृत्यांमा
हेश्वरींविभुः विज्ञायतद्विघातार्थंपार्श्वस्थंचक्रमादिशत २८

नियम्यमः २२ दंष्ट्राभिरुग्रैः भृकुटीदंउैस्सकठोरंवक्त्रमास्यमस्यमः त्रिशिखंत्रिशूले २३ दिशःप्रदह ५६
न् २४ २५ त्राहित्राहीत्याद्युक्तिनिशेषः २६ अहमविनास्मि रक्षिष्यामीति २७ २८ ॥

56A

ोद्सीव प्रकाशयदिति शेषः यद्वा स्वतेजसा खं दीप्तिजाज्वल्यमानं अन्तर्यं प्रकाशमानमित्यर्थः
अर्दयत अपीडयत् ३६ अर्द्दितो ग्निर्येन कृतवाननन्तदाह कृत्यानलाऽइति सर्त्विग्भिः जनैः सर्वनेन सा।

तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभं स्वतेजसा खं ककुभोथ रोदसी च
क्रं मुकुंदास्त्रमथाग्निमर्दयत् ३९ कृत्यानलः प्रतिहतः स रथांगपाणेरस्त्रोजसा स नृप भग्न
मुखो निवृत्तः वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सर्त्विग्जनं समदहत्स्वकृतोभिचारः ४० च
क्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणां सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सको
शहस्त्यश्वरथान्नशालां ४१ दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णुचक्रं सुदर्शनं भूयः पार्श्वमुपातिष्ठ
त्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ४२ य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमं समाहितो वा शृणुयात्स
र्वपापैः प्रमुच्यते ४३ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे षट्षष्टितमोध्यायः ६६ राजोवाच भू
योहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः अनंतस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्विभुः १

नेन्द्रमभिचर्यते नेनेत्यभिचारः कृत्यानलः ४० सगोपुरादिसाहित्य अट्टालमेव चाः ४१ ४२ इति भावार्थे षट्षष्टि
तमः ६६ सप्तषष्टितमे रामो गिरौ रैवतके मदात् स्वैरयुवतिभिः क्रीडन्वधीत् द्विविदं बल १ कालिंदी
विदारणानंतरं रामचरितं द्विविदवधादि सगातमध्यतुल्कान पौंड्रकादि वैभाविनैव पौंड्रकवधादि विद्भुण
६

[illegible]

भा॰द॰ ३.टी॰ ५७ 57

नरकस्यसखेति हरणेवैरकारणंसुग्रीवसचिवइति तस्यमंत्रबले मैंदस्यभ्रातेतिरामायणेति प्रसिद्ध
त्वेनवीर्याधिक्यमुक्तमिति २ मात्येः नरकस्यअपचितिमानृण्यंराष्ट्रस्यविप्लवोनाशोयस्याभवति
सख्युःसोपचितिंकुर्वन्वानरोराष्ट्रविप्लवं पुरग्रामाकरान्घोषानदहदग्निमुत्सृजन् ३
शुकउवाच नरकस्यसखाकश्चिद्द्विविदोनामवानरः सुग्रीवसचिवःसोथभ्रातामैंदस्य
स वीर्यवान् २ क्वचित्सशैलानुत्पाट्यतैर्देशान्समचूर्णयत् आनर्तान्सुतरामेवयत्रास्तेमित्र
हाहरिः ४ क्वचित्समुद्रमध्यस्थोदोर्भ्यामुत्क्षिप्यतज्जलं देशान्नागायुतप्राणोवेलाकूलान्यम।
ज्जयत ५ आश्रमानृषिमुख्यानांकृत्वाभग्नवनस्पतीन् अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिका
न्खलः ६ पुरुषान्योषितोदृप्तःक्ष्माभृद्द्रोणीगुहासुसः निक्षिप्यचाप्यधाच्छैलैःपेशस्कारीवकी
टकं ७ एवंदेशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्चकुलस्त्रियः श्रुत्वासुललितंगीतंगिरिंरैवतकंययौ ८ त
त्रापश्यद्यदुपतिंरामंपुष्करमालिनं सुदर्शनीयसर्वांगंललनायूथमध्यगं ९ गायंतंवारुणीं
पीत्वामदविह्वललोचनं विभ्राजमानंवपुषाप्रभिन्नमिववारणं १०
नयापुरादीनदहदिति ३ किंचक्वचिदिति कदाचित्सद्विविदःमित्रहासत्विदंता ४ तस्यसमुद्रस्यज
लेवाहुभ्यामुत्क्षिप्यवेलायांकूलेवर्तमानान्देशान् प्लावयामासइति ५ आश्रमस्थान्वनस्पतीन्भुक्त्वाआ

स्ववनीरविवर्तिपुष्करैर्विकसितैराः ९ आरण्यानिवृक्षैरिह प्रमदविनायशः १० प्रहतिमस्तः ९

६०

57A

११ जाता स्वभावेनैव चापलं यासां ताः ११ हेलयामास प्रवज्जेन्निरीक्षितोनिरीक्षमाणास्य तस्मान्नाह।
नैत्वर्यः ११ आस्फालयत योषितो वासांसि ग्राकृष्यपाटितवान् १५ विप्रचक्रे एवमपकृतवान् १६
दुष्टस्वभावो मृगः शाखामृगः कंपयन्द्रुमान् चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं संप्रदर्शयन् ११
तमथांसे कपिर्वीक्ष्य नरकस्योजातिचापलः हास्यप्रियाविजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः १२ नाटेलया
मास कपिर्भ्रूभंगैः संमुखादिभिः दर्शयन्स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षितः १३ तं ग्रावणा प्राह
रत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः स वंचयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः १४ गृहीत्वा हेलयामा
स धूर्तस्तं कोपयन्हसन निर्भिद्य कलशं मुष्टेर्वासांस्यास्फालयद्बलं १५ कदर्थीकृत्य बलवा
न्विप्रचक्रे मदोद्धतः तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् १६ क्रुद्धो मुशलमादत्त हलं
दो चारिजिघांसया द्विविदोपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना १७ प्रत्येत्य तरसा तेन बलं मूर्द्ध
न्यताडयत तं तु संकर्षणो मूर्ध्नि पतंतमचलो यथा १८ प्रतिजग्राह भगवान्सुनंदेनाहनच्च तं
मुशलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया १९ गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिंतयन् पुनरन्य
शालेनवृत्ते १० ११ सुनंदेन मुशलेनाहनत्तत खंडशोत्पर्यः तेवान \ समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पत्रमो
रमस्तिष्कमस्तकावयवविशेषः १९ गैरिकया लोहितया धातुना नानुचिंतयन् अगणयन् २०

भा०द० २१ २२ प्रद्युम्नजन्‌ ताडयामास २४ ततो कंठबाहुमूले २५ टंकाः सतोपविवराणि नम्रहितः २६ २७
उ०टी० जगतो व्यतिकरेणाशयामावहतीति नयाने २८ इति भावार्थे समषष्टितमः ६० अथ षष्टितमे सात्वे
५८ तेनाहतस्तं संक्रुद्धः तेवलः शानयामिनत ततोऽन्येन रूपाजवेनेनचापि शानयामिनत २१ एवं शु
58 धान्मगवतामेप्रभप्रेप्सुनः पुनः साक्रुध्य सर्वतो हत्वा विरहितमकरोऽहं २२ ततोमुचाच्छिला
वेषवलस्योपरिमर्षितः तत्सर्वं चूर्णयामास लीलयामृशलाप्सुथः २३ सबाहूनालसंकाशैो
मुष्टीकृत्य कपीश्वरः श्रामायरोहिणीपुत्रनाभ्यावतस्मत्रक्रजत २४ याद्वैंडोपितदोर्भ्यांतया
लामुशाललागले ततावभर्देयत क्रुद्धः सोपतद्रुधिरंवमत २५ चक्रेपतेनपततनाससदंकः
सवतस्यतिः पर्वतः क्रुरूपाद्वैलवाप्सुनानैरिवांभसि २६ जयशब्देनभः शाहूः साधुसाध्वि
तिवावरे स्वरसिद्धमुनीन्द्राणांमासीतकुसुमवर्षिणां २७ एवं निहत्य द्विविदंजगद्व्यतिकरा
वरे संस्तूयमानो भगवान्जनैः स्वपुरमाविशत्‌ २८ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे द्विविदव
धः ६० अथ दुर्योधनसुतां राजन्‌ लक्ष्मणां समितिंजयः स्वयंवरस्थामहरत्‌ साम्बो जाम्ब
विवहे कौरवैर्युधि तद्विमोक्तायरामेण गजाह्वयविकर्षणम्‌ १ साम्ब \ वतीसुतः १
रितानरेन्निरूपयितुमाह दुर्योधनसुतामिति समितिंजयः संग्रामजित्‌ १ ॥ श्रीराम पदे

58A

नोस्माकं २ महीमस्माभिर्दत्तां नैते भूमिपतयः इति भावः ३ यान्ति यास्यन्ति प्राणान् इंद्रियाणि वसुसंच
नाः प्राणायामादिभिर्दमिताः ४ कुरुवृद्धो भीष्मः तेनानुमोदिताः नत्वा हिताः षडेतत्त्वयार्थं ४ कौर
कौरवाः कुपितात्तु दुर्विनीतोयमर्भकः कदर्थीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्बलात् २ वध्नी
नैमं दुर्विनीतं किं करिष्यति न्वस्मयः येस्मत्प्रसादोपचितान्दत्तान्नो भुंजते मही ३ निरगृहीतस्त्व
नेष्वक्लायपर्यष्यतीदर्पस्मयः भग्नरथ्याः शामयन्ति प्राणान्वसुसंयताः ४ इति कर्णः शलो
भूरिश्रवाकेतुः सुयोधनः सावेमावेभिरे वद्धुकुरुवृद्धानुमोदिताः ५ दृष्ट्वानुधावतः सर्वान्योधा
न्राष्ट्रान्महारथः शरदृष्टरविरेचापतस्थौ सिंहवद्वैकलः ६ ततो जिष्णुरवः क्रुद्धाश्चिप्रति
घृतिभाषणः अभिसस्रुर्धन्विनो वाणैः कर्णाद्याः समाकिरन् ७ सोयं विद्धः कुरुश्रेष्ठः क्रुद्धः प्रहृ
प्रेदुर्नेदनः वाणवृष्टिं ततर्दिव्यां भस्मः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ८ विस्फूर्ज्य शरविरचापसर्वान्विव्याध
सायकैः कर्णादीन्षड्रथान्वीरान्नत्वावर्जितगाणपत्यपृथक् ९ चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैको
नैवसारथीन् रथिनस्त्वेभेर्त्वाससात्मस्यन्ततेनभयसजयन् १० ततोनेव विरथेचक्र्ध्वजान्नास्त्राणि
णिविषांते ११ अभ्रस्थानतस्सरन् अविन्यस्त्र भग्न ध्यानेऽपकस्तसारथिं गत्वैव विष्केदान्यः
वेनाभ्रमंः अविन्यासास्मा वर्मश्चेतिवा १२ १३ ततः प्रत्ययति चतुर्भिश्चतुरवीम्यां तुसंधेया ततः

टीका ५५
किरातार्जुनीये ५५

भा॰टी॰ तस्यउर्वोधनस्यकान्यांच १२ १३ यतःकलिंनेच्छन्त १४ गतासोन्वयित्वाजगामेति १५ धृतराष्ट्रस्य।
उ॰टी॰ नितुभुत्सयेति स्वभिप्रायजितामययेत्यर्थः १६ विधिवदभिवेद्य १७ तमुद्धवमर्चयित्वा सत्कृत्यमे
५९ तेवध्वाविरथीकृत्यकृच्छ्रेणाकुरवोयुधि कुमारंस्वस्यकन्यांचस्वपुरंजयिनोविशन् १८ ता।
59 कृत्वा नारदोक्तेनराजन्संज्ञातमन्यवः कुरवस्तस्यमेचक्रुःकृत्यमेनमचोदिताः १९ सोत्वा।
धित्वातनतानूरामःसत्वङ्काल्यूसिपुंगवान् नेच्छन्कुरूणांवृत्तींनांकलिकलिमलापहः २०
जगाममहाशालिनपुरंरथेनादित्यवर्चसा त्रायमाणःकुलस्येदेस्यवृत्तस्यद्वैरवयवः १५ गत्वागजा
ह्वयंरामोवायोपवनमास्थितः उद्धवंप्रेषयामासधृतराष्ट्रबुभुत्सया १६ सोभिवंद्यावि।
कोपुत्रंभीष्मंद्रोणंसवाह्लिकं दुर्योधनंचविधिवद्राममागतमब्रवीत् १७ तेतिप्रीतास्तमाक।
र्ण्यरामंरामसुहृत्तम तमर्चयित्वाभिययुः सर्वेमंगलपाणयः १८ तेसंगम्ययथान्यायंरामं रामे
चैवनिवेदयन् तेषांयेतत्प्रभावज्ञाःप्रणेमुःशिरसाबले १९ बंधुन्कुशलिनःश्रुत्वापृष्ट्वा
शिवमनामयम् परस्परमथोरामोवभाषेविक्लवंवचः २०
गतपाणयः उपायनहस्ताः १८ वृद्धाश्चपिप्रणेमुः १९ २० रामकृष्णायनमः श्रीरामोजयति ॥ ॥ ०
५९

59A ११ यद्यद्यस्मिन्गुणेनस्य वाक्यं युष्मेषु सदा अयथाकृतमानी प्रसमर्पयेतिशेषः २२ वीर्यप्रभावः शौर्यमुक्ता
र्हः वलमस्त्रे नेकत्वद्युमण्डलेवलेग्रात्मनः शक्तेः समेयग्रन्तुरूप २२ उपानन्यादरस्तात्विरप्यारोह्यमिद्धति
हीनाग्रमात्तानापर्यतीत्यर्थः २४ प्रेस्येवप्रपेचः एतहेतिचवर्त्तभिः येनिनरष्ट्याविवादेनकिंव चा
उग्रेस्वनः।हितीर्षेसौयदृष्यात्तापयत्यमुः नरव्याग्रधियः फलाकंक्षमाविलविने २१ यद्यद्येवद
वस्यैकजित्वा धर्मेणाथार्मिके प्रवधीनायतन्मुष्येवधुनामेकस्यकाम्यया २२ वीर्यशौर्यवलैश्च
हुमात्मवाक्षिसमवचः कुरुवीवलदेवस्यनिशम्योत्तुःप्रकोपिताः २३ अहोमदन्विचमिदका।
लयायाउरन्यया आरूरतत्सुपानेहेप्सितोमयुक्तस्मैवितं २४ एतेयोनेनसंवृद्धाःसहशाय्याम
नायानाः वृस्लयस्त्वनानीनाप्रस्मद्दत्तनृपासनाः २५ चामरव्यजनेयोलवमानपदंचपा
उरं किरीटमासनेशय्याभुजनत्यम्रपेत्वया २६ अलंपृथ्नानादेवलाञ्छनैर्दत्तःप्रतीपः फ
लिनामिवामृते येनःप्रसादोपचितानादियादेवाःआत्तापयत्यप्रगतेनयावते २७ कथमिन्द्रो।
पिकुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः अदत्तमवकंठीनमिदग्रस्तमिवोरुणाः २८
मरव्यजनेदेति भुंजेतिउपभुंजनइत्यर्थः अस्मदुपेत्यायास्माकमनाग्रेण २९ अलमिति अतःपा
रतान्यपहरिष्यामइत्यर्थः अवकंठीनस्वीकुर्यात उरगोमेषः २८ ॥ ७

भा.द. जन्मना बंधुभिः श्रिया च उन्नद्ध उत्कटो मदो येषां ते दुर्वाच्यं परुषवाक्यं असभ्या दुर्जनाः २९ ३०

उ.टी. नानाथ नाभिजात्यादिर्निमित्तैः उन्नद्धाः दंड उपदम प्रशामः प्रकर्षेण शामयतीति तथा लगुडो दंडः ३१ ३२ दुर्भा

६० शुक उवाच जन्म बंधुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ आश्राव्य रामे दुर्वाच्यमसभ्याः पुरमाविशत

२९ दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं श्रुत्वा वाच्यानि चाच्युतः अवोचत्कोपसंरब्धो दुःप्रेक्ष्यः प्रहसन्मुहुः

नूनं नानामदोन्नद्धाः शांतिं नेच्छंत्यसाधवः तेषां हि प्रशमो दंडः पशूनां लगुडो यथा ३१ अहो यदू

न्सुसंरब्धान्कृष्णं च कुपितं शनैः सांत्वयित्वाहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ३२ त इमे मंदमतयः

कलहाभिरताः खलाः तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन् ३३ नोग्रसेनः किल विभुर्भो

जवृष्ण्यंधकेश्वरः शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ३४ सुधर्माक्रम्यते येन पारिजातो

ऽमरांघ्रिपः आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ३५ यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपा

स्तेऽखिलेश्वरी स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ३६

ष्यान् अवाच्यान् शप्तान् दुर्भाषणमनुस्मरति षड्भिः ३३ नोग्रसेन इति विभुराज्ञापयिता स

मर्थः ३४ अहो धृष्टाश्रीहस्तमप्यधितिष्ठेवत इति कुपितस्याह सुधर्मेत्यादिभिः ३५ ३६ ॥

६०

60A

मौल्युन्नमेः मालिपुत्रैकेन तमांगैः उन्नमे मौलिभिरिति वा उपासितानितीर्थानि येयौ तोभिर्नेषाम पितीर्थे
यद्वा उपासितमेवैः सेवितनीर्यु गगानस्यतीर्थत्वनिमित्तं किंच ब्रह्माभवः श्रीब्रह्मरुद्रमपिरुद्ववरे
मकरंथभूता व येयस्य कलायाः अग्रमास्य कलायाः अग्रमाः २० मत्तानामिव मयादिना न्नूलायकपाः अत्र
यस्याग्रिपंकजरजो विललोकपालैर्मौल्युन्नमेर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थं ब्रह्माभवो हमपिया
किलत्वादि स्यकलाः कलायाः श्रीब्रह्मरुद्रेम चिरमस्य नृपासनं क्व २० भुजतेकुकर्मिर्दनभूविद्रुह्मयः किल
उपानद्रः किल वय स्वयेनक्वकुलवः शिरः ३८ अहो प्रसहग्यमत्तानामत्तानामिवमानिनां अस ३९
बह्वाभिरोदृत्ताः कः सदेतानुशासिता ३९ अद्य निःकौरवीमुर्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः मद्दी
लाङ्गलमुद्यम्य स्तौद्रद्दाह्विवजगत्त्रयं ४० लांगलाग्रेणनगरमुद्विदार्य गजाह्वये विचकर्ष स गंगायां
याप्रहरिष्यन्नमर्षितः ४१ जलयानमिवाघूर्णं गंगायां नगरं पतत् आकृष्यमाणमालोक्य कौ
रवा जातसंभ्रमाः ४२ तमेव शरणं जग्मुः सकुटुंबा जिजीविषवः सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं प्रांज
लयस्तदा ४३ रामरामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते मूढानां नः क्षंतुमर्हसि अथ स्मर
स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः लोकान्क्रीडन
शास्तितास्वयं ते उक्तुत्रसन् ४४ ४०
लांगलाग्रोदत्तिणात्ता प्राकारमूलेनिर्वानेन उद्दिदार्यं उन्नात्र ४० जिजीविषवः इत्यवतो धिक्कं सो ढक्वं

वषः १

भा॰ द॰
टी॰ ३
६१
61

शेषेमायनेकरो षिरो घपर्यंकोपरितिष्ठमाणाय: सचत्वमेवेतिवा ३२ अतो जस्मात् सुकोपसृजनद्वायमत्त
विनयेवत्वाड्: कोपसत्र्इति स्थितिः पालनेनतत्पर: तात्पर्यवान कोप: पाठांतरे संबोधन विश्वकर्मकृ
तमेवमूर्द्धी स्मनेनलीलया भूमंडले विभर्षि सहस्रमूर्द्धन अतेचयः स्वात्मनिरुद्ध विश्व: शेषेति
तीय: परितिष्ठमाणा: ३९ कोपसेविलसितार्थ नहेषात्वमस्मान् विश्वेनामगवन्तस्त्वंस्थि
तिपालननतत्पर: ३२ नमस्तेसर्वभूतात्मन् सर्वशक्तिपरायच विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुत्वांवयेश
रणागता: ३८ श्रीशुक उवाच एवंप्रपन्नै: सविप्रैर्वेपमानायनेर्बल: प्रसादितः संप्रसन्नो मा
भैष्टेत्यभयंददौ ३९ दुर्योधन: पारिबर्हं कुंजरान् षष्टिहायनान् ददौचद्वादशशतान्ययुतानि
तुरंगमान् ४० रथानांषट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसां दासीनां निष्ककंठीनां सहस्रं दुहितृ
वत्सल: ४१ प्रतिगृह्यतु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभ: ससुत: सस्नुष: प्रायात्सुहृद्भिरभिनंदित:
४२ तत: प्रविष्ट: स्वपुरीं हलायुध: समेत्यबंधूननुरक्तचेतस: शशंससर्वं यदुपुंगवानां मध्ये
सभायां कुरुषु स्वचेष्टितं ४३ अद्यापिसुपुरंह्येतत्सूचयद्रामविक्रमं समुन्नतं दक्षिणतो गंगायां
त्येवमस्त्वमितिसंबोधने ३७ ३८ वेपमानं प्रयतं पुरं यामनुदृश्यते ४४ इति श्रीभागवते दशम
येषांतैः ३९ चतुरंगमान् द्वादशशतानि ४० ४१ सुहृद्भिः कौरवैः ४२ मध्ये सभायां मध्ये ४३ ४४ इति श्रा

ना

एतत्तेकथितं सर्वं रामस्य चरितं महत् य: पठेच्छ्रावयेद्भक्त्या
सर्वपापैः प्रमुच्यते ५५ ॥

61A

५१

एकोनसप्ततितमे गार्हस्थ्यशतिमेऽह्नि कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितो गात्ततः स्तुवन् १ दिदृक्षामभिनये
नाहं चित्रमिति द्व्यष्टसाहस्रस्त्रीः उदवहत् प्रीतिलीनवान् १ नेह्वारवतीमनुवर्णापति साद्वयेणा पु
ष्पितेषूपवनेषु आरामेषु आरामेषु उद्यानेषु द्विजानामलीनां कुलानि तैर्नादिता २ छुरितेषु व्याप्तेषु
शुक उवाच नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषितां कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः स्म नारदः १
चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् २ इत्युत्सुको द्वार
वतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत् पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादितां ३ उत्फुल्लेन्दीवराम्भोजकह्लार
कुमुदोत्पलैः छुरितेषु सरःसूच्चैः कूजितां हंससारसैः ४ प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराज
तैः महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ५ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभी रु पर
चिरां सुरालयैः संसिक्तमार्गाङ्गणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपां ६ तस्यामन्तःपु
रं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः हरेः स्वकौशलं यत्र त्वष्ट्रा कार्त्स्न्येन दर्शितं ७

प्रत्यायैते प्रकाशान्तर इति. तया स्वर्णरत्नमयाः परिकरा येषु ५ व्रजन्त्यः प्रचलन्त्यः पताका येषु तैः।
ध्वजैरितस्तातपो यस्यां तां ६ तस्यां सर्वधिष्ण्यपैर्लोकपालैरर्चितम् ७ ॥ ॥ ०

गर

स

भा० द० षोडशभिः पद्मसरैः समलंकृतं देशं ततः पुरं विवेश तत्र च तस्य शौरेः पत्नीनां भवनेषु एकतमं विवेशोत्पल्व
उ० टी० यः पद्मचकोशालंल्वष्टादशितमित्यतः पुरः भवनयोर्विशेषणं १ तद्देवर्णयति चतुर्भिर्विद्रुमस्तंभि।
६२ नि विद्रुमस्तंभैः विद्रुमविधृतवैडूर्यमयानि फलकोत्तमानि संभाष्प्रियाणि च्छादनानि तैः इन्द्रनीलम
62 तत्रषोडशभिः पद्मसरैः समलंकृतं विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् १ विद्रुमवि
द्रुमस्तंभैः वैडूर्यफलकोत्तमैः इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतत्विषा २ वितानैर्निर्मितै
स्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलंबिभिः दांतैरासनपर्यंकैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ३ दासीभिर्निष्ककंठीभिः
सुवासोभिरलंकृते पुंभिः सकंचुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुंडलैः ४ रत्नप्रदीपनिकरद्युति
भिर्निरस्तध्वांतविचित्रवलभीषु शिखंडिनोंग नृत्यंति यत्र विहिताग्रुरुधूपमक्षैर्निर्यांतमीक्ष्य च ॥ ६९ ॥
नबुद्ध्यपउच्चरंतः ५ तस्मिन्समानगुणरूपवयः सुवेषदासीसहस्रयुतयानुसवं गृहिण्या
मयैः कुड्यादिभिस्त्वोपलक्षिते विप्रोददर्शविमरं चमरेण व्यजनेन कनकदंडेन सात्वतपतिं परिवीजयंत्या। हि
जगत्या भूमकस्या च इन्द्रनीलमय्या तद्वत्ता त्विड्यस्याः तया मुक्तादामविलंबावितानानि लवनानि वि
चित्रवेष्टितैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैर्भूषितैः ४ ५ इत्यसमीत्यसोत्ताभिः पायमितिबुद्धिर्यैस्तेन ६ सु
सवं सर्वकालमात्मनासमानानि गुणरूपवयांसि सुवेषो लंकारश्चयस्य तेन दासीसहस्रेणयुतया। १२

ल।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62A

प्रियः रुक्मिण्याः पर्यंकतः अवीविशत् उपवेशयामास १४ अवनिज्य तस्य विप्रस्य पादावित्यर्थः बिभ्रदिति या
वत्तया तदाचमस्पृत्याभिभाष्य च प्राहेत्युत्तरेणान्वयः कथंभूतस्य चरणशौचं गंगा अशेषतीर्थं यस्मात् अतएव।
जगद्गुरुतरोपि सतां पतिः स्वयंभूतोपतित्वाद्देवमकरोदित्यर्थः सतां पतित्वे हेतुः ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणकृतनाम।
मतस्यैव यत्तो युक्तं समञ्जसं अतस्तद्धर्मप्रवर्तनेनायं एवमाचरणमित्यर्थः अभिभाष्य हृष्टान्तदागमनमित्यादि

तं सन्निरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितः श्रीपर्यंकतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः आनम्य पादयुगलं शिरसा।
किरीटजुष्टेन सांजलिरवीविशदासने स्वे १४ तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना बिभ्रज्जगद्गुरुतरो।
ऽपि सतां पतिर्हि ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थं १५ संपूज्य दे
वर्षिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन वाण्याभिभाष्य मितयामृतमिष्टया तं प्रा
ह प्रभो भगवते करवाम हे किं १६ नारद उवाच नैवाद्भुतं त्वयि विभोखिललोकनाथे मैत्री जनेषु स
कलेषु दमः खलानां। निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्षणाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु १७

प्रियमुक्तं १६ भगवता स्वस्याहेणमनर्हं मन्यमानः सन्संभावयन्नाह नैवेति सर्वमित्रत्वाद्देवमर्हणं न त
व ममैव मैत्री वा ननु तर्हि कथं कंसादिषु मैत्री नेत्याह खलानां दमस्त्वैवाद्भुतमिति कुतः जगतः स्थितिर्निस्तारणं रक्ष
णं पालनं ताभ्यां सहैतस्य निःश्रेयसाय तवायं स्वैरावतार इति वयं सम्यक् विद्मः अतः खलदमः साधुसमानं च।

भा.द. पङ्कजं प्रभो किं करवाम इति तत्राह दृष्टमिति भक्तजनताया अपवर्गरूपं किंच अतिदुर्लभं तया ब्रह्मादिभिर्योगे।
उ.टी. श्वरैरपि हृदि विचिंत्य किंच संसारकूपे पतितानामुत्तरणाय अवलंबमाश्रयं एवंभूतं तवांघ्रियुगलं मया दृष्ट
अतः कृतकृत्योस्मि तथापि त्वत्स्मृतिर्यथा स्यात् तथाऽनुग्रहाण ततस्तद्ध्यायन्नेव नित्यं चरामीति १८ १९
६३ दृष्टं तवांघ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणाव।
63 लंबं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् १८ ततोन्यदाविशद्गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः योगेश्व
रेश्वरस्यांग योगमायाविवित्सया १९ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च पूजितः परया भक्त्या
प्रत्युत्थानासनादिभिः २० पृष्टश्चाविदुषेवासौ कदायातो भवानिति क्रियते किं नु पूर्णानामपू
र्णैरस्मदादिभिः २१ अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्य
दगाद्गृहं २२ तत्राप्यचष्ट गोविंदं लालयंतं सुतान् शिशून् ततोन्यस्मिन् गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतो
द्यमं २३ जुह्वंतं च वितानाग्नीन् यजंतं पंचभिर्मखैः भोजयंतं द्विजान् क्वापि भुंजानमवशेषितं
२४
अथैतैर्दीव्यंतमित्यादेर्दर्शितिज्ञातव्यम् २० २२ वितानाग्नीन् आहवनीयादीन् अग्निहोत्रेण पंचभिर्म।
खैर्महायज्ञैर्यजंतम् २४ ॥ ॥ श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः ६३

63A २४ २२ २३ कालेतत्तत्समयेविधिनाउपयापनंप्रापणंविवाहमित्यर्थः कल्पयंतंत्वरयंतंविभूतिभिर्विभ
वैः २१ प्रस्थानेउद्दिष्टजामातादीनां स्वगृहात्तद्गृहंप्रतिनयने उपायनेतद्गृहात्स्वगृहानयने नेमेहोत्सवा
क्वापिसंध्यामुपासीनंजपंतंब्रह्मवाग्यतं एकत्रचासिचर्मभ्यांचरंतमसिवर्त्मसु २५ गुल्मैर्गजैरथै
क्वापिविचरंतंगदाग्रजं क्वचिच्छयानंपर्यंकेस्तूयमानंचबंदिभिः २६ मंत्रयंतंचकस्मिंश्चिन्
मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः जलक्रीडारतंक्वापिवारमुख्याबलावृतं २७ कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्योददं
तंगाःस्वलंकृताः इतिहासपुराणानिशृण्वंतंमंगलानिच २८ हसंतंहास्यकथयाकदाचित्प्रि
यया गृहे क्वापिधर्मंसेवमानमर्थकामौचकुत्रचित् ध्यायंतमेकमात्मानंपुरुषंप्रकृतेःपर
मुपासंतंगुरून्क्वापिकामैर्भोगैःसपर्यया ३० कुर्वंतंविग्रहंकैश्चित्संधिंचान्यत्रकेशवं कुत्रा
पिसहरामेणचिंतयंतंसतांशिवं ३१ पुत्राणांदुहितॄणांचकालेविध्युपयापनं दारैर्वरैस्तत्स
दृशैः कल्पयंतंविभूतिभिः ३२ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानांमहोत्सवान् वीक्ष्ययोगेश्वरेश
स्ययेषांलोकाविसिस्मिरे ३३ यजंतंसकलान्देवान्क्वापिक्रतुभिरूर्जितैः पूर्तयंतंक्वचिद्धर्मं
कूर्पारामाश्रयादिभिः चरंतंमृगयांक्वापिहयमारुह्यसैंधवं घ्नंतंतत्रपशून्मेध्यान्परीतंयदुपुंग
वैः कल्पयंतं योगेश्वरेशस्य येषामपत्यानांमहोत्सवान्वीक्ष्यलोकाःसर्वेविसिस्मिरेविस्मयंचक्रुः तयाभक्तान्क

भा.द.
उ.टी.
६४
64

अव्यक्तलिंगं वेषं तेनाच्छन्नं ३६ ३७ हेयोगेश्वरात्मन् आत्मनि मम मनसि तव स्वरूपे वा निर्भाताः प्र
तीता भवद्योगमायाः केवलं तेषां भवद्विदामः विभ्रमः न तु त्वत्परमार्थमिति भावः ३८ त्वल्लोकानुद्गायेन
म्यामि अतो मां प्रस्थापयेत्याह अनुजानीहीति ३९ तत् तस्माल्लोकं शिक्षयन्निमं धर्ममास्थितः न

अव्यक्तलिंगं प्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु कचिच्चरंतं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ३६ अथो
वाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिं ३७ विदाम यो
गमायास्ते दुर्दर्शा अपि मायिनां योगेश्वरात्मन्निर्भाता भवत्पादनिषेवया ३८ अनुजानीहि मां
देव लोकांस्ते यशसाप्लुतान् पर्यटामि तवोद्गायन् लीला भुवनपावनीः ३९ श्रीभगवा
नुवाच ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताहं कर्ता तदनुमोदिता तच्छिक्षयन् लोकमिममास्थितः पुत्र मा खि
दः ४० श्रीशुक उवाच इत्याचरंतं सद्धर्मान् पावनान् गृहमेधिनां तमेव सर्वगेहेषु संतमेकं ददर्श ह
४१ कृष्णस्यानंतवीर्यस्य योगमायामहोदयं मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ४२ इ
त्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन् ययौ ४३

तु नेत्वतः हे पुत्र मा खिद मोहं मा प्राप्नुहीति ४० इति एवमनुगृहीतस्तमेकमेव संतं ददर्शेति ४१ मुहु
र्दृष्ट्वा जातकौतुको मुनिर्विस्मितोऽभूदिति ४२ श्रद्धितः श्रद्धायुक्तः आत्मा यस्य तेन ४३ ॥ ४७

नै

64A

नारद इत्थं कृष्णलीलां निशामयति अखिलस्य भवायउद्भवाय गृहीताशक्तयोनानामूर्तयोयेनसः सव्रीडं।
च तत्सौहृदं च तेननिरीक्षणहासस्ताभ्यांजुष्टः ४४ अनन्यविषयाणि अन्यासाधारणानिअपवर्गमोक्षप्रदे।
४५ इतिभावार्थदीपिकायांदशमेएकोनसप्ततितमः ६९ ततस्तुसप्ततितमेकृष्णस्याह्निककर्माणि द्रुतनारदयोःकार्ये
कार्यमंत्रविचारणा जगन्मंगलचरित्रमाह्निकंजगदीरितं नारदेनक्वचित्किंचिद्दृष्टमाहात्म्ययाक्व।

एवंमनुष्यपदवीमनुवर्तमानोनारायणोखिलभवायगृहीतशक्तिः रेमेंगषोडशसहस्रवरांगना।
नांसव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ४४ यानीहविश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुःकर्माण्यनन्य
विषयाणिहरिश्चकार यस्त्वंगगायतिशृणोत्यनुमोदतेवाभक्तिर्भवेद्भगवतिह्यपवर्गमार्गे ४५
इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेएकोनसप्ततितमः ६९ शुकउवाच अथोषस्युपवृत्तायांकुक्कुटा
न्कूजतोशपन गृहीतकंठ्यःपतिभिर्माधव्योविरहातुराः १ वयांस्यरूरुवन्कृष्णंबोधयंतीववं
दिनः गायत्स्वलिष्वनिद्राणिमंदारवनवायुभिः २

मे इत्यर्थधर्मकामेषुनपृष्टितात्मनेति प्रस्तुतस्यश्रीकृष्णस्याह्निकाधिकारेणमाह उपवृत्तायांप्रा
सन्नायांपतिभिः श्रीकृष्णैर्माधव्योमाधवस्यभार्याः १ वंदिनइववयांसिकृष्णंबोधयंतीसंतिवयांसिप्रति
लोमरवन अतिशयेनाकूजयन्मंदारवनवायुभिर्गायत्स्वलिष्वनिद्राणिवयांसि २ ॥

कृष्णगृहमध्यमविचारणामिथुनः

भा.टी. वैदर्भीत्वनुपलक्षयन्तीपरिरंभणविश्लेषात्पर्यालोच्य ३ ४ एकं अप्रमेयं अप्रतिहतेनः अनन्यं निरुपाधिं अत एव ब्रह्म
३.टी. ध्यायन् स्थिरं स्वयंज्योतिर्विदेहेनः नित्यनिवृत्तकल्मषं अविद्याय स्मात् तमुपलक्षणमाह यस्मेति विश्वस्य
८५ लद्वितो भावस्त्वासौ निवृत्तिस्वभावः सतानिर्वृतिरानंदः तथाद्रिगुणालोभात्सर्वसत्तामात्रयः स देवमो
65 मुहूर्तेनेतनवैदर्भी नामभ्यदनितोभयं परिरंभणविश्लेषात्प्रियवाहुंतरंगता ३ ब्राह्मे मुहूर्ते।
चोन्यायवायुपमस्तपमाधवः दधोपस्मन्त्रकरणाद्यात्मानेन नमसः पर ४ एकं स्वयंज्योतिरन।
नामव्ययस्वमस्त्ययानित्यनिरमलकल्मषं त्रस्मात्व्यमसोऽद्भवनाशादैन्नुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितं।
भावनिवृत्तिं ५ अथाप्लुतोभयस्यमलेयथाविधि क्रियाकलापपरिधायवाससी चकार संध्यो
पगमादिमननमोद्भूताननेलाव्रह्मजनापवामयतः ६ उपस्थायार्कमुद्यन्तं तर्पयित्वात्मनः कलाः
देवानृषीन्पितॄंस्तद्वाविप्रानभ्यर्च्य चात्मवान ७ येनूनारुक्मशृंगीणां साध्वीनां मौक्तिकस्र।
मोदनमग्न्यमासीदित्यादिश्लोकैः सएवाने जो पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससां ८
दशवित्तानमांबरमित्यादिश्लोकैः तेम् दानेदमित्यर्थः ५ आप्लुतः स्नातः संध्यायामुपगमे उपासने
आदित्ययामवतितया क्रियाकलापं चकार काण्वैत्वाउदयात्पूर्वमेवकृतानलः ब्रह्मगायत्रीजज्ञा
प ६ कलाअंशान्देवान् ऋषीन्पितॄंस्तर्पयित्वा ७ गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानां ८ ॥ ८५

65A

वद्धमिति हिरण्येनपरिष्कृतान्वस्त्रैश्चान्मुञ्चन्ददौमृगान् मत्सरोभरतः प्रदत्ताञ्चानेवद्धानिसमचेति स्कन्द।
जानिसमतोनरश्चानेवद्धान्येकीकृत्यपुराणिचत्वारिंशल्लक्षाणिगणितानि यथोक्तंभरतमेवाधिकृत्यन।
वमस्कन्धे मृगान्मुञ्चन्ददतः कृष्णान्सुवर्णेनपरिष्कृतान् प्रदात्कर्मणिमष्णारेनियुतानिचत्वारिंशतेति
ततश्चेयंवद्धसंख्याश्लोकेनग्रथ्यतेचत्वारिंशान्नीलक्षाणांसमाधिकशतानांशकाः वद्धवत्सान्यग्रस। २

येला

दृष्ट्वाथभूयश्चरणाग्रगाणांहोमाजिनतिलैःसह अलंकृतेभ्योविप्रेभ्योवद्धंवद्धंदिनेदिने ९ गोविप्र
देवताबृद्धगुरुनम्नूतानिसर्वशः नमस्कृत्वात्मसंभूतीर्मंगलानिसमस्पृशत् १० आत्मानंभूषया
मासनरलोकविभूषणं वासोभिर्भूषणैःस्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ११ अवेक्ष्याज्यंतथादर्श
गोवृषद्विजदेवताः कामांश्चसर्ववर्णानांपौरान्तःपुरवासिनां १२ प्रदाप्यप्रकृतीःकामैःप्रती
ष्यप्रत्यनन्दतः संविभज्याग्रतोविप्रान्स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः १३ सुहृदःप्रकृतीर्दारानुपायुङ्क्त
ततःस्वयं तावत्सूतउपानीयस्यन्दनंपरमाद्भुतं सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तंप्रणम्याग्रवस्थितोग्रतः १४

दशाणांत्रयोदशेतिदिनेप्रतिग्रहंचेति ९ आत्मसंभूतीःमंगलानिकपिलादीनि १० नरलोकस्यविभू
षणंरूपमात्मानंस्वीयैःपीताम्बरकौस्तुभादिभिः ११ कामानभिलषितान्यर्थान विप्रादीनम्रगादिभिः।
संविज्यतेभ्यःस्नानिदत्वेत्यर्थः उपायुङ्क्तभोगार्थमग्रहीत १४ ॥

भा.द. पाणिगृहीता कृतां नासौ गृहीता १५ सखीः प्रेमवतीति तैर्वीतितैः तत्रांशयितस्ताभिरेवावीतितैः कृच्छ्राद्धि
३.टी. लिष्टा निरगादिति १६ एवं सर्वगृहेभ्यः पृथक् पृथक् निर्गतानेन तदेकरूपं वमनं तथ मांसा विशानयत्वि
६६ विष्टानायत्र प्रविष्टानो १७ नृपितैर्नृपपृष्ठेः १८ उपमन्त्रिणः परिहासकाः पृथक् पृथक् समस्तसमुदा

66

गृहीत्वा पाणिना पाणिं सारथेस्तमथा रुहत् सात्यकिउद्धवसंयुतः पूर्वाद्रिमिव भास्करः १५ ईक्षि
तितोनः पुरस्त्रीणां सव्रीडप्रेमवीक्षितैः कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः १६ सुधर्मा
ख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्गषडूर्मयः १७ तत्रोपविष्टः प
रमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभो वभासयन् वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि
तारकागणैः १८ तत्रोपमन्त्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुं उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्ताण्ड
वैः पृथक् १९ मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्च सूतमागधवन्दि
नः २० तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथाः
तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः २२ स नमस्कृ
यैः १९ मृदङ्गादयः प्रसिद्धाः दरः शङ्खः त्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः राज्ञामावेदयद्दुःखं जरा २२
स्तनादयस्तुष्टुवुः २० ब्राह्मणास्त्वब्रह्मवेदमाहुर्मेधाव्याचक्षतेन्यर्थः वादिनो वादनवन्तः २१ २२ २२

66A

गिरिव्रजेतनसंत्तकेदुर्गैतेसद्वाश्रासन तेषांचदुःखमावेदयन्तित्यन्वयः २४ श्रीकृसलकृसेतिषट्श्लोकेग।
त्वाविततभिः नत्रप्रथमेनशरणंप्रपणत्रिभिर्भयानुवादः द्वाभ्यां प्रार्थनमिति २५ पृथक्दर्शिनोलोक।
स्यभवभयंविद्रावतोनमति लोकइतिकिंकर्मनिषिद्धकाम्यंचतस्मिन्वितरारतः स्वेकुशलेर्धर्मेभवतो
चैवे त्वयाउदितेउक्तेपंचरात्रेसमान्यतस्मृतीनास्‌ यत्कोपिषियदस्मासियज्ञेहासिद्दासियत यत्तपस्यसि
कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति प्रमत्तोनवद्दितोयावदयंलोकः तावदेवास्यलोकस्ययासयोज्जीविता।
ये चद्दिविजतेयेतस्यसन्तितिनयपुर्नृपाः प्रसह्यरुद्वासेनासन्त्युतेहगिरिव्रजे २६ कृसकृस्याप्रमे
यात्मन्प्रपन्नभयभंजन वयंत्वाशरणंयामोभवभीतिः इत्यन्वियः २७ लोकोविकर्मनिरतःकुश
लेप्रमत्तः कर्माण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशासयश्छिनत्ति
निमिषायनमोस्तुतस्मै २८ लोकेभवाञ्जगदिनः कलयावतीर्णःसद्रक्षणायखलनिग्रहणायचान्यः
कश्चित्वदीयमतियातिनिदेशमीशाकिंवाजनःस्वकृतमिच्छे
शो छिनत्तितस्मैतस्मानिमिषायका
लात्मनेनमइति २९ येयंलोकस्यगतिर्वेयंतत्वइत्काम्प्रतोम्प्रमाकंकुतनएतदुःखमापन्नमित्याशयेनाहः
लोकइति ओईशाजगतः ईश्वरस्त्वस्मिन्त्वयिमइतताथभवतीर्णोपिवेदस्माकंदुःखंस्यात् तर्हिकिमन्यः।
कश्चिज्जगतःधारिस्त्वदाज्ञामतिलंघयति किंवात्वयारतमाणोपिजनःस्वकर्मजदुःखंप्राप्नोत्येवेतिनविप्रः

तिनववि प्रः २

नवेतदुसमस्ययुक्तमिति यथाविः २२॥

भा॰द॰ किंतु त्वं बद्धो हृदि स्वप्नप्रायमिदमिति स्वप्नवज्ज्ञातं नृपस्त्वं नृपो वितं सुखेयतः परंतेत्र विषयसाध्ये किंच सेय वर
उ॰टी॰ तिरास्मद्वयं यस्मिन् न तेन मृतं तत्स्येन शरीरेण मधुरपुत्र दारादि चिन्ताकेव लं वदामः स्पृहाकष्टेनः यंयमि
६० नः एव मेव निः कामाः सतः स्वात्माश्रितारस्याद्वः हितेति तत्त्वतः श्रुतीहैतिः कामैलेभ्यं आत्मनि स्वतः सि
67 द्धमस्वतो हित्वा क्रियया मः २८ त्वमायाकृतं केवलं धर्ममेव विनिवर्तनये तिप्रार्थयते तत्त्व इति विष्णु
विमोचय मार्गाथो जरासंधः तस्संत्तकोकाल्कमपापयान् भवद्भिरेव विक्रम्य तेनानिर्गम्य तामितिचेदत
स्वप्रायितं नृपसुखं परंतेत्र मायाप्रसुद्धेयेन मृतकेन पुरेव वदामः हित्वा तदात्मनि सुखं त्वद्दनीह
त्वक्रियया मे हेतिकृपाणात्त्व मायेयेद २९ तत्त्वो भवान्स्मणानयोकद्यारद्विपुत्रो मावद्वानिपुत्र
मगधात्मकर्म पापयात योभ्र भुजो पुतमंतगजवीर्यमेको विभ्रतोथ भवनेम्वृगराडिवावीः ४
योवेत्वयाद्विनवद्वत्वरदात चक्रभे ग्राम्यथे विल्भवनमनंत वीर्य जित्वान्नलोकनिरंतसक्तुद्द
माडुः यदेति यरकएवाम्रजस्संतराजानां वीर्यवि रर्षा युष्मन्त्वजाहजति नो जितवद्धिये रिः ३
भूतसवसभवनेभ्र भुनोस्मान् रुरोथ सिंहोमे षीवि किंच युष्मदीया वयमित्यस्या नाधिकं चायतद्
माडुः यावाद्रति हेरदात चक्रउद्यतमुदर्शनयो विद्धिनवद्भुत्वः अष्टादशवारान् त्वयासह मृधे वने मोलित ना१
वसमदश कृत्वः त्वया वृत्तभग्नः पराजितः पश्चादनंतवीर्यमपि नृलोके निरंतरशरीरविनोदभगवनम
हुजिताहरदर्पाः प्रामगार्वः युष्मत्स्वजानः हृजति पीडयति ततत्वयुक्तं विधेहीत्यर्थः ३० ॥ ६७

67A

इत्यस्याह इतीति ११ २४ भूयान्महान्नु गुणो लाभो यमस्मा कं यत्सर्वलोकत्रुतं तानज्ञानमिति २५ ईश्वरःक
मोऽयं घातेषु २६ एवमविरुद्धमसर्वज्ञेन नज्ञरासं यथार्थमेव पाउव चिकीर्षितं तं दृष्ट्वा नारदो मायेयमिति
ज्ञात्वाह दृष्टान्तरेति त्रिभिः विश्वसृजस्य ब्रह्मणोऽपि मायिनो मोहकस्यैव स्वशक्तिभिर्विद्यादिभिर्भूते
ष्वेकयोगिनया चरतो वर्तमानस्य यद्यदं भूतेषु वर्तते तद्विं भूतानि माकिन पश्यन्तीत्याह वेश्मस्वबहु
इति मायां यथं संस्कृत्य भवद्दर्शनकातिणः प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयतां ३१ सुक उवाच
राजन्नह ते ब्रुवन्त्येव देवर्षिः परमद्युतिः विभ्रल्लिंगजराभारं पाउमासीय स्यादिवि ३२ तेन ह भगवा
न्कृत्स्नः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ववन्दे उत्थितः शीर्षात् सभ्यः सानुगो मुदा ३३ सभाजयित्वा विधिवत्
तामनयीयेद वभाषे सूनृतैर्वाक्यैः प्रहृद्यान्तर्येयन्मुनि श्रीभगवानुवाच अपि स्विद्द्युलोका
नां वयानाममकुतोभय नत्रुभूयाद्गवनो लोकानमर्त्यशनोगुणाः ३४ नहि ते विदितं किंचित्लोके
ष्वीश्वरकर्तृषु अथ पृच्छामहे युष्मान्पाण्डवानां चिकीर्षितं ३५ नारदः दृष्ट्वा मयाते बहुशोऽदुरत्य
या माया विभोर्विश्वसृजश्च मायिनः भूतेषु भूमश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिव च्छन्नरुचो न मे दुत
तेव दिनको दृति माधुर्वदित स्वमाययेदं सृजतीनि पश्यतः यद्विद्यमानोत्मनयावभासते तस्मै नमः
वदति स्वशक्तिभिरेव च्छन्ना रुक्प्रकाशो यस्य तस्य भ्रनमस्तु वेदं पश्यादितेमद्गुते ३७ इदं जगात्कथंभूतम
सदेव यत्तवमाययाविद्यमानात्मनयावभासते तं न्यगात्सृजतः किंन केवलं ते तं भ्रंनमनेमवधाक्यामित्या

हीय ५१

भा॰द॰ नन्वेवंभूतस्य किं मायावेष्टितेरित्यत आह जीवस्येति अविद्यानमसाच्छन्नत्वेन अनर्थशायकात् शरीरात्
मरतः तेनैव तमसा तस्मात् शरीरात् हिमातोपायमजानतः प्रज्वालयन्दीपितवान् तेज्वालायत्वाः अ
३॰टी॰ वणादिभिर्जीवस्य मोक्षार्थमित्यर्थः ४६ आप्यावेयप्यावयिष्यामि नरलोकविडंबनं ब्रह्मन्निति पाठे
६९ ब्रह्मन् नरलोकानुकारिणं त्वा आवयिष्यामीति ४७ ४८ नचैवास्यानुमोदनं कार्यं किं तु तद्योगतत्व
जीवस्य यः संसृतौ विमोक्षणं नजानतो नर्थवशात् शरीरतः लीलावतारैः स्वयशः प्रदीपकं प्रा
ज्वालयत्वा तमहं प्रपद्ये ४९ आयाप्याप्यावेयभूमन्नरलोकविडंबनं राज्ञः पैतृष्वस्रेयस्य भा
क्तस्य च चिकीर्षितं ५० यद्यपि त्वामविद्वेण राजसूयेन पाण्डवः पारमेष्ठ्यकामो नृपतिर्यियक्ष
वाननुमोदतां ५१ तस्मिन्देव क्रतुवरे भवन्तं वै सुरादयः दिदृक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च य
शस्विनः ५२ श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयन्तेन्तेवसायिनः तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिमर्शि
नः ५३ यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गल दिग्वितानं
मितिश्यायेनाह तस्मिन्निति ५२ तवाराताश्च समर्थ उक्तदर्शनादिना फलाभविष्यतीत्याह श्रवणादिति
अन्तेवसायिनः श्वपचा अपि ब्रह्ममयस्य ब्रह्मस्वचनमूर्तेः ईक्षा च अभिमर्शः च स्पर्शनं च तेनवियेन येषां तेषां
५३ कैमुत्यनिमुतिश्यायेनाह यस्येति हे भुवनानां मङ्गलरूप दिविपाताले भूमौ च प्रथितं यस्य यशो
विश्वं पुनाति कथं प्रथितं दिग्वितानं दिगम्भ वनानां विता नवद्वलकरणं तथा चरणाम्बुजं प्रथितं पुनाति।

68A

दिविमंदाकिनीति पृथ्व्यांभोगवतीति इदं चभूमौगंगेति तस्यास्तवागमनात् सर्वंमंगलंपवित्रंभविष्यती

तिभावः ४४ तत्रैवंनारदेनोक्तेषुवर्तमानेष्वात्मीयपतेषुपादवेषुजरासंधस्यजिगीषया पूर्णत्वात्तुपू

मन्यमानेषुवाचः पेशैः पेशलवाग्भिरित्यर्थः ४५ चतुर्त्वेदैतः मंत्रार्थानामेवसाध्यानात्तत्वविन्मेपा

केवेदितो ४६ ४७ इतिदशमेसप्ततितमः पृथ्व्येकसप्ततितमेउद्धवस्यतमंत्रतः इंद्रप्रस्थगतेकृष्णेपर्यावर्ण्यतो

ति मंदाकिनींदिविचभोगवतींतिचाधोगंगेतिचेदं चराचरंपुनातिविश्वं ४४ शुकउ० तत्रतेष्वात्मपक्षी

तेषुपूर्णत्वातुजिगीषया वाचः पेशैःस्मयन्भृत्यमुद्धवंप्राहकेशवः ४५ श्रीभगवानुवाच त्वं

हिनः परमंचक्षुः सुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् अथात्रब्रूह्यनुष्ठेयंश्रद्दध्मःकरवामतत् ४६ इत्युपामं

त्रितोभर्त्रासर्वज्ञेनापिमुग्धवत् निदेशंशिरसाधायउद्धवःप्रत्यभाषत ४७ इतिश्रीभागवतेद

शमस्कंधेसप्ततितमः ७० शुकउ० इत्युदीरितमाकर्ण्यदेवर्षेरुद्धवोब्रवीत् सभ्यानांमतमाज्ञा

यकृष्णस्यचमहामतिः १ उद्धवउवाच यदुक्तमृषिणादेवसाचिव्यंयक्ष्यतस्त्वया कार्यंपैतृष्व २

स्रेयस्यरक्षाचशरणैषिणाम् २

परमोत्सवः राजसूयमिष्टकृत्त्वाभीमद्वयोधनादिषु कलिम्

यष्टव्यंराजसूयेनदिक्चक्रजयिनाविभो अतोजरासुतजयउभयार्थोमतोमम ३ य

त्यामहदादीनाम्भूभारमदहरस्त्वमुः १ देवर्षिमतेतराजसूयगमनेसभ्यानांमतेराजानरुद्धाकुरुमंत्रभयं १ य

त्यतः यागकारिष्यतःपैतृष्वस्रेयस्यपितृष्वस्तुःपुत्रस्यसाचिव्यंसाहाय्यंत्वयाकार्यंतयाशरणैषिणांरा

69

भा०द्र०
३.टी.
९९

नन्वयमेव राजसूयार्थं गतवांस्ततो राजरत्नाकर्णेत्याह यश्चत्वमित्यष्टभिः अतः दिग्विजये देवोऽभ
पार्थः राजसूयार्थः शरणागतरत्नायचा १ ४ अन्युत्तमकतयासमप्रपव जरासंधं हन्तुमिच्छतो
देवानां तस्याह सर्वाइति अन्येषां ततो वलिनामपिसमवलपव भीमस्तयापितं विना भीमोद्भवतस्य
मृत्युर्विदित इतिभावः ननु स्ववलसाम्येपि सेनावलेनस्याधिकमिति चेदत आह देव्यइति द्वंद्व
युद्धेनैव नाशो हि द्रोणिमिर्युक्तो मानेजेतव्यइत्यर्थः नचैषोस्वसैन्यमेव युद्धाय नियुञ्जीत कृतस्तेनैव
१ एवं राजसूयेन दिक्चक्रजयिनाविभो अतो जरासुतजयउभयार्थोमतो मम २ अस्माकं च
महानर्थोऽसौ नैव भविष्यति यस्मात्त्वं तवगोविदरात्रो वडाल्विमुचतः ४ सर्वैर्दुर्विषहो राजा
नागायुतसमोवले वलिनामपि चान्येषां भीमसमवलं विना ५ देवस्थेसत्वं जेतव्योमा शता
कोटिः इतिष्यातिनमसैव्येहोदेवस्थेतवमन्त्रियौ ७ निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः हि
ण्यगर्भः शर्वस्य कालस्याप्यरूपिणः ८
स्यमितिवाह ब्रह्मण्येइति नयस्याख्यातिननिराकारो
ति ६ मितेतद्वद्वयुद्धयाचेता नयापिसमवलत्वात्तस्यमेवस्यादतआह नवसत्त्रियाविति ७ ननुअ
किंचित्कुर्वतो मम सत्त्रियाल्किंस्यादत आह निमित्तइति अयमर्थः यथातवाद्भुतस्य कालात्मनो वि
श्वसर्गे निमित्तं केवलं हिरण्यगर्भस्तथा शर्वश्चनविरोधेनयाचेत्वमेव सन्निधिमात्रेणादतो भीमो निमित्त

रामकृष्ण
९९

69A

च्युतोऽनेनोपायेनत्वया सपीन्द्रेहैन ध्यातस्यासायेनाह गायंतीति जरासंधवधेनानेनाराज्ञां दैवाः पत्न्यः ते विशदक
मेस्वगरेदेषु बालकलालनादौ गायंति किं तत्कर्म स्ववधार्थो जरासंधस्य वधं ग्रात्मनाथपतीनां विमोक्षणं च वत्स
मातुरौ दीः श्रीकृष्ण एव करिष्यतीति स्वरश्रीताः गोप्यश्चन्याद्यः यथा गोप्यः शंखचूडवधं स्वमोक्षं च गायंति
ग्रवतागातरगते च कृष्णकुंजरपतेर्नैकात् जनकात्मजायाश्च गवाग्रात पितृोश्च कंसगृहान्मोक्षम् नयोपिते।
विशदकर्म गायंति स्ववधार्थोः क्रोधस्य वधं स्वात्मनः संसाराद्विमोक्षणं च वयं च स्वात्वनाः भक्ता यस्य तत्र विश
गायंतिते विशदकर्म गरेदेषु देव्यो राज्ञां स्ववधात्तुवधमात्म विमोक्षणं च गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्म ५
जायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च १ जरासंधवधः कृत्स्न भूर्य्यायोपकल्पते प्रायः पा
मुक०२ कविपाकेन तत्र वचाभिमतक्रतुः १०४ इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युतं देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च
कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ११ स्पप्रादिशात्स्याणगभगवान्स्वकीमृतः भृत्यादारुकजैवादीनत्तुज्ञाप्य
देवविद्गांतकर्म्मः स्वतएवंभूतानां तासां कृपपाल्वयातथैवकतेव्यमितिभावः १ किंच जरासंधवधइति
भूर्य्याययेतिततः शिशुपालवधारयोपि सफलसाध्याभविष्यतीतिभावः एतच्च सर्वंभविष्यत्येवेति स्पष्टा।
वयत्वाह प्रायइति पच्युतः इतिपाकः फलनेनराज्ञां पुण्यविपाके न जरासंधादीनां पापविपाकेनपाक
तेरेजरासंधस्य पापविपाकेनेति तेनायक्रतुस्तवाभिप्रेतः तत्रगातेत्वापि सर्वं भविष्यतीत्यर्थः १० स्पच्युत
उपपन्नापुक्तय उद्धवादिइति वचनितद्धारयस्त्याभाव्जयत्रिनिसूचितं १२ सत्तुज्ञाप्यस्पउक्तापर्ष्याणगद्धव।

१२॥

भा॰द॰ अव्रुतोधोदयान्निर्गमप्रयाणं कारयित्वा। १३ भटाः पदातयः सादिनः अश्वारोहाः रथादिनायकैः कराल
उ॰टी॰ यातीव्रया आत्मसेनया परिवृतो निराक्रमत् निरगात् कुतः सकाशात् मृदंगादिभिर्वाद्यैः प्रघोषेणघो
७० षितयाककुभः नृवाजिनि नरयानैः अश्वैः कांचनशिविकाभिश्च अच्युतं पतिमनुययुः स्वव्रताः पतिव्र
70 ताः वराण्यंबराणीनियासांताः १५ नरोष्ट्रादिभिः यानैः अश्वतरीगर्दभ्यामश्वाजातैः अनः शाकटकं।
निर्गमय्यावरोधान्स्वान्ससुतान्सपरिच्छदान् संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् १२ सू
तोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजः १२ ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्म
सेनया मृदंगभेर्यानकशंखगोमुखैः प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् १४ नृवाजिकांचन
शिविकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः वराम्बराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता।
नृभिरसिचर्मपाणिभिः १५ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनः करेणुभिः परिजनवारयोषितः स्व
न॰ लंकृताः कटकुटिकंबलाम्बराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः १६ बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचा
मरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिंगिलो
वेणुगीजी परिजनयोषितो वारयोषितश्च कटकुटयः उशीरादितृणनिर्मितगृहाः कंबलाम्बरादयश्चो
पस्कराः कलत्रादिक्रमायाम्नाताः अधियुज्य बलीवर्दादिषु तानुपस्करानारुह्य सनह्य १६ रवेरंशुभि
स्तनठल दिवा बभौ कथंभूतं तुमुलरवं आकुलिस्वनं क्षुभिततिमिंगिलैरूर्मिभिः १७ ॥ ७०

70A

पुनर्नारदो विहाय तत्तापयाविति शेषः १८ मोभेष्विति वदन्त्वेराजानामिप्रायेण १९ प्रेष्येतत्त प्रेष्येतत्स्वपत
यस्मात्तस्तुहृदवः २० आनर्तो दयो मार्गस्य देशाः नीर्त्वा प्रतिक्रम्य विनशानन्तु कुरुदेत्रं आतीयाय प्रातिक्र
म्यो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः शणम्यने हृदि विदधाद्धि हायसा निशम्यतद्व्यवसितमाहृता ईहितोम्
कुरुसंदर्शननिर्वृत्तेन्द्रियः १६ राजन्हृतमेवाचेद्भगवान्प्रीणयन्गिरा मोभेष्वहृतमद्वेवोद्यानयिष्या
मिमागेय १६ इत्युक्तः प्रस्थितो हृतो यथावदवदन्नृपान् नेपि सदर्शनेरोरेः प्रेष्येतत्त यस्मुहृदवः
२० आनर्तसौवीरमरून्स्तीर्त्वा विनशानदरीः गिरिन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् २१ ततो दृष
दृतीं तीर्त्वा मुकुन्दोथ सरस्वती पंचालानयमत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् २२ तमुपागतमा
कर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणां अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायसुहृद्वृतः २३ गीतवादित्रघोषेण ब्रह्म
न॰ घोषेण भूयसा अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवादृतः २४ दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन
पांडवः चिराद्दृष्टं प्रियतमं मसस्वजे यथा पुनः पुनः २५ दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुंदगात्रं न्
पतिर्हताशुभः लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः २६ तं मातुलेयं परि 2
भ्य निर्वृतो भीमः स्मयन्प्रेमजलाकुलेन्द्रियः यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धवाष्पाः परिरेभिरेच्यु न॰
तायतो २१ शक्रप्रस्थं इंद्रप्रस्थं २२ प्राणाः इंद्रियाणि प्राणं मुख्यं प्राणमिव २४ स्वस्वजे परिरेभे २५ २
मायाश्रमे लनिर्दोषमालयं विस्मृतो लोकविभ्रमो लोकव्यवहारो येन सः २६ २७ ॥

भा.द. अर्द्रेणेनसमन्तात्परिष्वक्तएवकेवलंतत्पादौनमस्कुर्वन्नार्द्रेनःहासेनभुजाभ्यांधृतइतिभावः यमाभ्यांत्व
उ.टी. भिवादितश्चेति २८ ३१ चित्रध्वजादिभिर्विराजमाने ३२ प्रतिसद्मउद्दीप्तदीपैर्बलिभिःपुष्पादिभिश्चकोटे
७१ श्चजालेभ्योगवाक्षेभ्योनिर्यातैर्धूपैरुचिरंविलसन्त्यःपताकायस्मिंस्तन्मूर्द्धन्याःमूर्द्धिभवाहेमक
71 आर्द्रेणेनपरिष्वक्तोयमाभ्यामभिवादितः ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यवृद्धेभ्यश्चयथार्हतः २८ मानितोमा
नयामासकुरुसृञ्जयकैकयान् सूतमागधगन्धर्वावन्दिनश्चोपमन्त्रिणः २९ मृदङ्गशङ्खपटह
वीणापणवगोमुखैः ब्राह्मणैश्चारविन्दाक्षस्तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः ३० एवंसुहृद्भिःपर्यस्तःपुण्य
श्लोकशिखामणिः संस्तूयमानोभगवान्विवेशालंकृतंपुरं ३१ संसिक्तवर्त्मकरिणांमदगन्ध
तोयैश्चित्रध्वजैःकनकतोरणपूर्णकुम्भैः मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गन्धैर्नृभिर्युवति
भिश्चविराजमानं ३२ उद्दीप्तदीपबलिभिःप्रतिसद्मजालनिर्यातधूपरुचिरंविलसत्पताकं मू-
र्द्धन्यहेमकलशैरजतोरुशृङ्गैर्जुष्टंददर्शभवनैःकुरुराजधाम ३३ प्राप्तंनिशम्यनरलोचनपात्र नपा
मौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः सद्योविसृज्यगृहकर्मपतींश्चतल्पेद्रष्टुंययुर्युवतयःस्मन
लशायेषांतैः रजतमयानितुङ्गानिशृङ्गाणिकलशाधस्थलभूमिका रेन्द्रमार्गे ३४
येषांतैर्भवनैर्जुष्टं कुरुराजस्यधामपुरंददर्श ३३ नराणांलोचनानितेषांपानस्यसादरवीक्षणा
स्यपात्रंविषयंकिंपुनर्नारीणामित्यर्थः ३४ ॥

71A

स्वगृहस्वागतं नत्वा प्रादिकं प्रियं ३ त्वत्समयवीतितेनैव विदधुः ३३ उपमर्दाश्चेदसरचरी इत्यर्थः अमूभिः किं
पुण्यमकारि ३६ पौराण्यः पक्वशालिन्या पत्नीविनासेवाः तेषु मूर्च्छाम ३७ अभ्युपेतः अधिगमनेन सत्व
नस्मिन्नमूं च कुलदभाग्य रथद्विपद्भिः कृत्स्नमभार्यम प्रलभ्य गृहाधिरूढाः नार्यो विकीर्य कुसुमैर्म
नसोपगत्य स्वस्वागतं विदधुः त्वत्समयवीतितेन ३५ ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुंदपत्नीस्तारा
यया उपमर्दाः किमकार्यमूभिः यच्चक्षुषा पुरुषमौलिरुदारहासलीलावलोककलयोत्सव।
मातनोति ३६ तत्र तत्रोपसंगम्य पौरा मंगलपाणयः चक्रुः सपर्यां कृष्णाय प्रणेमुश्चादर
नेनसः ३७ अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्ललोचनैः ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमंदिरं ३८
पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरं प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्नुषा परिषस्वजे ३९ गो।
विंदमानीय देवदेवेशमादृतः पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ४० पितृस्वसुर्गुरु
स्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनं स्वयं च कृष्णया राजन्भगिन्या चाभिवंदितः ४१ श्वश्र्वा संचोदि
ता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जांबवतीं तथा ४२
नः ३८ सस्नुषा द्रौपदीसहिता ३९ कृत्यप्रकारविशेषं प्रमोदेनोपहतो ऽभिभूतः ४० गुरुस्त्रीणां च कृष्णस्य
पाद्यया भगिन्या सुभद्रया ४१ आनर्च अपूजयत् ४२ ॥

भा॰द॰
उ.टी॰
७२
72
यामासं २

ऋत्वाश्रयाः कृष्णपत्न्यो ऽभ्यागताः ताश्च पिप्रत्यर्हनैर्वेनैर्वययाभवनितया सुखं निवासयामास ४६ क
शभूतेषु ध्रुमागानित्यफल्गुनेनसंयुतः अतएव तस्य सहायेन खाण्डवेन वह्निं तर्पयित्वा तत्र च मयं मोचयित्वा।
तेन मये प्रयोज्य युधिष्ठिराय दिव्यसभा कृत्वा तत्रैव जनार्दनं स्थेन नरान्तः कृत्स्नोपकारात्तु सभाया दिव्यत्वात्सभा

कालिंदीं मित्रविंदां च शैब्यां नाग्निजितीं सतीं अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रङ्मंडनादिभिः ४३
सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनं ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवं नवं ४४ तर्पयित्वा खांडवेन
वह्निं फाल्गुनसंयुतः मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ४५ उवास कतिचिन्मासान्
राज्ञः प्रियचिकीर्षया विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ४६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे
एकसप्ततितमोऽध्यायः ७१ शुक उवाच एकदा तु सभामध्ये आस्थितो मुनिभिर्वृतः ब्राह्मणैः
क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः १ आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंबंधिबांधवैः शृण्वतामेव
चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह २
यायथायमनोरथं सर्वकामं संपादनं च दर्शितं ४५ ४६ इति भावः
द्वैदशमस्कंधे एकसप्ततितमः ७१ ततो द्विसप्ततितमे राज्ञा कार्ये निवेदिते उर्जयं मागधं तु घातयामास भीमेन।
नाद्यातयद्धरिः १ आस्थितः आसनमिति शेषः १ शृण्वतामेवेति यत्नः सत्वः कृष्णाकरोतिनिदर्शः
कश्चिदपकर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वान्नेव तान् नारदनय कृष्णमुवाचेत्यर्थः अभाष्याभाष्य कृष्णमकव

72A

विभूतीः श्रेयान् ३ एकचक्रवर्तिनां मनोरथः कथं त्वया क्रियेतेति चेत्तत्राह त्वत्पादुकेति परिये चरंति
इति यच्छुद्ध्यवधानमार्गं येपरिचरंति देहेन ध्यायंति मनसा अभद्रस्य नशने नाशके गृणंति वाचा ते भवस्या
पवर्गं मोक्षं विंदंति यद्याशासते तर्हि आशिषोऽपि त एव विंदंति नान्ये चक्रवर्तिनोऽपि ४ भगवतो भक्त
एतत्पात्रमाविष्कारयंस्तत्राह तद्देवदेवेति ततस्तस्मान्मय्यर्पितसात्त्वान् एवं निश्चितेऽपि ये कर्मादिप्रधाना। तत।

युधिष्ठिर उवाच क्रतुराजेन गोविंद राजसूयेन पावनीः यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ३ त्व
त्य२ त्पादुके अविरतं परि ये चरंति ध्यायंत्यभद्रनशने शुचयो गृणंति विंदंति ते कमलनाभ भवापवर्गमा
शासते यदि त आशिष ईश नान्ये ४ तद्देवदेव भवतश्चरणारविंदसेवानुभावमिह पश्यतु लो
क एषः ये त्वां भजंति न भजंत्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृंजयानां ५ न ब्र
ह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः

केचित् कुरुसृंजया भगवद्भक्तिं न बहु मन्यंते तेषां मोहनिवृत्तये ये त्वां भजंति यदि वा न भजंति ते
षामुभयेषां निष्ठां स्थितिं प्रदर्शयेति ५ ननु रागादिरहितमपि कथमिदं वैषम्यं स्यात्तत्राह नेति
स्वः पर इति भेदमतिस्तव न स्यादेवकृतः ब्रह्मणो निरुपाधेः किंच सर्वस्यात्मनः समदृशः किंच स्व
सुखानुभूतेः अतो रागाद्यभावादिति भावः ॥ ॥

भा०द०
उ०टी०
७३
73

तथापि ह्रैसेवमानानामेव त्वत्प्रसादेनान्येषां तत्रापि सेवानुरूपमुदयः फलं नत्वत्र विपर्ययोन्यथाभावः यथा
कल्पद्रुमस्याराधनादिरादित्यपि सेवकेष्वेव फलजनकत्वं नान्येषु ६ सत्यं तद्भक्तानामेव केवल्यादीनान्येषां
चित्यं तु मोहमानं आह सम्यगिति शत्रुकर्षणेति सेवां धयन् सर्वराजविजयशक्तिसंचारयति अनुभवि
ष्यति द्युत्यति सर्वलोकख्यानाभविष्यतीत्यर्थः ७ किमत्र मयात्येनवासंपादनीयं तव सत्करपवराज।

संसेवतां मृत्वसो रिवतेप्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोत्र ६ श्रीभगवानुवाच सम्यग्व्यवसितं
राजन्भवता शत्रुकर्षण कल्याणी येन तत्कीर्तिः लोकाननुभविष्यति ७ ऋषीणामपितृदेवानां सु
पा हृदामपि नः प्रभो सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराड्य विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च जग
तीं वशे संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुं ८ एते ते भ्रातरो राजन्लोकपालांशसंभवाः जि
तोस्यात्मवता तेहं दुर्जयो योकृतात्मभिः ९ न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया विभूति
भिर्वाभिभवेद्देवोपि किमु पार्थिवः १०

॥ ५ ॥

लयदन्याह विजित्येति जगतीं सर्वां पृथ्वीं संभारान्यज्ञोपस्करान्संभृत्य संपाद्य आहरस्वपादहर अनुतिष्ठेत्य
र्थः ८ ननु नृपतिविजयादिकं कथं मत्कस्मादत आह एतेइति किंच आत्मवता जितेंद्रियेण तेन त्वयाहं
च जितोस्मि वशीकृतोस्मि अकृतात्मभिः अजितेंद्रियैः ९ आस्तां तावदेव भूतस्य न चापरैरभिभवशंका ७४
अकिंचनमपि मत्परं कोपि नाभिभवितुं प्रभवतीत्याह न कश्चिदिति तेजसा प्रभावेन विभूतिभिः सैन्यादि

73A

अंयुक्तनियुक्तवान् विसृष्टतेजसाउपवृंहितान्संवर्द्धितान् तेजोपवृंहितानिति संधिसंधिरार्षः २२ नकुला।
दीनामन्यादिभिः सहायैर्यथासंख्येनसंबंधः २३ २४ कथंभूतायपश्यतेयोगंकरिष्यते २५ आयोद्दवश्री
कृष्णः ब्रह्मलिंगधराब्राह्मणालिंगधारिणः २६ यतः यत्र वृद्धदशरथसुतोजरासंधः गरदेषुवर्त्तमाने २७ समया
मुकुन्दउवाच निशम्यभगवद्गीतंप्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजः भ्रातॄन्दिग्विजयेयुंक्त विसृष्टतेजोपबृंहितान्
२८ सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सहसृंजयैः दिशिप्रतीच्यांनकुलमुदीच्यांसव्यसाचिनं २९ प्राच्यां
वृकोदरंमात्स्यैः कैकयैः सहमद्रकैः तेविजित्यनृपान्वीरा आजह्रुर्दिग्भ्यओजसा ३० अजातशत्रा
वेभूरिद्रविणंनृपएष्यते श्रुत्वाजितंजरासंधंनृपतेर्ध्यायतोहरिः ३१ आहोपायंतमेवाद्यउद्धवो
यमुवाचह भीमसेनोर्जुनः कृष्णोब्रह्मलिंगधरास्त्रयः ३२ जग्मुर्गिरिव्रजंतातबृहद्रथसुतोयतः
तेगत्वातिथ्यवेलायांगृहेषुगृहमेधिनं ३३ ब्रह्मण्यंसमयाचेरन्राजन्याब्रह्मलिंगिनः राजन्वि
द्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनोदूरमागतान् ३४ तन्नः प्रयच्छभद्रंतेयद्वयंकामयामहे किंदुर्मर्षंतितिक्षू
णांकिमकार्यमसाधुभिः ४४
वेश्वरः सम्यक्छ्रुत्याचेतनत्यर्थः ३५ नन्विदंकामयामहइति विशेषोनिर्दिश्यतां
अन्यथायस्यपुत्रादेर्वियोगोदुःसहःसकथंदेयःतथाराजमंडनकिरीटादयदेयमत्रतत्रद्विनामाः कथंदेयस्तथा
यातिरम्यरत्नाभरणादिपुत्रादिर्योग्यकथंपरस्मैदेयमितिचेदत्रआह किंदुर्मर्षमित्यादि अत्रदृष्टान्तत्वेनार्थांत

मादः किमकार्यमिति यथासाधूनामकार्यंनास्तितथा तितिक्षूणांदुर्मर्षंदुःसहंनास्ति ३९

भा० ८० वदान्यानामन्नदानामदेयं नास्ति समदर्शिनोपरस्य नास्ति अतः किं विशेषनिर्देशेनेत्यर्थः १९ किंच अ
उ० टी० ध्रुवेण शरीरेण मङ्गलादिवत्प्राणा अपि न वञ्चनीया इत्याशयेनाह यो नित्येनेति न चिनोति न संपादयति सा
वाद्यः निघ्नः २० विश्वामित्रस्य तृष्णापायदे हरिश्चन्द्रो भार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय स्वयं चाण्डालतां प्राप्तोप्यनि
७४ विलः सहायोष्यावासिभिर्जनैः स्वर्गं गतः रतिदेवः सकुटुम्बः षट्चत्वारिंशद्दिनान्यलब्धोदकोपि क
74 थंचिल्लब्धान्नोदकाद्यर्थिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः उञ्छवृत्तिर्मुद्गलः षण्मासं सीदत्कुटुम्बोप्यातिथ्यदा

किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनां यो नित्येन शरीरेण सतां गेयं यशोध्रुवं न चिनोति
स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः २० हरिश्चन्द्रो रतिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः व्याधः कपोतो
बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः २१ शुक उवाच स्वैरेराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठेर्ज्यापदेनेरपि राजा
यं वं धृन्विता यदश्वपूर्वो न चिं

नेन ब्रह्मलोकं गतः शिबिः शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं दत्वे
नायं दत्वा दिवं गतः बलिः सर्वस्वं ब्राह्मणवेषधारिणे हरये दत्वा तमेवात्मसाच्चकार कपोतस्यातिथ्य
येव्याधाय कपोत्या सहात्ममांसं दत्वा विमानेन दिवं गतः व्याधस्तयोः सत्वनिरीक्षणस्य प्रतिनिर्विण्णम
हाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो निःकल्मषो दिवमारुरोह एवमन्येपि बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं
गता इति २१ ज्याहतेर्ज्याघातकिणाङ्कितैः दृष्टपूर्वो ह्येपदी स्वयंवरादिषु २२ ॥ ७४

74A

२२ २४ रुद्रस्य प्रियं यजिरी दीर्घं तनाविप्रव्याजेन विस्मृना भ्रंशितस्यापि बलेर्नेत्रद्रोहेनेनिपादेनश्रूयते किं न्वपि तस्य

पतत इति तेष्वावृते विस्मव इति मुकुन्दगणावार्यमाणोपि यस्मिन्नपव विस्मृतिरिति जानन्नपि २५ पतमानेनपतना

राजन्य वंधवोस्येतेत्वब्रह्मलिंगानि विभ्रति इदामि भिहितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजं २३ बलेर्नेश्रू

यते कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना २४ श्रियं जिहीर्षतेन्द्र

स्य विष्णवे द्विजरूपिणे जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोपि दैत्यराट् २५ जीवता ब्राह्मणार्थाय को

न्वर्थः क्षत्रबंधुना देहेनपतमानेन नेहता विपुलं यशः २६ इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुन वृकोद

रान् हे विप्रा व्रियतां कामो ददाम्यात्मशिरोपि वः २७ श्रीभगवानुवाच हे द्वन्द्वनो देहि राजेन्द्र द्वन्द्व पृ ६५

मायदि मन्यसे युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्यानान्नकांक्षिणः २८ असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्रा

तार्जुनो ह्ययं अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुं २९ एवमावेदितो राजा जरासंधः समाग

धः आह चामर्षितो मंदा युद्धं तर्हि ददामि वः ३० न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लव चेतसा मथु

\ रां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ३१

तत्र वेधुना देहेन ब्राह्मणार्थाय विपुलं यशो नेहता नेहमानेन

असेपादयतान्कोन्वर्थः २६ एवं निश्चित्य प्राह हे विप्रा इति २० २८ राजन्यतामेव प्रपंचयति असावि

ति २९ ३० यतो मद्भयात्स्वमद्रूपारणागतः ३१ ॥ ॥

भा॰ द॰ वयसापितुल्यः नातिमत्वः अनतिवलश्च नचदेहेनमयासमः अतः अर्जुनोयोद्धानभवेत भीमस्तुभवेत
उ॰ टी॰ यतोममतुल्यवलः ३२ प्रादायदत्वेतस्मैः ३३ समेसुस्थलेयुद्धाङ्गणे ३४ मण्डलानिगदायुद्धगतिभेदान्
७५ सव्यदक्षिणंचयथाभवतितथाविचरिणौः रणगतयोनद्योरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ३५ चरंचरेतिगदयोः
ध्रुवन्तुवयसानतुल्योनातिमन्तोनमेसमः अर्जुनेनेनभवेद्योद्धाभीमस्तुल्यवलोमम ३२ इत्युक्त्वाभी
मसेनायप्रादायमहतींगदां द्वितीयांस्वयमादायविजेगाममुदाहृदि ३३ ततःसमेस्थलेवीरौसंयु
क्ताविततेततौ जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यांगदाभ्यांरणमूर्धनि ३४ मण्डलानिविचित्राणिसव्यदक्षिणमेव
च चरतोःसुयुद्धेयुद्धेनद्योरिवरणिणोः ३५ ततस्वरचरशब्दोवज्रनिष्पेषसन्निभः गदयोः
श्रियेराजनुदनयोरिवंदतिनोः ३६ तेवेगादेभुजजवेननिपात्यमानेअन्यो न्यतोसकरणादृढौ
रोगजद्रव चूर्णीवभूवतुःस्फोटयथार्कशाखेसयुध्यतोर्हिरदयोरिवदीप्तमन्योः ३७ इत्यनयोः
९ प्रहरतयोर्गदयोर्वीरोत्कृष्टोलसमुच्छितः स्पर्शैरपिष्टा शान्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीत्क्रियां
तेवज्रपरुषमलतात्रुतोत्थः ३८ तयोरेवप्रहरतोःसमशिक्षावलौजसोः निर्विशेषमभूद्युद्ध
परस्पराघातशाखानुकरणंवज्रस्यनिष्पेषःपातः ततस्वराः युध्यतोर्दन्तिनोर्दन्ताघातशब्दइवसुमुभे ३९
असकृद्यादीनोपेत्यदीप्तोमन्युर्ययोर्गजयोरर्कशाखाभ्यासमंयुध्यतोर्दन्तिनोस्तेयथाचूर्णीभवतस्तद्वदुत
३७ अपिष्टाचूर्णीवकृतः ३८ शिताभ्यासः वलसत्वेओजः प्रभावः समानितायायोस्तयोः ३९ ॥

75A

३० ३१ जन्मशाकलत्वंप्रसूतिः पुनः शाकलीभावः ते विद्वान्मानन्नजरानामपरात्मी तत्कृते प्रविंतयत्
कथमसौ शाकलेभवेदिति ३२ विटपशाखावाके विटपा रुरीत्वा दृष्टीभीमसेनस्य येयार्ह विटपपा
एवंतयो महाराज प्रुष्पनोत्सम विंशतिः दिनानि त्रिपुलन्त्रसमूहहन्ति शीतिष्टतो ३४ एकदा मान्
लेयं वैमारहराजंवृकोदरः नराक्रोहंजरासंधति जेनुप्रुयेमाथव ३५ प्राचोजन्ममुनीविद्वान्
जीविनवनराहते पार्थमाप्पायपयत्वेनतेजसात्विनयहरिः ३६ सचिन्त्यारिवधोपायभी
मस्यामोघविक्रमः दर्शयामासविटपपारयन्विवमस्तया ३७ तद्दित्वायमहासत्वोभीमः श
त्रुतावरः गृहीत्वापादयोरात्तुपातयामासभूतले ३८ एकपादंपदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यपरं
प्रभुः गुरुतः पारयामास शाखामिवमहागजः ३९ एकपादेकहस्ताक्षिकर्णश्रकेनाशाके
एकवाहृदिभ्यकर्णौ शाकलेरहश्रुः प्रजाः ४० हाहाकारोमहानासीन्त्रिदशेसमरापयोः गुजयामा
सर्वभीमपरिरभ्यनयाच्युतो ४१ परिरभ्यस्सकृत्येनविरजोभूद्वृकोदरः सहदेवन्तनयमगवा
न्भूतभावनः ४२ अभिषिच्चदमेयात्मामागधानापतिविभुः मोचयामासराजन्यान्कैरुद्धामागा
रयामितयान्नमेनेपारयेति संतापासेकेनेन प्रशिवधोपायंदर्शयामासेत्यर्थः ४३ ४४ एकैकःपादादि
पयोः ते शाकले ४५ ४६ दुर्ग्रहत्वादसौहस्तः नराजाभिलाषेणोतिदेशायत्वाह सहदेवमिति ४७ ४८ र

इति नागसंवधर्यं १८ ॥

भाववेद्धिसमतिमः १८ ॥

ज्वरो

भा०१०. ततस्तिस्मन्निति ते मोचयित्वा नृपान् हरिः राजार्हभोगैः स्वान्देशान्प्रस्थाप्य पुनरागमत् १ अनुचक्रुजरा
अ. संधवधात्तदुद्भूपतीन् विमोच्य कृपया कृष्णो निजरूपमदर्शयत २ येन निर्जिता जरासंधेन निरुद्धा गिरि
७३ द्रोण्यां ते ते ते निर्गताः संतोवनरया मे दर्शुतिरिस्तुनरेणान्वयः १ तत्क्षामाः कृशाः संरोधेन परिकर्शिता
76

शुक उवाच अयुते द्वेशतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मल
वाससः १ क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससं
२ श्रीवत्साङ्कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणं चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ३ पद्महस्तं
गदाशंखरथाङ्गैरुपलक्षितं किरीटहारकटककटिसूत्राङ्गदाञ्चितं ४ भ्राजद्वरमणिग्रीवं नि
वीतं वनमालया पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ५ जिघ्रन्त इव नासाभ्यां रंभन्त इव
बाहुभिः प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्द्धभिः पादयोर्हरेः ६ कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः
प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्राञ्जलयो नृपाः ७ राजान ऊचुः नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय
प्रपन्नान्पाहि नः कृष्ण नि- निर्विण्णान्घोरसंसृतेः ८

क्षैशिताः ३ ४ भ्राजन्भ्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो यस्यां सा ग्रीवा यस्य
स्यात् निवीतं कण्ठलग्नं वितन्यया मामि पिबन्त इवेत्यादीनां हरेः पादयोः प्रणेमुरिति सुतरेणान्वयः ५ ६
मतः परिरंभमाणा इव ७ श्रीकृष्णदर्शनाह्लादेन ध्वस्तः संरोधनक्लमो येषां ते ७ संरोधा इति तादृक्षा

वि

७९

76A

वन्तुभवंतो जरां स्वास्थ्यावि शरदन्नत्र च भोगा मन्का स्व कथं सस्तेमो चनी या इत्यासं कथं संशति न व यंन
यादृत्याहुः वैनमित्यष्टभिः देनाथ व यंप नेनानुस्त्यामः स्वल्वनुदोषहृष्टा न पश्यामः कुतइत्यतस्त्रा
हुः स्वनुग्रहइति यत्तपस्तत ३ तदेव व्यतिरेकेणोपपादयंति राजेंद्रस्वर्ग्येति राजेंद्रस्वर्ग्यामदइत्ये
तत्र हुउच्छ्रितेनः नित्याश्च च लाश्च सपदे मन्यते यद्यामुनिव्याः सतीः स्व च लाः याश्च न्नी मन्यते १० किंच
स्व वस्तुमहत्त्वस्तु नयापस्यनीत्याहुः भृगात्मामिति वैकारिकीमस्मादिविकारपत्नाम्राश्रुताः स्ववि
वैनैनायानुस्यामोमागायंमप्रस्दन स्वनुग्रहोयदवलो राजेंद्राज्यच्युतिर्विभो २ राजेंद्रस्वर्ग्यम
देवेंद्रस्थान श्रेयोविदनेनूपः त्वन्मायामोहिता नित्याम न्यते संपदोचलाः १० मृगात्मायथाबाला
मन्यतेउदकाशयं एव वैकारिकीमायामयुक्तावस्तु च क्षते ११ वयंपुत्रा श्रीमदनष्टदृष्टयोजि
गीषया स्या इतरेतरस्पृधः घ्नंतः प्रजाः स्वाः अति निर्घृणाः प्रभो मृत्युंपुरस्त्वा विगणय्य दुर्मदाः १२
ध तएव कृष्णस्याग्रगाभीरंरहसा दुरंतवीर्येणा विचालिताः श्रियः कालेनतन्त्वाभवतोनुकंपयाविन
वेकिनः १० राज्यस्यप्रयोगाविप्रयोगयोरनयोर्याव दन्त्र मस्मास्विवदृष्टमि १ पूर्वप्रद्वेष्यो रामस्तमते
त्याहुः वयमिति द्विताभ्यां श्रीमदेननष्टादृष्टि र्येषांते अस्माः पृथिव्याः इतरेतरस्पृधः परस्परंस्पर्द्धमानाः।
पुरः पुरतः त्वां मृत्युमविगणय्य पुरायेदुर्मदावयं १२ हे कृष्णतएववयं अद्य विनष्टदर्पास्ते चरणो स्म
राम स्मतेमायास्मेद कथंभूताः भवतस्त्वा मृत्यो कालेन श्रियो विचालिताः विभ्रंशिताः अनेनाराज्य

श्रीभागवतद्वितीय... ॥ ६३ ॥

सेव्यं

भा॰ द॰ यत एव मुमुक्षोरत एव मृगतृष्णिसदृशं राज्यं शश्वत्पतता प्रतिक्षणं क्षीयमाणेन तथा रुजां रोगाणां भुवा जन्म
३॰ स्थानेन देहेन उपासितव्यं न स्पृहयामहे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं स्वर्गादिभोगं तु पासितव्यं न स्पृहयामहे।
७७ कथंभूतं कर्णरोचनं कर्णरोचनकमात्रं तत्र गतस्पृहा यतन परमेन स्थिरत्वाभावादित्यर्थः १४ यद्येवं भूतानां
77 येन हि मम चरणौ स्मरतां ततो नाप्यासेन मुक्तिर्भविष्यति किमर्थं प्रार्थयतेति चेत्तत्राहुः तन्न इति त्वच्चरण

मुमुक्षोर्न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफ।
लं प्रेत्य च कर्णरोचनं १४ तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः स्मृतिर्यथा न विरमेदपि सं
सरतामिह १५ कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो न
मः १६ सूत उवाच संस्तूयमानो भगवान् राजभिर्मुक्तबंधनैः तानाह करुणस्तात शरण्यः श्ल
क्ष्णया गिरा १७ श्रीभगवानुवाच अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे सुदृढा जायते
भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा १८ दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवंत ऋतभाषिणः श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं दृष्ट्वा।
स्मृतिरपि त्वत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः १५ १६ श्लक्ष्णया मंजुलया १७ यथा \ पश्य उन्मादकं नृणां १९
भवद्भिर्यदाशंसितं तथा बाढं निश्चितं वो मयि भक्तिर्जायते जायतामित्यर्थः १८ हे भूपा मद्भजनमेव कर्त्त।
व्यमिति भवद्भिर्व्यवसितं संकल्पितं दिष्ट्या भद्रं भवद्भिः कृतं च सत्यमेवेत्याह भवंत इति श्रीश्च ऐश्वर्यं च ७८
ताभ्यां मदस्तेनोन्नाहं उद्धतत्वमैश्वर्यं चारमित्यर्थः पश्ये पश्यामि १९ ॥

यं नो

77A

तेदेवाह हैहयइति हैहयः कार्त्तवीर्यः चक्रवर्त्ती नेश्वरः पितुः कामधेनुहरणान्नाम्नुरामेणासपुत्रो
हतः तद्दोषोदैवेदत्ताग्रामाः उन्मत्ताः प्राचीमगात्यसमर्षी नशिविकोवाहयन् तेरेवततोमृषितोगमत्।
त्वमवाप वेणोपुत्रत्तोब्राह्मणान् मथितिपोलेवडकुतेहतः रावणोणात्तेश्वरःसीतामभिलषन्
रावेवेणाहतः नरकोदैत्येश्वरादितिकुंडलापहरणान्मयैवहतः मयेदपिश्रीमदोष्यानान्दूषिताः २०
हैहयोनहुषोवेणोरावणोनरकोपरे श्रीमदान्दूषिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः २० भवंतेपत
हित्वायदेहायुन्मायमनवत् मायजेतोष्वैपुत्ताःप्रजाधर्मेणारक्षत २१ सतत्वनःप्रजानेनतु
त्विदुःखेमवामवो प्रानमामचसेवतोमचिंताविचरिष्यथ २२ उदासीनाश्चदेहादावात्मारामा
तव्रताः मय्यावेश्यमनःसम्यक्मामंतव्रह्मयास्यथ २३ शुकउवाच इत्यादिश्यनृपान्कृष्णो
भगवान्भुवनेश्वरः तेषांनियुंक्तपुरुषांस्त्रियोमज्जनकर्मणि २४ सपर्यांकारयामाससहदेवो
नभारत नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैःस्रग्विलेपनैः २५ भोजयित्वावरान्नेनस्नात्वातान्समलंकृ
तान भोगैश्चविविधैर्युक्तांतांबू
यदुक्त्वायदेहादिनंदनवत् विहायपुक्तायप्रमत्ताप्रवर्तननेत्यर्थः।
२१ प्रजानेनतुत्वादिसततोःधामेधामसमत्वेवसेवमानाः २२ मोब्रह्मयास्यथ २३ स्त्रियस्तत्वनेषाम
जनकर्मणिस्नात्वानादेत्यर्थपुक्त २४ स्नात्वातान्समलंकृतान्भोगेश्चपुक्तान्ध्येणान्नेनभोजयित्वा

२४

भा०द०
३
७८
78

गृहाद्बृहद्रथो यथा २७ भीमं प्रयत्नं द्विलित्वा २८ २९ जगादुः ऊचतुः ३० ३१ खाण्डवप्रस्थं इन्द्रप्रस्थं ३२ शंखान्स
ते आप्तमनोरथो बभूव ३३ ३४ इति भावार्थे द्विसप्ततितमः ७२ चतुःसप्ततितमे राजसूयक्रियादि
तैः स्वजितान्मुकुन्देन राजानो मृष्टकुण्डलाः विरजस्से मोचिताः क्लेशान्मागधेनेव यथा ग्रहाः २७ रथान्समा
रोप्य मणिकाञ्चनभूषितान् प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान्प्रत्ययापयत् २८ त एवं मोचि
ताः कृच्छ्रात्कृष्णेन सुमहात्मना ययुस्तमेव ध्यायन्तः कृतानि च जगत्पते २९ जगदुः प्रकृतिभ्य
श्च महापुरुषचेष्टितं यथान्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतन्द्रिताः ३० श्रीशुक उवाच जरासंधं घातयि
त्वा भीमसेनेन केशवः पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात्सहदेवेन पूजितः ३१ गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं
शंखान्दध्मुर्जितारयः हर्षयन्तः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ३२ तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इन्द्र
प्रस्थनिवासिनः मेनिरे मागधं शान्तं राजा चाप्तमनोरथः ३३ अभिवन्द्याथ राजानं भीमार्जुनज
नार्दनाः सर्वमाश्रावयाञ्चक्रुरात्मना यदनुष्ठितं ३४ निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकम्पितं
आनन्दाश्रुकलां मुञ्चन्प्रेम्णा नोवाच किञ्चन ३५ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे त्रिसप्ततितमः ७३ श्रु
तैः अग्रपूजामसंगेन चै क उवाच एवं युधिष्ठिरो राजा जरासन्धवधं विभो कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा
यथानादिवर्पिते १ राजसूयमवेहत्वा जरासंधं प्रतरन्तो चैद्यं दन्तवक्त्रं च बीजं कलिमिवावपत् २ कृष्ण

78A

तदाह येस्येति येत्रैलोक्यस्यापि गुरवः सुः सनकादयः सर्वे च लोकपालास्ते शिरसैव त वानुशासनं व
हंति दुर्लभं लब्ध्वेति भोगेन तल्लुब्धमिति वद्बहुमानेनेत्यर्थः १ स भगवान्परमेश्वरो स्माकमनुशासनं यत्ते
तदत्यन्तविडंबनं अनुकरणमल्पस्य तेजोहानि मस्माकं गाढमित्यर्थः २ अयं वा तव परिमाणान्मानाधारणमभ्या
नेतेजोहानिर्नहीयतः कृपया सर्वं सगाच्छत्तेत्याह नह्येकस्माद्वितीयस्येति समानासमानजातीयर
हितस्य ब्रह्मणस्तवाभयमायापरमात्मन इति सर्वजीवनियंतृत्वं तस्य न त्वं भूतनानात्वास्तवं च न तः प

युधिष्ठिर उवाच ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः वहंति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशा
सनं २ स भवानरविंदाक्षो दीनानामीशमानिना यत्तेनुशासनं भूमन्नदत्यन्तविडंबनं ३ नह्ये
कस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः कर्मभिर्वर्द्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ४ नवैतेजित
भक्तानां ममाहमिति माधव त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ५

तत्त्वग्राहोर्थरैतैः कर्मभिस्तव तेजो न वर्द्धते न ह्रसति रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः तथा च श्रु
तिः नकर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति ४ न त्वेवमप्यस्य परमेश्वरः ममेदं नीच कर्मायोग्यमिति मन
सि कथंन भवेदत आह नैवैतदिति हे अजित तेन वभक्तानामेव ना वदेयं नानाधीभेदमति नास्ति या
यापशूनामिव तानां वैकृतो शरीरविषया तत्र त्वन्नास्तीति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ५ ॥ ०

भा॰ द॰ यत्तेयत्नोचितेवसंतादिकालेप्रुक्तान्स्मभिप्रुक्ताव सप्तुधिष्टिरः ऋत्विजोदेतप्रमृत्वोनवेत्रेहृतवान्

उ॰ १ तानाह द्वैपायन इति त्रिभिः द्वैपायनादिग्रहणं तत्रगोत्रानेतानात्वित्रग्रह इष्टादिभेदेनवेत्रे ७ ९ अन्या

७४ चोपहूताप तिदिदृक्षवस्तेत्रेयुरित्यन्वयः १० ११ देवयजनं यज्ञभूमिं कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य दी

शुक उवाच इत्यन्कार्यतिर्येकालेवत्रेप्रुतान्सम ऋत्विजः कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान्ब्रह्म

वादिनः ६ द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गोतमोऽसितः वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रि

तः ७ विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः पैलः पराशरो गर्गो वैशंपायन एव च

८ अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः वीतिहोत्रो मधुच्छन्दो वीरसेनोऽकृतव्रणः ९

उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः १० ब्राह्मणाः

क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यत्र दिदृक्षवः तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ११ ततस्ते देवयज

नं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयां चक्रिरे नृप १२ हैमाः किलोपकरणा

वरुणस्य यथा पुरा इन्द्रादयो लोकपाला विरिञ्चिभवसंयुताः सगणाः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहो

क्षयां चक्रिरे दीक्षां संस्कारं प्रक्रममकुर्वन् १२ उपकरणाः उपस्कराः वरुणस्य राजसूये यथा आसन् त्रि

निमोघः १२ किंच इन्द्रादय इति ये इन्द्रादयो देवगणाः १३ ॥ ५८

हंसपत्रं २

79A

ये चराचरास्तद्दयः समाहूतास्तत्र समीयुः स्म २४ ते सर्वे कृष्णभक्तस्य पाण्डुसुतस्य राज्ञो राजसूयमविस्मिताः सन्तः
सूपपन्नं मेनिरे इत्यन्वयः २५ याजकाः ऋत्विजः २६ सौत्येऽहनि सोमाभिषववदिने २७ अग्र्यार्हणम् अग्रपूजा तां
स्यादर्हयोग्य एते केनलत्वात् योग्यानां चबहुत्वे नैकस्यानिश्चयात् २९ सात्वतानां योगाद्युपासना ३० न
तु सांख्ये केवलं परं योगः सविशेषणापरः कथमुभयोरेकपरत्वं तत्राह एकमेवाद्वितीयोऽक्षेत्रज्ञः सा

मुनयो यत्र तत्र तीर्थ सिद्धगन्धर्वचारणाः राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः २४ राजसूयं स
मीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य वै मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः २५ अयाजयन्महाराजं या
जका देववर्चसः राजसूयेन विधिवत्प्राचेतसमिवामराः २६ सौत्येऽहन्यवनीपालो याजकान्सस
दस्पतीन् अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः २७ सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः
नाध्यगच्छन्ननैकान्त्यात्सहदेवस्तदाब्रवीत् २८ अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान्सात्वतां पतिः एष वै
देवताः सर्वा देशकालधनादयः २९ यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः अग्निराहुतयो मन्त्राः
सांख्यं योगश्च यत्परः ३० एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यव
त्यसि वननयत्वं पुंसः विशेषणाभूतस्य च सर्वं प्रपञ्चस्तन्मयत्वात् सविशेषणो विषयस्य योगस्यापि पुरुष
द्वितीयपरत्वमित्याह येनदात्म्यमिति एषश्रीकृष्णः आत्माश्रयस्तत् एतदात्मतत्त्वभासा एतदात्म्यभवि
तत्वं स्वभावनिर्देशः एतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतेः अत्र हेतुः आत्मनेति हे सभ्याः अन्याश्रयः अन्यनिरपेक्षः

भा॰ द॰
टी॰
१०॰
80

येऽन्यानाहूयः समाहूतास्तत्सभ्यसमीयुः स्म १८ ते सर्वे कृष्णभक्तस्य पाण्डुसुतस्य राज्ञो राजसूयमविस्मिताः सन्तः
सोपयन्तं मेनिरे इत्यन्वयः १९ याजकास्त्वृत्विजः २० किं च विविधानीति अस्यावेक्षया अनुग्रहेण विविधा
नि कर्माणि तपोयागादीनि जनयन् उद्भावयन् यस्मात् अयं सर्वोऽपि जनो धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते साधय

विविधानीह कर्माणि जनयन्यदवेक्षया । ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणं २२ तस्मात्कृष्णा
यमहते दीयतां परमार्हणं एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणमेव तत् २३ सर्वभूतात्मभूताय ।
कृष्णायानन्यदर्शिने देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता २४ इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं
कृष्णानुभाववित् तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः २५ श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा
हार्दं सभासदां समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः २६ तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लो ।
कपावनीः सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुम्बो वहन्मुदा २७ वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च मह
हाधनैः अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुं २८ इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः
नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः

ति कर्माणि तत्फलानि च यदधीनानीत्यर्थः २२ २३
श्रुत्यात्मना क्रियमाणमर्हणमात्मनः कथं स्यात्तत्राह सर्वभूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिने निरस्त
भेदमतये २४ श्रीकृष्णानुभाववित्सहदेव इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् २५ द्विजेरितं साधुसाध्विति घोषरूप ।

सात्वाई सभिषणाम २६ २८ २६
१०॰

80A

१० ३१ हेसदस्याःसदस्यतयःसर्वेबालकस्यभाषितंमामन्यध्वंमाजानीतमागृह्णीतकिंतत् यतस्तुःकृष्णोऽहंगोपं
मतःसन्नप्यसौएवबालोऽर्थः इत्येवंउक्तेयःगोपालःइतिवेदशास्त्रादिपालकःइत्यर्थः कुत्सितवेदविपरीतंल
यतीतिकुलपाःपाखण्डानां अस्मत्सम्मतानयतीतितत्रयामः अकाकःकचअकंचकाकेसुखंदुःखंतेन
नविद्यतेयस्यसः अकाकःग्रामकामइत्यर्थः सर्वथाग्रामकामोदेवयोग्यंकेवलंपुरोडाशमात्रंनार्हति।

इत्थंनिशम्यदमघोषसुतःस्वपीठादुत्थायकृष्णगुणवर्णनजातमन्युः उत्क्षिप्यबाहुमिदमाहस
दस्यमर्षीसंश्रावयन्भगवतेपरुषाण्यभीतः ३० ईशोदुरत्ययःकालइतिसत्यवतीश्रुतिः वृ
द्धानामपियद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ३१ यूयंपात्रविदांश्रेष्ठामामन्यध्वंबालभाषितं सदसस्प
तयःसर्वेकृष्णोयत्सम्मतोऽर्हणे ३२ तपोविद्याव्रतधरान्ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् परमर्षीन्
ब्रह्मनिष्ठान्लोकपालैश्चपूजितान् ३३ सदस्पतीनतिक्रम्यगोपालःकुलपांसनः यथाकाकःपुरो
डाशंसपर्यांकथमर्हति ३४ वर्णाश्रमकुलापेतःसर्वधर्मबहिष्कृतः स्वैरवर्तीगुणैर्हीनःसपर्यां

तिश्चपितृसर्वस्वमपि तथायंश्रीकृष्णोऽपिब्रह्मर्षियोग्यांसपर्यांमात्रंकथमर्हति किंत्वामसमर्पणमर्हतीत्य
र्थः ३५ वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतोबहिष्कृतत्वात् अनामागोत्रमितिश्रुतेः अतएवानधिकारित्वात्सर्वधर्मैर्व
हिःकृतःस्वैरवर्तीपरमेश्वरत्वात् अतएवनिर्गुणःनमस्कारादिरहितःएवंभूतोजीवानांयोग्यत्वंसपर्यामा

भा॰टी॰ अपिच कथं वर्णनीयो महादेवो येषां यदनामहिमा यस्मादेषां कुलं यथाति नाशमपि किंमद्भिः वहिः
४॰ कृतेत्यपितत्रिरस्कृतं किंच अस्मदादिकुलवत्किं दृष्ट्यापानरतं अपितु नितियता चास्मिन्पक्षे: अ
२१ होयद्रनामेवनास्वदीदृशं माहात्म्य यदुकुलस्य दुरुस्ययायाते: शापेनशाभूदित्यादि अस्यन्तसमादीश्वरः
81 अतः सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः २९ किंच येषां ज्ञानोद्भवस्य द्वारं ये भिन्नतन्देत्थे कीटकादि देशानां
प्यापयंति येनेत्रं ब्रह्मर्षिसेवितो नैवदेवानाश्रित्य अन्नब्रह्मवर्चसं समस्मृद्धं दुर्गमपि हित्वाहायापितिष्ठन्।
वैदि॰हतं दी यथा लिनेषां हि कुलं यस्मिन्महर्षिर्विरोधितेन दृष्ट्यापानरतेनाप्युत्सपर्यो कथमर्हतीति २९ ब्रह्म।
र्षिसेवितान्देवान्हित्वेनब्रह्मवर्चसं समृद्धं दुर्गमाश्रित्य वा यन्तेदस्यवः प्रजाः ३० एवमादी।
न्यभद्राणि वभाषेन च मंगलः नोवाच किंचिद्भगवान्यया सिंहः शिवाहतः ३१ भगवन्निटते
थैः वाधंते न यथा येदस्यवः \ फल्गुः संदेनतस्भामस्दः कर्णेपि धाय निर्जग्मुः शापेन स्वेदिपेरुषा।
प्रनालाश्वायमर्थः वैदेत दर्थाभियोगो ब्रह्मवर्चसं तद्विरूद्धमब्रह्मवर्चसं समृद्धं चेद विरुद्धलिंगाथा।
रिणा पाखंडमित्यर्थः तेनलिंगेनाजुषित्वा बाधंते ते दस्यवः कथंभूतं दुर्गंधमवत्यतीतेरध्यमित्यथा।
दुर्गंधमित्यर्थः तेदा दस्यून विप्रजावेषेण वेनस्यानां दस्यवेति अतो यदुभ्यो न्यः कोनामयथा मिकोला २१
लिपानस्यातनाथमेव ३० शिवाः केरुः तस्या फलेन फल्गा यथा सिंहो न किंचिद्दुलंतद्वत् ३१ ३२ ॥

81A

४० ४२ तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः पूर्वमत्यार्थं द्रामत्तुल्यबलः सर्वानेतानुद्धन्यात् अतो मयैव प्रीत्यर्थं हन्त
व्यहति तत्तामेवोन्यायशिरोजहारेति ४३ शब्दइति ४४ ४५ चैद्यदेहेति कस्य कथं वासुदेवप्रवेश

निंदां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा। ततो नापैति यः सोपि यात्यधः सुकृताच्युतः ४० ततः पां
डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृंजयाः उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ४१ ततश्चैद्यस्त्व
संभ्रांतो जगृहे खड्गचर्मणी भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञः सदसि भारत ४२ तावदुत्थाय भगवा
न्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा शिरः क्षुरांतचक्रेण जहारापततो रिपोः ४३ शब्दः कोलाहलोथासी
च्छिशुपाले हते महान् तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ४४ चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वा
सुदेवमुपाविशत् पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्युता ४५ जन्मत्रयानुगुणितवैरसं / तच्यु ४
रब्धया धिया ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणं ४६ ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपु
लामदात् सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेवभृथमेकराट् ४७ साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः
उवास कतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ४८

स्वयोवाह जन्मत्रयेति जन्मत्रयेऽनुगुणितमनुवर्ति
तं यद्वैरं तेन संरब्धया याधिया आविष्टया तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः पुनः पार्षदोऽभूदित्यर्थः अत्र हेतुः भावो ही
ति भावो भावना अत्र ध्यानेन भवस्य ध्येयकारणोपसाकारी ध्यानेन कीटादौ तद्याऽदृष्टत्वादित्यर्थः ४९ ४८

भा०द० ४६ ५१ सुरान्मानवाःखेचराः प्रमथास्तथा ५१ पापधर्मेद्विषं ऋत्विजः कलिकलेशांग्रवणपावकुलसामयं
उ०टी० व्याधिनाशकं ५२ विताने यज्ञे च ५४ इति श्रीभागवतार्थे चतुःसप्ततितमः ७४ पंचसप्तसप्ततितमे यज्ञा
८२ वभृथमध्यमः सुयोधनस्य चाज्ञा त्यामानं भगोदृशीभ्रमात् १ दुर्योधनस्यैव दुःखकारणमाह मुक्तम
ते नोपुत्रा पप्रच्छ ज्ञात्वा मनिवंर्त्तनमपीश्वरः येयोसभार्यः सामात्यः सपुरंदेवकीसुतः ४६ वर्षितं
तदुपाख्यानमयानेवकुर्विस्तरं वैकुंठवासिनोजन्मविप्रशापात्सुनः पुनः ५० राजसूयावभृ
थ्येन स्नातोराजायुधिष्ठिरः ब्रह्मक्षत्रसभामध्येशुशुभे सुरराडिव ५१ राज्ञा सभाजिताः सर्वेसु
रमानवखेचराः कृष्णंक्रतुंचशंसंतः स्वधामानि ययुर्मुदा ५२ दुर्योधनमृते पापं कलिंकुरु
कुलामयं यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पांडुसुतस्य च ५३ य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधा
शौ२ दिकं राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ५४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुःसप्तति
न२ तमः ७४ राजोवाच अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयं सर्वेमुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः
दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सऋषयः सुराः इति श्रुतं नो भगवन्स्तत्र कारणमुच्यतां २ ऋषिरुवाच
तु वदति अज्ञानमेवारितिश्रुतं तत्वम्मुखोदेवे \ पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः बान्धवाः परिच
र्यायां २ दुर्योधनस्यामर्षे न कोऽकारणत्वेन यथा महोत्सवेच पुनः सिंहावलोकनेन निरूपयति पितामह ८२

82A

नो

दे१

स्त्रजायां स्वमानेन बहुद्रव्यसाधनेना विसृज संपादने ४ गुरुधूपप्रदाने चंदनलेपनादो ५ निरूपिता नियुक्ताः संतो
नानाकर्मप्रवर्तितेषु ६ सुविनीतास्त्वसदस्याश्च सभासदः बहुविदश्च तेषु विशेषु सम्यक् पूजितेषु सर्व
भोज्यदानसाधनादौ येन नाम्यतः सयोधनः सदैव सुप्रजायां न कुलोद्व्यसाधने ४ सतो युद्धप
रोऽजितः कृतः पादावनेजने परिवेषणे द्रुपदजा कार्णिके महात्मनः ५ युयुधानो विकर्ण
श्च हार्दिक्यो विदुरादयः बाह्लीकपुत्रा भूरिश्रवा ये च संतर्जनादयः ६ निरूपिता महायज्ञे नानाक
र्मसु ते नराः प्रवर्तिते समानेऽर्हाः प्रियविकीर्षवः ७ सुविक्रान्तदस्यावबुद्धविनाशस्तु हतमेषु वि
शेषु स्कृतसमर्हणा दत्ताभिः चैद्येव सान्त्वनयते स्वर्गाणां प्रविष्टे च कुरुस्त न सुव्रवधू थस्तपते यु
नयो ८ मृदंगशंखपणववुंदुभ्यानकगोमुखाः वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे
वर्तकोनर्तकैर्हृष्टा गायकाः सुप्रयोजगुः वीणावेणुतलानादस्तेषां सदिवं सुस्पृशत् ९ चित्रध्वज
पताकाग्रैरिभेन्द्रस्य दनवैर्भिः स्वलंकृतैर्भटैर्भूपानिर्ययुरुक्ममालिनः १० यदुसृंजयकाम्भोज
कुरुकेकयकोसलाः कंपयंतो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः ११ सदस्यत्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोष
णा भूयसा देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टु
वुः प्रियवाक्सुमनोहरामलं का राद्दति । प्रासादित्तालाभिः यु
वर्ण्यागतां या १ विचित्राभिध्वजपताकाभिरयुता हेमैः स्पर्दनेः सर्वभिर संभेदैश्च पवचतस्तयोः सैव

निर्घोषः ॥ १८ ॥ यजमानो मुनिश्रेष्ठः प्रहृष्टः सर्वतो भूतले ॥ १९ ॥ सदस्या
निर्जितो मुनिः स्वर्गेषु ॥ २२ ॥

दो २

भा०र० किंच गंधादिभिः स्वलंकृतानानाभार्यास्त्रमियोविजह्रुः १४ रमानेवाह नैलेति किंच सोऽङ्कंकुमा
३० दिभिः पुष्पैः स्निग्धमाल्यानुलेपनाभिर्वाराङ्गनायोषितश्चविजह्रुः १५ नृमिथुमाश्रयाद्दियानैवृन्देव्योगजमन्त्यो
६२ निराममवश्चिरः पत्नुपलब्धं विमानवरैर्दैव्योयथातहेते मानुलेयैः सविमिश्रपरीतः षिच्यमानाः
83 स्वलंकृतानुरागानार्योगंधपुष्पकृभूषणानवैः विलेपन्तो मिथिचिनो विजह्रुर्विविधैरसैः १४ नै
तगोरसंगंधोदृढविग्रामाङ्ककुंकुमैः पुष्पिलिमाद्यलिपन्यो विजह्रुर्वीरयोषितः १५ गुमानृमि
निरामवपलब्धमेनदैव्योयथादिविविमानवरैनृदेव्यः नामानुलेयसाविभिः परिषिच्यमाना
सर्व्वोरहास्यविकसहृदनाविरेजुः १६ तारेव राजुनसावीसिषिचुर्हृमीभिः क्रिंचावरावि च्युत
गावेक्षुचोरुमध्याः ओन्स्वक्वमुक्तकबराः च्यवमानमाल्याः लोभेदधुमलिलियांस्कविबैर्विं।
हृदैः १७ ससम्राट्रयमाङ्गुठः सदस्वरुकमालिनं व्योरोचतस्वपत्नीभिः क्रियाभिः कन्नुराडि
व १८ पत्नीसंयाजावभृथ्येश्चरित्वातेतमृत्विजः आचांतस्नपयांचक्रुर्गंगायांसरस्वत्या १९ ३१
सर्व्वीरहास्येनविकस देवदुंदुभयो नेदुर्नेदुरुभिभिः समं मम्नुः पुष्पवर्षाणिदेवर्षिपितृमानवा। ३२
निवृत्तानिपामाताः १८ देवतान्यतिम्यातून उत्तमसाविना सवीनपिदत्तीभिः उदकांतोदनचमेयैः खेव
वमोत्सव्ममलयियाकामिनी १९ क्रियाभिः कन्नुराट्सपर्यारोराजस्यरव २० पत्नीसंयाजोयागविशेषः ६३

83A

२१ अहतेनूतने अनर्घ्यं प्रविशितवान् २२ स्वर्णागोमिवक्रुक्रकोलियैर्घोतेमणिकुंडलैः स्वहिनाः स्वगुलीया
सस्त्रस्त्रवतनः सर्वेवर्णाश्रमयुतानराः महापातककापियनः सद्योमुच्येतकिल्विषात् २१ अश्वराजाः
दरेतैमेपरीधापस्वलंकृतः स्त्रलिकसदस्यविप्रादीनान्वर्णाभरणवैरैः २२ चतुष्णालिनृपाश्विना
स्तद्दैदोन्योष्ठसर्ववशः अभीतांपूजयामासनारायणपरोनृपः २३ सर्वेजनाःस्वरूचौमणिकुं
डलस्वगुलीयकेयूककुंडलमहार्घ्यहाराः नायस्वकुंडलयुगालकवृंदजुष्टवक्त्राश्रियः कन
कमेखलयाविरेजुः २४ अथर्त्विजोमहाशीलाः सदस्याब्रह्मवादिनः ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः
जातयोयेसमागताः २५ देवर्षिपितृभूतानिलोकपालाःसहानुगाः पूजितास्तमनुज्ञाप्यस्वधा
मानिययुर्मुदा २६ हरिदासस्यराजर्षेराजसूयमहोदयं नैवातृप्यन्प्रशंसन्तः पिबन्मर्त्योमृतंय
था २७ ततोयुधिष्ठिरोराजासुहृत्संबन्धिबान्धवान् प्रेम्णानिवासयामासकृष्णंचत्यागकातरः
भगवानपितत्राङ्गन्यवात्सीत्तत्प्रियंकरः प्रस्थाप्ययदुवीरांश्चसाम्बादींश्चकुशस्थली २८ इत्थंरा
जाधर्मसुतोमनोरथमहार्णवं सुदुस्तरंसमुत्तीर्यकृष्णेनासीद्गतज्वरः १ एकदांतःपुरेतस्यवी
दयोयेवांतेकुंडलयुगनालकवृंदेननुष्ट \ स्तदुर्योधनःश्रियं अतप्यद्राजसूयस्यमहित्वंचाच्युता
वक्त्रश्रीयाःसोताः २४ २५ २६ २८ गतज्वरःनिश्चितमासीत १ अच्युतेत्मानमायस्यतस्य ३१ ॥ ॥

शुनेरोद्यानोल्लतीः लसत्यः विभूतयः २२ विश्वसृजामेयेन उपक्रमाः विरचिताः ताभिः सहक्रूरग्राहदुर्योधया
नः नयत २२ महिषीसहस्रमेतिवद्भुतोपलहतम् कोणाद्विरत्निभिः शोभायस्य मध्येसुचारुमेखला मिल
त्यैः कुचकुंकुमैः शोणोदारायस्य ननत श्रीमतिमुखानिपस्यनत चपलैः कुंडलैः कुंतलैश्च सुग्रीवस्य
यस्मिन्वै हरिर्निजेदसैः इवल्लीर्नानाविधानि किल विश्वसृजोपक्रमाः ताभिः पत्नीदुपस्साजसहतो
पनश्च यस्याविपक्ष हृदयः कुरुराडुनयत् २२ यस्मिन्दाम अधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभिरेलाश्री
नैकैः कोणाद्रत्निशोभं मध्येसुचारुकुचकुंकुमशोणहारं श्रीमन्मुखं चपलकुंडलकुंतलाढ्यं
२३ सभायांमयक्लृप्तायांक्वापिधर्मसुतोधिराट् वृतोनुजैर्बंधुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा २४
आसीनः कांचनेसाक्षादासनेमघवानिव पारमेष्ठ्यश्रियाजुष्टः स्तूयमानश्च वंदिभिः २५ तत्र
दुर्योधनोमानी परीतोभ्रातृभिर्नृप किरीटमालीन्यविशदसिहस्तः क्षिपन्रुषा २६ स्थलेभ्यगृह्णा
द्वस्त्रांतेजलेमत्वास्थलेपतत् जलेचस्थलवद्भ्रान्त्यामयमायाविमोहितः २७

तमसौभीमसेनोराजानः स्त्रियश्चनृपाः हसितास्तेनिवारिता अपिराज्ञाततोनृप २८ मानी सा
दरं कारः किरीटचमालाचविद्यतेयस्यसः न्यविशत विवेशाक्षिपन् हास्यादिनाक्षिपन् २९ तत्रस्थले
वस्त्रांतमभ्यगृह्णन्सं कुंचितवान् कुतस्तस्मिन्स्थलपवभ्रान्त्याजलेमत्वास्थलेचप्रपतन् कुतस्थलव

८४A

भुवोभारं जिहीर्षुर्विश्वग्रयसंपादिनेनकलदवीजेन कृष्णेन संहारं करिष्यामीति मन्येति किंच यद्यदस्माद्
दिमाचेद्युधिष्ठिरो पथनो ऽभूमनस्विमंत्रानिश्वायमयमायानिमित्तमात्रे भूभारहरणावीजं दुर्योधनस्याभमभीमादिहा
स्येन च तस्यपराभवं निविद्यायनत्सीमामीदित्यर्थः ४९ ४२ इतिभावार्थदशमेपंचसप्ततिः ७५ ततःश्व
जहासभीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयो परे निवार्यमाणा अप्यंगराज्ञा कृष्णानुमोदिताः ३९ सव्रीडितोर्वाग्
वदनो रुषाज्वलन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयं हाहेतिशब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना
इवाभवत् ४९ बभूवतूष्णींभगवान्भुवो भारं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमतिस्मयदृशा ४०
एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोहमिह त्वया सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ४१ इतिश्रीभाग
वते दशमस्कंधे पंचसप्ततितमोध्यायः ७५ शुक उवाच अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृ
प क्रीडानरशरीरस्य यथासौभपतिर्हतः १ शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः यदु
भिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा २ शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजां अयादवीं क्ष्मां
करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ३ इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं शिवं आराधयामास नृपः पांसुमु
ष्टिं सकृद्ग्रसन् ४

इसमततिनमे वृष्णिसाल्वमहामृधे शुमहृद्गमहोरणारगोत्मशुम्नर्निर्गमः १ से
पाद्यधर्मराजस्य राजसूयमहोदयं निहत्य सौभराजादीनयोपारमदच्युतः १ प्रत्यंदसकृत्वामुमुष्टि

भा.द. संवत्सरांतइति आशुतोषोपि भगवानुमापतिः श्रीकृष्णविद्विषि साल्वे वैफल्यमन्यमानो नप्रीत्याप्रादुरभूत्
उ.टी. तस्यानिनिर्वंधमालक्ष्य संवत्सरांतेच वरेणाच्छंदयामास इत्यंगीकारितवान् वरंवृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ५६
८५ तथेति प्रतिज्ञाय गिरिशेनादिष्टः मयस्तस्य लोहमयं पुरंसौभसंज्ञं निर्माय रचयित्वा प्रादात् ७ तमसोध
संवत्सरांतेभगवानाशुतोष उमापतिः वरेणाच्छंदयामास साल्वंशरणमागतं ५ देवासुरमनुष्या
णांगंधर्वोरगरक्षसां अभेद्यंकामगंवव्रेसयानंवृष्णिभीषणं ६ तथेति गिरिशादिष्टोमयःपरपुरं
जयः पुरंनिर्मायसाल्वायप्रादात्सौभमयस्मयं ७ सलब्ध्वाकामगंयानंतमोधामदुरासदं ययौ
द्वारवतींसाल्वोवैरंवृष्णिकृतंस्मरन् ८ निरुद्ध्यसेनयासाल्वोमहत्याभरतर्षभ पुरींबभंजोपव
नान्युद्यानानि चसर्वशः ९ सगोपुराणिद्वाराणिप्रासादाट्टालितोलिकाः विहारान्सविमाना
ग्र्यान्निपेतुःशस्त्रवृष्टयः १० शिलाद्रुमाश्चाशनयःसर्पाआसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातोभूद्रजसा
च्छादितादिशः ११ इत्यर्द्यमानासौभेनकृष्णस्यनगरीभृशं नाभ्यपद्यतशंराजंस्त्रिपुरेणयथाम।
कारस्य धामग्याश्रयं अन्यैर्दुरासदं दुःप्राप्यं प्रासादागृहाः अट्टालास्तदुपरिगृहाः तोलिकास्तत्पर्यंतेनांकु
श्रानिताः विहारान् क्रीडास्थानानि चसवभंज किंच विमानानामग्र्यान् तस्माच्छस्त्रवृष्ट्यादयःपेतुः आसार
शर्कराः धारासंपातवज्रोपलाः ११ शंसुखंनाभ्यपद्यत १२ ॥ ॥ ० ८५

85A

९ १० नूनं त्वं व्याकुलं रोमहर्षणं गोविंदं ११ नैवां निमिषं भवंतमः उग्रगुः सूर्यइव १२ किंच विस्मापयेति
स्वर्गस्थयानि पुर्वो निरष्टप्रानायेषां तैः ग्रयोलोहंतन्मयानि मुखोग्राणि येषां तैः खजिनीपालसेनानां संन

प्रद्युम्नोभगवान्लीलया वाध्यमानानिजाः प्रजाः सोभेदे तम्भयाद्धीतोत्थाय हतोमहारथः १३ सात्यकि
श्चारुदेष्णश्च सांबोक्रूरः सहानुजैः हार्दिक्योभानुविंदश्च गदश्च सत्यकसारणौ १४ ग्रणेव महेश्वा
सारथयः प्रथयपथयपाः निर्ययुर्दंशितानागुप्तारथिभाश्वपदातिभिः १५ ततः प्रववृतेयुद्धं साल्वानांय
दुभिः सह यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणं १६ तांश्च सौभपतेर्मायादिव्यास्त्रैरुक्मिणीसुतः।
क्षणेन नाशयामास नैशं तमइवोग्रगुः १७ विव्याधपंचविंशत्यास्वर्णपुंखैरयोमुखैः
साल्वस्य ध्वजिनीपालंशरैः सन्नतपर्वभिः १८ शतेनताडयच्छाल्वमेकैकेनास्यसैनिकान् दश
भिर्दशभिर्नेतॄन्वाहनानित्रिभिस्त्रिभिः १९ तदद्भुतंमहत्कर्मप्रद्युम्नस्यमहात्मनः दृष्ट्वातंपूजयां।
मासुः सर्वेस्वपरसैनिकाः २० बहुरूपैकरूपंतद्दृश्यतेनचदृश्यते मायामयंमयकृतंदुर्विभा।
व्यंपरैरभूत २१ क्वचिद्भूमौक्वचिद्व्योम्निगिरिमूर्ध्निजलेक्वचित अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभंतद्दुरव।

जानिस्याति पर्वंतागिग्रथपोयेषां तैः २२ सैनिकास्मरात्वेतत्स्मारयीन २३ स्वपरसैन्ययोर्वर्तमानाः पर्वेषु।
नयामासुः नेमानिनवेतः २४ कदाचिद्बहुरूपैकरावितैकरूप क्वचिद्दृश्यतेक्वचिन्नदृश्यतेव एव

भा॰१०॰
उ॰टी॰
८८
88

२२ अग्निविहायसकः अर्केवध्रुपन्नवंतः संस्पर्शो येषां तैः आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रमारकत्वात् दुरासदैः
दुःसहैः पीड्यमानपुरमनीकानि चयस्यसः पौरेयं दुभिरीरितैर्मरुद्भिः २४ भृशार्दिताअपिस्वंस्वंरणं स्वां
स्वापुरहभूमिं २५ मौर्व्या कार्ष्णायसमयाव्याहत्यप्रहृत्य २६ अपोवाह जन्यतोनिनाय २७ २८ मन्मनो

यत्रयत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः सात्वस्ततस्ततोमुंचन्शरान्सात्वतयूथपाः २२ पौरैरग्न्य
र्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः पीड्यमानपुरानीकः सात्वोमुह्यत्परेरितैः २४ सात्वानीकपशस्त्रौघै
र्वृष्णिवीराभृशार्दिताः नतत्यजूरणंस्वंस्वंलोकद्वयजिगीषया २५ सात्वामात्योद्युमान्नामाप्र
द्युम्नंप्राक्प्रपीडितः आसाद्यगदयामौर्व्याव्याहत्यव्यनदद्बली २६ प्रद्युम्नंगदयाशीर्णवक्षस्थ
लमरिंदमं अपोवाहरणात्सूतोधर्मविद्दारुकात्मजः २७ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनकार्ष्णिःसारथिमब्र
वीत् अहोअसाध्विदंसूतयद्रणान्मेपसर्पणं २८ नयदूनांकुलेजातः श्रूयतेरणविच्युतः विना
मत्क्लीबचित्तेनसूतेनप्राप्तकिल्बिषात् २९ किंनुवक्ष्येभिसंगम्यपितरौरामकेशवौ युद्धात्सम्यग
पक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमं ३० व्यक्तंमेकथयिष्यन्तिहसंत्योभ्रातृजामयः क्लैब्यंकथंगतोवीरभ

विनाक्लीवेविनयस्यवेनत्वयासूतेन २९ पितरौरामकृष्णावभिसंगम्यतत्पार्श्वं गत्वा नावेवकथ्यतांमृषे ३१
गत्वा तौभ्यांपृष्टः स्वयोग्यंकिंनुवक्ष्यामीति ३० भ्रातृजामयोभ्रातृभार्यानिश्चितंमतक्लैव्यंकथयिष्यंति त

८८

86A विभो देहमर्थं पत्तनत्रुपसर्पणं धर्ममाह सूत इति ३२ अपोवाहितः अपनीतः उपसृष्टः उपसर्गोपीडा अस्माद्
ति कृत्वा यतः परेणाशत्रुणा गदया हतः सन् मूर्छितः निःसृज्ञतेमतोमवानिति ३३ इति भावार्थे षट्सप्त
तितमः ७६ सप्तसप्ततितमे तेनामायाविचेष्टिताः कृष्णेनागत्य शाल्वस्तु हतः सौभं च चूर्णितं १ दारु

सारथिरुवाच धर्मं विजानतायुष्मन्कृतमेतन्मया विभो सूतः कृच्छ्रगतो रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी
३२ एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात् उपसृष्टः परेणेति मूर्छितो गदया हतः ३३ इति श्री
भागवते दशमस्कन्धे षट्सप्ततितमोध्यायः ७६ शुक उवाच स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतका
र्मुकः नयमां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिं १ विधमन्तं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः प्र
तिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् २ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत् द्वाभ्यां धनु
श्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ३ गदसात्यकिसाम्बाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलं पेतुः समुद्रे सौभेयाः
सर्वे संछिन्नकन्धराः एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरं युद्धं त्रिनवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणं

तः सन्नद्धः १ विधमन्तं लुम्पन्तं प्रतिहत्य प्रतिरुध्य २ अष्टानां विनियोगमाह चतुर्भिरिति ३ सौभेयाः सौभ
स्थाः ४ नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रं त्रयाणां नवरात्रीणां समाहारः त्रिनवरात्रं सप्तविंशतिरहो
रात्राणीत्यर्थः तुमुलमाकुलं उल्बणं घोरं ५ ॥ ॥०

भा.द.
उ.टी.
८७

परमतमुपन्यस्यति इंद्रप्रस्थंगतमित्यादिना ६ । ७ आदेवेति स्वगानमे वपश्चिंतिनाविजृंभितमभाषणोंगत्रा
येणमित्या मिस्रगतो वलभद्रसहितः ८ उर्निमितदर्शनाकुलचित्त एवचिंतयन् द्वारकामागत्य स्वानीकद
नवीत्य सोभंचसाल्वराजंचवीत्य रामंपुररक्षणे प्रतिनिरूप्य नियुज्य दारुकंप्राहेत्यन्वयः ९ तेनवधा १०

सूत उवाच इंद्रप्रस्थंगतःकृष्णआहूतोधर्मसूनुना राजसूयेथनिर्वृत्ते शिशुपाले चसंस्थिते १
कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्चससुतापृथां निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्द्वारवतींययौ २ आहचा
हमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः राजन्याश्चैद्यपक्षीयानूनंहन्युःपुरींमम ३ वीक्ष्यतत्कदनंस्वा
नोनिरूप्यपुररक्षणे सौभंचसाल्वराजंचदारुकंप्राहकेशवः ४ रथंप्रापयमेसूतसाल्वस्यां
तिकमाशुवै संभ्रमस्तेनकर्तव्योमायावी सौभराडयं ५ इत्युक्तश्चोदयामासरथमास्थायदार
कः विशंतंददृशुःसर्वेस्वेपरेचारुणानुजं ६ साल्वश्चकृष्णमालोक्यहतप्रायवलेश्वरः प्राहरत्कृ
ष्णसूतायशक्तिंभीमरवांमृधे ७ तमापतंतींनभसिमहोल्कामिवरंहसा भासयंतींदिशःशौरिः
सायकैःशतधाच्छिनत् ८ तंचषोडशभिर्विद्ध्वाबाणैः सौभंचखेभ्रमत् अविध्यच्छरसंदोहैःखंसूर्य
इवरश्मिभिः ९ तंचसाल्वशरैः शौरेः शार्ङ्गंसव्येनपाणिना धनुर्विव्याधतच्चित्रंशार्ङ्गमस्य ...
...

87A दोर्वीर्यं १५ १८ सख्युः शिशुपालस्य ईतता मम्माकं प्रमत्तः अत्र वर्द्धितः व्यापादितः अपराजितोहमिति मा
न्वते अपुनरावृत्तिं मृत्युं निशेष्यामस्मति १७ १९ २२ घृणीदयावान २३ २५ जनिता जनयिता ईशास्रैतो

साल्वः सौरेस्तुह्रोः सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः विभेदन्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीनदद्भुतं १५ हाहाकारो
महानासीद्भूतानां तत्र पश्यतां विनद्य सौभराड्डुच्चैरिदमाह जनार्दनं १६ यत्त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रा
तुर्भार्याहृतेक्षतां प्रमत्तः सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा १७ तं त्वाद्य निशितैर्बाणैरपराजित
मानिनं नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः १८ श्रीभगवानुवाच वृथा त्वं कत्थसे मन्द न पश्य
स्यन्तिकेऽन्तकं पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः १९ इत्युक्त्वा भगवान् साल्वं गदया भीमवे
गया तताड जत्रौ संरब्धः स चकम्पे वमन्नसृक् २० गदायां सन्निवृत्तायां साल्वस्त्वन्तरधीयत ततो
मुहूर्त आगत्य पुरुषः शिरसाच्युतं २१ देवक्या प्रहितोस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन् कृष्ण कृष्ण महा
बाहो पिता ते पितृवत्सल २२ बद्ध्वापनीतः साल्वेन सौनिकेन यथा पशुः निशम्य विप्रियं कृष्णो
मानुषीं प्रकृतिं गतः २३ विमनस्को घृणी स्नेहाद्बभाषे प्राकृतो यथा कथं राममसम्भ्रान्तं जित्वाजे
यं सुरासुरैः साल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे बलवान् विधिः २४ इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराट्प्रत्युपस्थि
तः वसुदेवमिवानीय कृष्णं
न्वते अपुनरावृत्तिं मृत्युं निशेष्यामस्मति १७ १९ २२ घृणीदयावान २३ २५

भा॰ द॰ जनिताजनयिता ईशस्येन शासकेन १५ १९ स्वकेथः स्वतःसिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहतः प्रकृतेर्मा
३ टी॰ नुषस्वभावे उपस्थितः निमग्नश्चासीत्प्रतिष्ठन् ततस्तत्सर्वंमासंगीमायामबुध्यत मायेयमितिज्ञातवान्
९९ २० २१ स्वप्नस्वप्नप्रपंचेयथा २२ एवंपरमतत्त्वमुपन्यस्तंनिराकरोति केचमानिनाः प्राज्ञिनाः पूर्वापरा एवमिति
नुसंधानरहितानद्दाह यत्त्ववाचइति नत्वानुसंधत्तेत्यर्थः अयमभिप्रायः नतावद्राजसूयार्थंरामेण
एषितेजनितानानोपदर्श्यमिहजीवसि वयिष्ठेवीत्ततस्तेमुमीमांस्येत्याहुर्वालिशा २५ एवंनिर्भे
त्स्यमायावीवृिक्रेनानकदुंदुभिः उत्कृत्यशिरआदायस्वस्यसोभंसमाविशत् २६ ततोमुहूर्त्तेनश
कृतावुपस्थितः स्वबोधआस्तेस्वजनानुषंगतः महानुभावस्तदबुध्यदासुरींमायांससाल्वप्र
सृतांमयोदितां २७ नतत्रदूतनपितुःकलेवरंप्रबुद्धआजौसमपश्यदच्युतः स्वाप्नंयथाचाव
रचारिणंरिपुंसौभस्थमालोक्यनिहंतुमुद्यतः २८ एवंवदंतिराजर्षेऋषयःकेचिनान्विताः य
त्स्ववाचोविरुध्येतनूनंतेनस्मरंत्युत २९ क्वशोकमोहौस्नेहोवाभयंवायेऽज्ञसंभवाः क्वचाखं
सदगतः श्रीकृष्णः संकल्पेनापमनुत्तोप्येति पूर्वमुक्तवान् अस्माभाषितंच। इतिविज्ञानज्ञानैश्वर्यैस्त
स्याह क्वशोकमोहाविति भयंवादुर्निमित्तकृते नूनंहन्तुःपुरीमेममतियदुक्तं यच्चदस्ताच्छायाकृत्याप
तर्वाति उक्तंतदूयवादहेति अपितेषुसंभवोयेषांते अज्ञावितोविज्ञानज्ञानैश्वर्याणियस्यसः नचविज्ञान
स्वप्नविषयत्वेनानावलिविषयं
९८

किंच यस्यपादसेवयायोर्जितापुष्कलायाआत्मविद्यातयाअनादिस्वात्मावात्मविपर्ययग्रहस्यग्रंकुशाः स
न्तिदुःखीन्याहिलत्तणाः तेहिन्वन्तिनाशयंति सन्तः ऐश्वरंपदंचतस्यसतोआगतेः कुतोनुमोहइति अतोनैतद्

यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्ययाहिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहं लभंतआत्मीयमनंतमैश्वरंकुतोनु
मोहः परमस्यसद्गतेः ३१ तंशस्त्रपूगैः प्रहरंतमोजसाशाल्वंशरैः शौरिरमोघविक्रमः विध्वाछि
नद्वर्मधनुःशिरोमणिंसौभंचशत्रोर्गदयारुरोज ह ३२ तत्कृष्णहस्तेरितयाविचूर्णितंपपाततोयेग।
दयासहस्रधा विसृज्यतद्भूतलमास्थितोगदामुद्यम्यशाल्वोच्युतमभ्यगाद्द्रुतं ३३ आधावतःस
गदंतस्यबाहुंभल्लेनछित्वाथरथांगमद्भुतं वधायशाल्वस्यलयार्कसन्निभंबिभ्रद्बभौसार्कइ
वोदयाचलः जहारतेनैवशिरःसकुंडलंकिरीटयुक्तंपुरुमायिनोहरिः वज्रेणवृत्रस्ययथापु
रंदरोबभूवहाहेतिवचस्तदानृणाम् ३५ तस्मिन्निपतितेपापेसौभेचगदयाहते नेदुर्दुंदुभयोराज
न्दिविदेवगणेरिताः सखीनामपचितिंकुर्वन्दंतवक्त्रोरुषाभ्यगात् ३६ इतिश्रीभागवतेदशम
स्कंधेसाल्ववधसप्तसप्ततितमोध्यायः ७७

चेनमत्यमित्यर्थः ३२ किंतर्हिसत्यंतदाह तंशस्त्रपूगैरिति वर्मकवचंरुरोजबभंज ३३ लयार्कसन्नि
भं प्रलयकालीनसूर्यसदृशं ३४ ३६ देवगणेरिता किंचसखीनामपिति ३७ इतिदशमेभावार्थेसप्तस।

म२

भा. द ततोऽघसमलिनमेदंतवक्रविदूरथौ हत्वाद्वारिं पुरीमेगामः सूतंततोवधीत् साल्वीनामयचितिंकुर्वन्निमुक्तं
उ. टी. तदेवाह शिशुपालस्येति पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षेतैकराणीयं सुहृत्कृत्यं १ प्रत्युद्याम्यतिरोधत् २ मुकुंदस्या
८९ हं दुर्मदःत्वाद्देशपि लोपपरत्नात्कृष्णैव परमार्थेन तस्य दुर्मदः प्राह मुकुंदत्वमितीदंजन्मनिर्मुक्तिदानाद्यमाणा
त अद्येति जन्मत्रये विष्णुमार्गणो ब्रह्मशापावसाने भवान्ममस्वामी दृष्टिपथगतः प्राप्तः एतद्दिष्टयाभ

शुकउवाच शिशुपालस्य शाल्वस्य पौंड्रकस्यापि दुर्मतिः परलोकगतानांच कुर्वन्पारोक्ष्यसौहृदं
१ एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापाणिः प्रकंपयन् पद्भ्यामिमांमहाराजमहासत्वो व्यदृश्यत २ तंत
थायांतमालोक्य गदामादाय सत्वरः अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिंधुंवेलेव प्रत्यधात् ३ गदामुद्यम्य
कारूषो मुकुंदंप्राह दुर्मदः दिष्ट्यादिष्ट्याभवानद्य मम दृष्टिपथंगतः ४ त्वंमातुलेयो नः कृष्णमि
त्रध्रुङ्मांजिघांससि अतस्त्वांगदयामंद हनिष्ये वज्रकल्पया ५

दंभेदमतिरहंपश्येवीप्सा ४ किंच हे कृष्ण त्वमस्माकंमातुलेयो बंधुः एवमपिमित्रध्रुक् मित्राणि
घातितवान्मांजिघांससि तस्मादस्माकं त्वंतोमृत्युः सनकाद्युग्रहः प्राप्तोनंदवीरः अतस्त्वामेताव
त्ताबमंदयाचे किंतदाह हे कृष्ण मदसर्वस्व सहनसमर्थतात्वधर्मेणसेवितं गदयात्वाहनिष्ये प्रहरिष्या
मितामेकवारंसहस्वेति ननुवचनत्वात्वज्रदाकोवासहेत नैवमित्याह अवज्रकल्पयाउत्पलमात्राव ८९

89A

नन्वेवं देवदेवे कृत्स्नवपुरुषार्थस्समाहर्तरीति प्रवृत्तं न विद्यते ते तोयस्मात् देहे सर्वं वेत्तेत्यर्थः परमार्थतः स्वा
मिनं पतनेद्देहमेवं येन वपुः रूपं त्वसत्यापे नन्तमात्रुत्वेन प्रतीतेन त्वां दत्वा मिथ्याणामानृण्यमुपैति विशेष
णाभ्यर्थीयेत मन्त्रसिद्धिं न्वितेति व्याधिः देहान्तर्यामितया चरतीति तन्यानमीप्सं दत्वा ताञ्च धर्मणारायद्दते।

नृपोऽनृण्यमुपैम्यत्र मित्राणां मित्रवत्सलः वपुरूपमरिं दत्वा व्याधिं देहं च योगया ६ एवं स्तुतेस्सुदर्शन
वाक्यैः कुम्भेनोन्नैरिवद्विप गदयाताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्घनदग्रमः ७ गदस्याभिहतो ह्यासौ गजोऽनवद्या।
लघद्दुहुः कुम्भोऽपि तमहद्दुर्बो कोमोरक्या ताडितो तेन ८ गदासुनिर्भिन्नहृदयउद्वमन् रुधिरं मुखात्
प्रसार्य केशवाबाहुं द्वौ तच्चरणौ निपतन्स्ससः ९ ततः सस्मितरेज्योतिः कुम्भमाविशदद्भुतं पश्यतां स
र्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप १० विद्रुत्य त्वथ नदन्तानां भागशोकपरिप्लुतः आगच्छद्दासिचर्मध्यान्त
क्षुसेलज्जिघांसया ११ तस्य चापततः कुम्भः चक्रेणोत्कृत्तनेमिना शिरोजहारवरोजेरसाकिरीटसकु
ण्डलं १२ एवं सोमं च शाल्वं च दन्तवक्रं महाभुज हत्वाऽविषहान्येरीडितः स्तूयमानैः १३ मुनि
भिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः १४ उपगीयमानविज
यस्सत्तानार्थत्वात् तान्वेति वातेन यथापि चारी सः कुम्भेरभिवर्षितः वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशा
नामाननृण्यमुपयातिनन्दहरीति ६ दैत्यैरित्यादिमतीन्यमिमायोगानी वेरकुम्भारिभिः ० ८ ९ १० ११ १३ १४

भा. द.
उ. टी.
८०
90

एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि लीलया जयत्येवेति कृत्वा सकदर्थितं जरासंधादिभिर्निर्जित इति पशुदृष्टीनामी
यते नित्यं जयत्येवेवं योगेश्वरः भगवान् जगदीश्वर इति १६ विहरणयानमासमध्यपत्तनादि दनोः कुलं कुल।
स्तूपारम व्यासस्नामो हस्तूतवल्वलौ तत्प्रसंगमाह श्रुत्वेति १७ प्रतिस्रोतं प्रतिलोमं १८ १९ सुदर्शनं नी

एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वरः ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः १६ श्रुत्वा युद्धो
द्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल १७ स्नात्वा प्रभासे संत
र्प्य देवर्षिपितृमानवान् सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः १८ पृथूदकं बिंदुसरस्त्रितकूपं सु
दर्शनं विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीं १९ यमुनामनु यान्येव गंगामनु च भारत ज
गाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते २० तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः अभिनंद्य यथा
न्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् २१ सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः रोमहर्षणमासीनं मह
र्षेः शिष्यमैक्षत २२ अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणांजलिं अध्यासीनं च तान् विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य
माधवः २३ कस्मादसाविमान् विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः धर्मपालांस्तथैवास्मान् वधमर्हति दुर्मतिः

र्थं चक्रतीर्थं यमुनामनु यानि तीर्थानि गंगामनु च यानि तानि सर्वाणि गत्वा नैमिषारण्यं जगाम २० अभि
प्रेत्य श्रीराममिति ज्ञात्वा २१ महर्षेर्व्यासस्य २२ सूतं प्रतिलोमजं नकृतं प्रह्वणमंजलिश्च येन तं अध्यासी

[illegible]

१०A

अज्ञानव्यथास्तइति चेत्तत्रैवेमित्याह अस्येतीति २५ ननु वद्भूतः कथमेवं कुर्यात्तत्राह अहंतस्येति गु
णाय ययो विनानुष्ठानाय २६ विप्रानव्यथास्तोऽन्नव्यद्धा किं चित्करोऽनुवेति चेत्तत्राह एतद्वयेइति धर्म
ध्वजिनः उत्तमलिंगधारिणः २७ विभाविनत्वादिति नहिंभविनव्यकेनापि परिहर्तुं शक्यतइत्यर्थः अ
स्येम्भावनतोऽभूत्वा शिष्यो धीत्य वद्दूतिच सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः २५ अहंतन
स्याविनीतस्य वृथापण्डितमानिनः नगुणायभवतिस्मनरस्येवाजितात्मनः २६ एतेर्थेहिलोके
स्मिन्नववतारो मयाहृतः वध्यामे धर्मध्वजिनस्तेहिपानकिनोधिकाः २७ एतावदुक्त्वा भगवान्
न्निवृत्तोमहद्भयादपि भाविलात्तत्कुवाग्रेणकरस्थेनाहनत्प्रभुः २८ हाहेतिवादिनः सर्वे मुन
यः खिन्नमानसाः ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्तेकृतः प्रभो २९ अस्य ब्रह्मासनंदत्तमस्माभिर्य
दुनंदन आयुश्चात्मक्लमेतावद्यावत्सत्रंसमाप्यते ३० अजानतेवाचरितस्त्वयाब्रह्मवधोयथा
योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोपि नियामकः ३१ यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन चरिष्य
इदंनव्यदृत्तेनत्वया १८ अधार्मिकप्रतिलोमजत्वयःकोयमधर्मइति चेत्तत्राहुः अस्येति पुराणप्रवचनाय
आत्मनः शरीरस्यनाशलिङ्गमोयस्मिन् तदायुश्चेदति मिति ३० ब्रह्मवधेपि किंममेश्वरस्येति चेत्सत्यमे
वेतयापिप्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाहुः योगेश्वरस्येति नाइहैव आम्नायोब्राह्मणोनहतव्योनादिलक्ष
णः ३१ तथापि ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं लोकपावनं अनन्यचोदितः स्वयमेव भवान् यदि

तिभवाल्लोकसंग्रहेणान्यचोदितः ३२

करिष्यतितनर्हि लोकसंग्रहो भविष्यति नान्यथेति २२

भा.६ उ.टी. ९१

91

व्रतस्य निर्वेदं मायया प्राप्तं प्रथमे कल्पे विधीयतामुपदिश्यतां ॥ १३ ॥ किंच ब्रूतेऽमुनयः पतत्यस्य दीर्घमायुः सत्वो
वेत् इति येन त्वाऽरेव यन्यच्च पऽवतिराम्नाषितमेहितं तद्भूतमर्त्वं १४ अस्मादीनां सत्यता यथा भवेत् अ
स्माकं च वचः सत्यं यथा भवेत् तथा विधीयतामित्यर्थः १५ ततस्स पादयन्नाह आत्मा वा इति अंगादंगात्स
भवति हृदयादभिजायते आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यादिवेदानुशासनेनेदं वचनेन

श्रीभगवानुवाच कश्चिद्व्रतनिर्वेदी लोकानुग्रहकाम्यया नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु वि
धीयतां १३ दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च आशासितं यत्तु भूतमाय ये योगमायया १४
ऋषय ऊचुः अस्त्वस्य तव वीर्यस्य मत्योरस्माकमेव च यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयतां
१५ श्रीभगवानुवाच आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रि
यसत्ववान् १६ किंवः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां
स्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः भवतां पुराणवक्ता भवेत् स चायुरादिमांश्च भवतु तथा च भवतां पुराणवक्ता भवेत् स चायुरादिमांश्च भवतु उपः २०
वेत् सूतः सात्तादजीवनादन्नस्य मृत्योश्च सत्यतायुरूपेण चायुरादिसिद्धेः पुत्रमुखेन वचनस्यापि सत्यता
स्यादिति भावः १९ किंच ब्रह्मद्रोहार्थं युष्माकं उपपेदितं प्रथमलावदपेहितं कथयतेत द्रहं कारि
ष्यामीत्याह किंच काम इति किं विशेषो वा कामो वर्ततेऽनेन तत् ब्रूतेति अस्थानेनरं ब्रह्मद्रोहकीर्ता
अपचितिं निष्कृतिमजानतो मे हेतुपायं यथावच्चिन्त्यतामपचितिरिति २० ॥

५८

91A

प्रयमंत्रा वदेपेत्तिनं कर्तव्यं कथयेति इल्वलस्येतिह्राभ्यां २८ २९ प्रायश्चित्तमाह ततश्चेति परीत्यप्र
दक्षिणीकृत्य मत्स्य समाधाना दिगुणाविशेषादेकाग्रमात्रमित्यविरोधः सुसमाहितः कामक्रोधादिरहितः चो

अध्यायतुः इल्वलस्य सुतो वातापिर्वल्वलो नाम दानवः सहूषयतिनः सद्मे मत्पर्वणि पर्वणि २८
तेपापे जहि दिव्यार्थं तत्त्वः सुमुपागाय प्रययोगानि विशुद्ध सुरामांसामिवर्षिणः २९ ततस्त्वमाह
तेवर्षपरीत्य सुसमाहितः चरित्वा द्वादशात्मा मासोत्तीर्थयात्रायीविसृज्यसे ३० इति श्रीभागवते द
शमस्कन्धे पूर्वार्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७८ शुक उवाच ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचण्डः पांसुवर्षिणः भी
मो वायुरभूद्राजन् पूयगंधस्तु सर्वशः १ ततोमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितं अभवद्यज्ञशाला
लायां सोन्वदृश्यत शूलधृक् २ तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नाञ्जनचयोपमं तप्ततामशिखाश्मश्रु
दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखं ३ सस्मार मुशलं रामः परसैन्यविदारणं हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्
थतुः ४ तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरं मुशलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ५ सोप
तद्भुवि निर्भिन्नललाटो सृक्समुत्सृजन् मुञ्चन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ६ संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशिषः अभ्यषिञ्चन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ७ वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजां रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ८ लाकञ्जाणि।
७. इति भावार्थे सप्तसप्ततितमः ७८ तुलाबीजीतितमे रामो बल्वलं द्विजनन्दये निहत्य तीर्थयात्रायां नैः स्तेन हन्या
मपनुदत् १ उपावृत्ते प्रामे भिन्नो विदीर्णाञ्जनचयः उपमा यस्यात्तं आनिकुलमित्यर्थः तप्तताम्रवल्लिखाश्म

भा०द० श्रियोधामानि अम्लानिपंकजानियस्यांतं ७ ८ किंतन्मरः यतइति आश्रवउद्गात ६ अनुश्रोतेनअनु।
उ०टी० संस्तुतमुनयोरामं प्रयुज्यावितथाशिषः अभिषिंचन्महाभागा ह्यत्रंब्रह्म विस्तुथाययया ७ वैजयंतीद
६२ दुर्मालांश्रीधामाम्लानपंकजां रामायवाससीदिव्ये दिव्यान्याभरणानिच ८ अथवैरभ्यनुज्ञातः
92 कौशिकीमेत्यब्राह्मणैः स्नात्वासरोवरंयस्मात्स्रवतःसरयूगम्भवत ६ अनुश्रोतेनसरयूंप्रयागमुप।
गम्यसः स्नात्वासंतर्प्यदेवादीन्जगामपुलहाश्रमं १० गोमतींगंडकींस्नात्वाविपाशांशोणमाप्लुतः
गयांगत्वापितॄनिष्ट्वागंगासागरसंगमे ११ उपस्पृश्यमहेंद्राद्रौ रामंदृष्ट्वाभिवाद्यच सप्तगोदाव
रींवेणांपंपांभीमरथींततः १२ स्कंदंदृष्ट्वाययौरामः श्रीशैलंगिरिशालयं द्रविडेषुमहापुण्यंद
ष्ट्वाद्रिंवेंकटंप्रभुः १३ कामकोष्णीपुरींकांचींकावेरींचसरिद्वरां श्रीरंगाख्यंमहापुण्यंयत्रसं
निहितोहरिः १४ ऋषभाद्रिंहरेःक्षेत्रंदक्षिणांमथुरांतथा समुद्रंसेतुमगमन्महापातकनाशनं १५
तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्योहलायुधः कृतमालांताम्रपर्णींमलयंचकुलाचलं १६ तत्रागस्त्यं
समासीनंनमस्कृत्याभिवाद्यच योजितस्तेनचाशीर्भिरनुज्ञातोययावर्णवं १७

लोमतः पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रे १० गोमत्यांगंडक्यांविपाशायांचस्नात्वाशोणेवाप्लुतःस्नातः ११ दृष्ट्वा
सप्तस्य श्रीशैलंश्रीपर्वतं कांचींचपुरींदक्षिणामर्णवं १५ १६ १७ ॥ ६७

92A

फाल्गुनं च मुनेनंतं स्तुं पंचाप्सरसं सरः १९ अभ्यर्चेन अभ्यस्यात केरलादीन देशान् द्वीपमध्ये न पश्यालो २२ २२
विनयानं कुरुक्षेत्रं २४ वि विदः वक्तुमिच्छुः किंव दिष्यती तिमि यादिनूत्समासन्निति २५ २७ अन्यः पा
दृतिर्गीन चकन्याख्यां दुर्गां देवी ददर्शसः ततः फाल्गुन मासाद्य पंचाप्सरसमुत्तमं २९ विष्णुः सत्रि
हितायत्र स्नात्वा स्पर्शा ऋत्वा पुनः ततोभिव्रज्य भगवान्केरलान्तो यमकर्णकान् १९ गोकर्णाख्यं शिव।
५ हेतं मा त्रिध्यं तत्र धूर्जटेः आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा सूर्पारकमगाद्बलः २० तापीपयोष्णी निर्विंध्यामुपस्पृश्य
च दंडकं प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत २१ श्रु
त्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगे सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः २२ स भीमदुर्योधन
योर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे वारयिष्यन्विनशनं जगाम यदुनंदनः २३ युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ
विजयैषिणौ मंडलानि विचित्राणि कृष्णार्जुनावपि अभिवाद्याभवन्तूष्णीं किंविवक्षुरिहागतः
२४ गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ मंडलानि विचित्राणि चरंताविदमब्रवीत २५ युवां
तुल्यबलौ वीरौ हे राजन्हे वृकोदर एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकं २६ तस्मादेकतरस्येह यु
वयोः समवीर्ययोः न लक्ष्यते जयोन्यो वा विरमत्वफलो रणः २७ न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थिव
न यो वारणाः संग्रामः २८ श्रीरामायनमः श्रीविष्णुः तु अनुस्मरंतावन्योन्यं दुरुक्तं दुःकृतानि च २८

भा०द० थार्थवद्वक्तं २९ दिष्टप्राचीनं कर्म समुपागतः संगतः ३० कृष्णं गायतमूर्तिं ३१ आत्मनि अधिष्ठाने विश्वं गां सर्वात्र
उ०टी० स्मृत येनैव विरूपं विदुः पश्यंति तद्विशुद्धविज्ञानेन व्यतरद्दत्तौ ३२ ३४ इति भावार्थदीपिकायां एकोनाशीतितमः ७९ अ
९३
93
शीतितमे ऽर्भकसखः श्रीदामा नाम गृहागत संरज्या पृच्छद्दर्शयं प्रागुक्तवासकथामुदा १ सुदामा विप्रमारको हरिः
रिष्टुत दनुमन्यानो रामोद्धारवतीं ययौ उग्रसेनादिभिः श्रीनैर्ज्ञातिभिः समुपागतः २९ तं पुनर्नैमिषं
प्राप्तं ऋषयो याजयन्मुदा कृष्णं गा कृतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहं ३० तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान्व्य
तरद्विभुः येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगा विदुः ३१ सपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः रे
जे स्वज्योत्स्नयेवेंदुः सुवासाः सुष्ठु अलंकृतः ३२ ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः अनंतस्या
प्रमेयस्य मायामर्त्यस्य संति हि ३३ योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः सायंप्रातरनंतस्य विष्णोः
स दयितो भवेत ३४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनाशीतितमः ७९ राजोवाच भगवन्यानि चा
न्यानि मुकुंदस्य महात्मनः वीर्याण्यनंतवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो १ को नु श्रुत्वा सकृद्ब्रह्मन्नु
त्तमश्लोकसत्कथाः विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः २
पुराचकारं यामस्ता श्रीतः परं \ तमश्लोकसत्कथाः
विनैव तन्निजोपकारमाचरन् १ रामचरितानि श्रुत्वा पुनः मुकुंदवीर्याणि शृणुति हे भगवन् श्रोतुमिच्छाम
इत्यन्वयः १ उत्तमश्लोकस्य सत्यो मनोहरा विषयवैतृष्ण्यजनिकाः कथाः विशेषज्ञः सारवित् विषण्णः वि ९३

93A कथ्याश्रवणांम्नवनहृष्टांनतयान्यार्थोन्स्माह सवागिति नावेवकरौयेतत्कर्मकर्त्तारौ तद्देवमनः यत्स्थिरजंगमेषु
वसन्तंस्मरेत् यत्तस्यपुण्याः कथाः शृणोतिसएवकर्णः १ उभयलिंगास्थिरजंगमेवनतस्यैवलिंगमितिमा ५२
त्वाप्रानमेत्तत्तदेवशिरः तदेवतस्यलिंगंस्थितेवयत्पश्यतितत्देवचक्षुः तान्येवांगानियानिपादोदकंभजंती
सावाग्ययातस्यगुणान्गृणीतेकरौचतत्कर्मकरौमनश्च स्मरेद्वसन्तंस्थिरजंगमेषुशृणोतितत्पुण्य
कथाः सकर्णः ३ शिरस्तुतस्योभयलिंगमानमेत्तदेवयत्पश्यतितद्धिचक्षुः अंगानिविष्णोरथ
तज्जनानांपादोदकंयानिभजंतिनित्यं ४ सूतउवाच विष्णुरातेनसंपृष्टोभगवान्बादरायणिः
वासुदेवेभगवतिनिमग्नहृदयोभवत् ५ शुकउवाच कृष्णस्यासीत्सखाकश्चिद्ब्राह्मणोब्रह्मवि
त्तमः विरक्तइंद्रियार्थेषुप्रशान्तात्माजितेंद्रियः ६ यदृच्छयोपपन्नेनवर्तमानोगृहाश्रमी तस्य
भार्याकुचैलस्यक्षुत्क्षामाचतथाविधा ७ पतिव्रतापतिंप्राहम्लायतावदनेनसा दरिद्रंसीदमाना
वैवेपमानाभिगम्यच ८ ननुब्रह्मन्भगवतःसखासाक्षाच्छ्रियःपतिः ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चभग
वान्सात्वतर्षभः ९ तमुपैहिमहाभागसाधूनांचपरायणम् दास्यतिद्रविणंभूरिसीदतेतेकुटुंबिने १०
टि ४ १ तयाविधांकुचेलांकिंचित्त्वामुपयत्किंचित्संपन्नेनअन्नेनतस्मैपरिविष्यसमर्पयित्वास्वयंतथा
जीलांतो ७ म्लायताशुष्यतासीदमानाभर्त्रेभोगसंपादनाय नान्यावसीदतीवेपमानाभयेनाकंपमाना ८ १०

भा०द० भोजनृपस्य पकेस्वर इति त्वत्स्वीकारमात्रेणासेवैनेदास्यतीति भावः ११ नात्यभीष्टान्यपि पाकस्य विर्सरत्वात्
३०टी० १२ १३ कोप्यानां परिपालकविरसत्वात् ग्रप्यासि किमसीति प्रश्नः १४ मह्यमम १५ गत्वा निरत्नार्यस्ये
२७ त्यस्या नानिकत्वाः प्रतोलीः प्रतीयाय प्रतिक्रम्य जगाम सद्विजः द्विजैः सहितः ततश्च प्रागम्याडुर्गमार्यस्य
94 प्रासे पुनाद्द्वारवत्यां भोजनृपस्य पकेश्वरः स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ११ किं त्वयैका
मात्मजनतो नात्यभीष्टान्नजगात्र्कः सप्रवभार्येपा विप्रो वद्वराः प्रार्थितो मृदुः १२ प्रयेद्विपरमोला।
भउनमश्लोकदर्शने इतिमेविंत्यमनसा गामनायमतिं दये १३ प्रणम्स्यु पायनं किंचिद्रेदेकल्या
गिरीयंता यचित्वा चतुरो मुष्टीन् ददौ पृथुकतण्डुलान् चैलविङ्केन नाबध्या भर्त्रे माद्राडुपायन
१४ सतानानादायविप्राग्रः प्रययौ द्वारकां किल स्वस्यसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् १५
ग्रीलिगुल्मान्वनीयायुनिसः कतावस्यसद्विजः विप्रो गम्याथ स्वसीनां गारेष्वच्युत धर्मिणां १६ गृहंद्व
यमहत्त्वातणं महिषीणां गरेद्विजः विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानंदगतोयथा १७ तं विलोक्याच्युतो
दूरात्प्रियापर्यंकमास्थितः सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा १८
काद्वयमेतेषां गृहेषु तयादेवं द्विषसहस्राणां महिषीणां चयेगृहाः तेषु च मध्ये श्रीमदेकतमं गृहदेविवे
शा तदा च सद्विजो ब्रह्मानंदगतो यथा नयया वर्भेवनिसोषः १७ पर्यग्रहीत् पर्यभजत १८ ॥ २७

९५A

ग्राविहृत ग्रामेरामृणि १९ समर्हणमुपायनेउपहृत्य समर्प्यपादावनेजनीरपः २० २१ यमनिभिःनमाभिः

मनेनव्याप्ते २२ ग्रवयृन्मलिने २४ विस्मयमाह किमनेनेतिहुंभ्या संभृतःसमानिनः २५ २६ मनोःवम

मत्वुःप्रियस्यविप्रर्षेरंगसंगानिनिर्वृतः श्रीनोविभुंचदाविहृत्रेग्राम्भोपुष्करेस्ताः २९ ग्रथोपवेशपप

र्यंकेमयमत्वुः समर्हणं उपहृत्यावनिज्यास्यपादौपादावनेजनी २० ग्रग्रहीच्छिरसाराजन्भगा

वालोकपावनः विलिपद्दिव्यगंधेनचदनागुरुकुंकुमैः २१ धूपैःसुरभिभिर्मिश्रप्रदीपावलिभि

मुदा ग्रर्चित्वावेद्यतांबूलंगांचस्वागतमब्रवीत २२ कुचैलंमलिनेनतामहिजंयमनिसतत देवी।

स्नातान ५ परिचरन्स्वैत्योवामरव्युजनेनवै २३ ग्रतःपुरजनोदृष्ट्वाकृष्णेनामलकीर्तिना विस्मितोभूदति

श्रीत्यामवधूतंसभाजितं २४ किमनेनकृतंपुण्यमवधूतेनभिक्षुणा श्रियाहीनेननलोकेस्मिन्गर्हि

तेनाधनेनच २५ योसौत्रिलोकगुरुणाश्रीनिवासेनसंभृतः पर्यंकस्यां श्रियंहित्वापरिष्वक्तोयजो

यथा २६ कथयांचक्रतुर्गाथाःपूर्वागुरुकुलेसतोः ग्रात्मनोर्लालितराजन्करौगृह्यपरस्परं २७ श्री

भगवानुवाच ग्रपिब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवनालब्धदक्षिणात् समावृत्तेनधर्मज्ञभार्योढासदृशीनवा

नोः गृहमेधीता २० भार्यागुत्तापरितीतानवेति गृहस्यलिंगदर्शनात् भोगादर्शिनात्वसंसारादि

वपस्य: २८ ॥ ॥०

भा.द. अप्रतिषेधादुद्धवः इममनुमन्तं मत्वाह प्रायइति नहिंनेविंनं नूनमकामविरहिंनं कामैर्विरहिंनं भवतीति मेविदिंनं
उ.टी. तथाहि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयमे इ विद्धन्निति विद्धषस्तवैतद्युक्तमिति भावः २९ कामदृत्तत्वाभावे
९५ किं गृहस्थधर्म नेत्याशंक्याह केचिदिति दैवी ईश्वरमाया चरितासुक्तनिर्विषयवासनात्यजतः कामैरभिलाषै
95 रनाहृतचेतसामपिकर्मकरणादृष्टान्तः यथाहमिति लोकस्यसंग्रहो यथाचरणपथ्याम भवति तथाहमीप्सो
पिकर्माणियथाकरोतितद्वत् ३० नौस्त्रावयोः यतोगुरोर्विंत्तेयपरमात्मनत्वत्समस्तः संसारस्य ३१ तत्रा
प्रायोग्रहेषुतेविंतमकामविरंतेयथा नैवातिप्रीयसेविद्धन्धनेषुविरहिंतहिमे २९ केचित्कुर्वं
तिकर्माणिकामैरहतचेतसः त्यजंतः प्रकृतीर्दैवीर्यथाहंलोकसंग्रहं ३० कचित्कुलेवास्तव्रा
त्लत्मरसितोयतः द्विजोविन्तायविन्तेयतमस्तःपरमस्यते ३१ सैवतत्कर्माणस्तातद्विजोनेरिह
संभवः आद्योंगायवाश्रमिणांयथाहंज्ञानदोगुरुः ३२ (तन्वध्यकोविदाब्रह्मन्वाणिष्य)
मन्तानपुरुषस्यगुरोरन्यंतैसन्त्यजेन्नवकंपुरुषस्मृत्गीतगुरुनाह सवाहइति इहसंसारेयत्रसंभवोजन्ममात्रेसपिता
नावदाद्यः प्रथमोगुरुः पूज्यः कर्मविद्याप्रदगुरुमाह द्विजोतेपुत्रः सतः सत्कर्माणयत्रसंभवः उपनीयवे
दाध्यापकइत्यर्थः सद्वितीयोगुरुः यथाहमीप्सालयाप्रथमाद्पिपूज्यइत्यर्थः ब्रह्मविद्याप्रदगुरुमाह ३५
आश्रमिणांसर्वेषामपिज्ञानदोयःसगुरुः सत्यसातादहमेवेति ३२ ॥ ॥

95A

अतः ज्ञानप्रदं गुरुं स्वरूपं मामेवाश्रित्य ये संसारं तरंति ते बुद्धिमंत इत्याह नन्विति हे ब्रह्मन् नूनं तेन तु वर्णा
श्रमवतां मध्ये ये कोविदाः ते इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णाश्रमत्वे सति ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वा
चा उपदेशमात्रेणांजसा सुखेनैव भवार्णवं तरंतीति ३३ ज्ञानप्रदाद्गुरोरधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्तं अतएव
तत्तज्जननादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह नाहमिति इज्या गृहस्थधर्मः प्रजापतिः प्रकृष्टजन्मउपना
यनं तेन ब्रह्मचारिधर्मोपलक्ष्यते तेनाभ्यां तथा तपसा वनस्थधर्मेणोपशमेन यतिधर्मेण वा अहं परमेश्व

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन्वर्णाश्रमवतामिह येमयागुरुणावाचा तरंत्यंजोभवार्णवं ३३ नाह
मिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन च तुष्येहं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ३४ अपि
नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ गुरुदारैश्चोदितानामिंधनानयने क्वचित् ३५ प्रवि
ष्टानां महारण्यमपर्त्तौ सुमहद्द्विज वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ३६ सूर्यश्चा
स्तंगतस्तावत्तमसा चावृता दिशः निम्नं कूलं जलमयं न प्रज्ञायत किंचन ३७

रः तथा न तुष्येऽहं तथा सर्वभूतात्मापि गुरुशुश्रूषयेति ३४ किंच अस्माकं गुरुशुश्रूषणं किमपि दैवादेव
संपन्नं न किं त्वया स्मर्यत इति पृच्छति अपि न इति गुरौ निवसतामस्माकं यत्किमपि वृत्तं न न तत् क्वचित्क
दाचित् ३५ अपर्त्तौ अप्रगते अकृतौ अप्रकाले इत्यर्थः वातश्च वर्षं च तयोः समाहारः स्तनयित्नवो गर्जिता
श्चाभवन् ३६ निम्नं कूलं तमुन्नतं नस्थानं अत्र जलमयं सर्वव्याप्तमिश्राणाय स्मिन्नेकोदकेन तस्मिन्न ज्ञायत इत्यर्थः ३७

भी॰ टी॰ परिवञ्चितमभूत् न मरणो ऽन्यस्माद्धातोः परिपन्नो वञ्चितमाभ्रागमः छांदसः भागानन्तरं नवं नन्त्यर्थः ४२ ४९ उवा
उ॰ टी॰ वरुणपाशो कच्चेषीययावयत्कुनार्थो ऽस्याद् अहो इति आत्मदेहः ४० गुरोर्निष्कृतेनप्रत्युपकारः सर्वैरर्थायसा
९६ त्मदेहः तस्मार्पणो विनियोगः ४१ अयातयामानि यातो यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तद्गतसारं भवतीति हृदयम
वद्यमभूतं तत्र महानिलं तु भिन्निहन्यमानामुद्धरेत् संप्लवे दिग्गोविन्दतोयपरस्परं वनेग्रहीतहस्ताः
परिवञ्चितमानयाः ४८ एतद्धि दित्वाऽऽ इति रेवोमादीपतिर्णाः अन्वेष्यमाणो नः शिष्या वा चार्या
पश्यदानयान् ४९ अहो देवपुत्रकाणू यमस्मदर्थे तिष्ठः विनाः आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठमनात्म्यमन्य
गाः ५० एतदेव हि महच्छ्रेयः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतं यद्धि विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ५१ न
छोदंसोऽद्धिजसत्तमाः सत्याः सन्तु मनोरथाः छंदांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ५२ इत्थंविधा
न्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मस्त गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशान्तये ५३ ब्राह्मणाउवाच किमस्मा
तस्मात्तो गृह्णा ह्यस्मा यातं ... स्माभिरनिर्वृत्तं देवदेवजगद्गुरो भवतासत्यकामेन येषां वा मो गुरावभूत् ५४
यामस्तमुच्यते अयातसाराणि छंदांसि मनोधीयमानानि भवन्त्वित्यर्थः इत्थंविधानि एवंप्रकाराण्यनेका
विहृतानि किं त्वया स्मर्यत इति शेषः ५२ फलितमुपसंहरति गुरोरिति अस्माभिः किमनिर्वृत्तमसंपन्न
मस्माकं सर्वमेव स्वसंपन्नं जानमित्यर्थः येषामस्माकं भवतासत्यकामेन सह वासोऽभूत् ५४ ॥ ९६

96A

भवतस्तु सर्वे मेन हि दिंडवनमात्रमित्याह यस्येति छंदोमयं वेदात्मनम् तया श्रेयसामावपनमुद्भवस्थानं दे
होमूर्तिर्यस्य तस्य तव ५५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायां तनमोध्यायः ८० पत्राणीति तिलेम सकृत्तुजनयश्चापाहुतकं तेनु
ताच्च प्रियं निर्मितवानिंद्रदुहिंतेभानततदाप्यमे १ संकथयन्स्तवगोष्ठीकुर्वन् सर्वभूतानांमनसोमि

यस्यां छंदोमयं ब्रह्मदेहआवपनेविभो श्रेयसांतस्य गुरवेनमोस्त्वनविंडवने ५५ इतिश्रीभाग
वते दशमस्कंधे अशीतितमोध्यायः ८० शुकउवाच सइत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन्हरिः सर्व
भूतमनोभिज्ञः स्मयमानउवाचतं १ ब्रह्मण्योब्राह्मणं कृष्णोभगवान्प्रहसन्प्रियं प्रेम्णानिरीक्षणेनैव
प्रेक्षन्खलुसतांगतिः २ श्रीभगवानुवाच किमुपायनमानीतंब्रह्मन्मेभवतागृहात् अण्वप्यु
पाहृतंभक्तैः प्रेम्णाभूर्येवमेभवेत् ३ भूर्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषायकल्पते पत्रंपुष्पंफलंतोयं
योमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ४ इत्युक्तोपिद्विजस्तस्मैव्रीडितः पत
ये श्रियः पृथुकप्रसृतिंराजन्नप्रायच्छदवाङ्मुखः ५ सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्यागमनकारणं

विज्ञायचिंतयत्रायंश्रीकामोमा

मः १ महदंयं पृथुकानानीयदात्तजलनत्पूतिजानन्निति तर्यः प्रदस्य
नदेलीकुर्वन् १ लज्जयाप्रकथयमस्यतोलजामयात्रुदवाह आणवपीतिद्वाभ्यां २ ३ ४ सर्वे
भूतानामात्मदृक् यंतः करणसाक्षी ६ ॥

भा॰द॰ अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ७ अतिजीर्णत्वाद्दुस्तनस्य पुनस्तस्मयो वीरेण वृद्धान् ८ अंगाद्वे सखे मां विश्वं वि
उ॰टी॰ श्वात्मानं मा ९ इति वदन्नेकां मुष्टिं जग्ध्वा अनन्तरेति अयं भावः १० एतावता पुंसः इहामुत्र च मत्कृदाद्विलास
६० भावानां संपदां समृद्धये अलं अतः परं द्वितीयमुष्टादनेन मामेतदधीनां कुर्विति त्वत्तोषकारणान्नन्तवत्तोष।
97 पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोमर्त्यदुर्लभाः ७ इत्थं।
विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान् द्विजन्मनः स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ८ नन्वेतदुपनी
तं मे परमप्रीणनं सखे तर्पयन्त्यंग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ९ इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीं।
यां जग्धुमाददे तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः १० एतावतालं विश्वात्मन सर्वसंपत्सम
द्धये अस्मिंल्लोकेथवामुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणं ११ ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाच्युतमंदिरे
सुदा भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा १२ श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवंदितः जगाम
स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः १३ स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान् स्वयं।
स्वकारणं यथा भवेत् तथा सर्वसंपत्समृद्धये यद्भक्तस्य समृद्धिं दृष्ट्वान्विच्छेदित्यर्थः ११ स्वर्गतं स्वर्गवासि
नं १२ श्वोभूते उदिते रवौ विश्वभावयतीति विश्वभावः तेनेति पुरतोभाविनमिति दुर्लभविभवस्तव ६०
यति स्वसुखेन स्वानंदस्पर्शेनेति दोनदीननतादर्शयति नंदितो विनयोक्तिभिः १३ ॥०

९७A

व्रीडितः स्वचितकार्पण्येन लज्जितः महत् श्रीकृष्णस्य दर्शनेन निर्वृतः १४ निर्वृतिमेवाह अहोऽइति। वक्तृभिः यश्च यतः लक्ष्मीपुरसि विभ्रता आश्लिष्टोऽहं १५ पापीयान्नीचः १६ १७ इति तं मर्दन लेपनादिभिः १८ एवमसौ स्नापयित्वा आसनेकाग्र्येण कल्पयति स्वर्गापवर्गयोरिति द्वाभ्यां। स्वर्गादीनां यद्यपि

सचालब्धाय तेन कुमुत्तं तु याचितवान् स्वयं स्वगृहान्व्रीडितो राजन्महद्दर्शननिर्वृतः १४ अहो ब्रह्म ण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो विभ्रतोरसि १५ क्वाहं दरिद्रः पापी यान् क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ब्रह्मबंधुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः १६ निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यंके भ्रातरो यथा महिष्या वीजितः श्रान्तो वालव्यजनहस्तया १७ शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः प्रजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् १८ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायामपि संपदां सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनं १९ अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् इति कारुणिको नूनं धनं मेऽभूरि नाददात् २० इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकं सूर्यानलेन्दुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतं २१ विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः प्रोत्फुल्लकुमुदाम्भोजकह्लारोत्पल

पितस्य चरणार्चनमेव कारणं १९ तथापि कारुणिकत्वाद्भूयांसमपि धनं मह्यं नाददात् २० निजगृहसमीपं प्राप्तस्तं विशेषणात् सूर्येति २१ विचित्रोपवनादिभिः सुवृतं कं यस्मैः कूजद्भिर्द्विजकुलैः पक्षिसः।

वादिभिः २२

मूहे वीभिः तथा प्रोत्फुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि वीराणि येषु तानि तथाभूते २२ पुष्पमिति॥

पां.सु.वि ४

भा॰ द॰ उ॰ टी॰ ६८ 98 किंत तुष्टमिति हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः नेत्रैर्मे स्वप्ने दृष्टं वितर्कितं वान्यत्र ददर्श किमिदमिति प्रथमं।
नेत्रैः पुनर्दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्य वेति स्मयानं च स्त्री यस्मिन्निति ज्ञात्वा कथयतेदं दैस्थानमिति
एवं रूपमभूदिति २३ अमरप्रभाः तेनतुल्यकान्तयः प्रत्यगृह्णन् उपायनादिभिराहृतवन्त उद्भतो हर्षो यस्याः साम्या
तुष्टस्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः किमिदं कस्य वा स्थानं कथयेतदिदमित्यभूत २३ एवं भी
मासमानेन तेन राजा नार्योऽमरप्रभाः प्रत्यगृह्णन् महाभागा गीतवाद्येन भूयसा २४ पतिमागतमाकर्ण्य
पत्न्युद्धर्षोतिसंभ्रमा निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् २५ पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठ
त्पा१ ष्ठलोचना मीलिताक्षन मदुध्या मनसा परिषस्वजे २६ पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमि
व दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं सविस्मितः २७ प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरं
मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा २८ पयःफेननिभाः शय्या दान्ताः रुक्मपरिच्छदाः पर्यङ्का है
ति संभ्रमाः आदरो यस्याः सा आलयात्कमलवनाद्रूपधारिणी मण्डितानि चामरव्यजनानि च २९
णी श्रीरिव स्वर्गस्थानत्वेभगावता अमितत्वात् स्वर्गिणामिव तयो रूपवभूवेति भावः २५ तुष्ठान्ययमेवंव
यः इति विस्मयेन मनसा संकल्पेन २६ २८ पयःफेन इति पयःफेननिभाः शय्या आस्तरणानि तत्पादिसंपदः
तेन सर्वसंपदा समृद्धौ विलोकयन् कं या मासेति चतुर्थेनान्वयः यत्र च दान्ताः गजदन्तमयाः पर्यङ्काः मञ्चकाः ६८ २९

98A

यत्र चासनानि च मृदूनि उपस्तरणानि तूलादिमयानि येषु तानि यत्र च मुक्तादामविलंबवंति द्युमंति च वि-
तानानि ३०।३१ निर्व्यग्रः संस्थितः सन् अहैतुकीं आकस्मिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास ३२ कुत एषा
समृद्धिरागतेति निश्चिनोति नूनमिति एतन्ममेति पूर्ववासावस्थं चेतस्य एतत्समृद्धी विभूतिर्यस्य
तस्यावलोकनादन्यन्न हेतुर्नः ३३ ननु स चेदवलोकनमात्रेणामदृदैश्वर्यं दत्तवान् तर्हीदं तुभ्यं दत्त-
मिति किं नावोचदत्याह नन्विति ननु मे समक्षमतत्प्रत्यक्षमब्रुवाण एवं याविष्णवे याचकाय भूरि

आसनानि चैहेमानि मृदूपस्तरणानि च मुक्तादामविलंबीनि वितानानि द्युमंति च ३० स्वच्छ-
स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च रत्नदीपान्भ्राजमानाल्ललना रत्नसंयुता ३१ विलोक्य ब्राह्म-
णस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदां तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीं ३२ नूनं बतैतन्मम दुर्भ-
गस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः महाविभूतेरवलोकतोन्यन्नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ३३ नन्वब्रु-
वाणो दिशते समक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणां ऋषभः सखा मे ३४

बह्वपि दिशते ददाति मम तु कृपया अप्रार्थितमपि दत्तं अत्र हेतुः भूरिभोजः स्वयं तद्देवं पर्जन्यवदीक्ष-
माण इति अपमर्षः स्वयं बहुविभोजः बहुभोगः आप्तकामत्वात् लक्ष्मीपतित्वाच्च अतो यथा पारावा-
र परिसरकोतिवदान्यः पर्जन्यः कदाचिद्बह्वपि वर्षतु त्वमेव मानोल्लज्जये वा समक्षमवर्षत् रात्रावीति
दाशार्हकाणां कर्षकेतरतेत्र मानावयति एवं श्रीकृष्णोपि स्वभोगापेक्षया तद्दर्शने मित्रदिपदमति तद्बहुमन्वा।

नः तस्य वसजनेन बहुमन्यमानः समक्षमब्रुवाण एव ददातीति ३४

श्रीम२ मन्य२

नं१

भा.द. तदेवाह किंचेत्यादि उरुबह्वपिस्वदत्तंयत्किंचिदल्पंकरोतित्यल्पंमन्यते सुहृत्कृतंफल्ग्वल्पमपितद्भूमविभूरि
उ.टी. कारीबहुमन्यतइत्यर्थः अतएवमयाउपनीतंसमीपंनीतंपृथुकमुष्टिंप्रीतियुतःस्वयमेवप्रतिगृहीतवा
६६ न ३५ श्रीकृष्णस्यभक्तवात्सल्यंदृष्ट्वातद्भक्तिंप्रार्थयते तस्यैवेति सौहृदंप्रेमसख्यंहितान्वेशनंचमैत्रीउप
99 कारकत्वंचदास्यंसेवकत्वंतस्यमाहात्म्यैकवचनंस्यात्तस्यैवविधिमेममस्यात्नतुविभूतिः किंच महानुभा

किंचित्करोत्युर्वपियत्स्वदत्तंसुहृत्कृतंफल्ग्वपिभूरिकारी मयोपनीतंपृथुकैकमुष्टिंप्रत्यगृह्णी
त्प्रीतियुतोमहात्मा ३५ तस्यैवमेसौहृदसख्यमैत्रीदास्यंपुनर्जन्मनिजन्मनिस्यात् महानुभा
ल२ वेनगुणालयेनविषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ३६ भक्तायचित्राभगवान्हिसंपदोराज्यंविभूतीर्न
समर्थयत्यजः अदीर्घबोधायविचक्षणःस्वयंपश्यन्निपातंधनिनांमदोद्भव ३७ इत्थंव्यवसि
तोबुध्याभक्तोतीवजनार्दने विषयाञ्जाययात्यक्ष्यन्बुभुजेना ५८

वेनतेनैवविषज्जतोविशेषेणासंगप्रा
प्तवतस्तद्भक्तपुरुषैःसंगःस्यादिति ३६ ननुभक्तेःफलंसंपदंप्राप्य पुनर्भक्तिंकिमितिप्रार्थयसे
अतआह भक्तायेति संपदःकोशादीन् राज्यमैश्वर्यंविभूतीःकलत्रपुत्रादीन्नसमर्थयति नददाति
अपितुहृतांभक्तिमेवकुतः अदीर्घबोधायअविवेकिनेतन्मदकाभावादेवजातं अतस्तद्भक्तिरेवसा
दितिभावः ३७ तत्तच्छनैःशनैःत्यागमथास्यत् जाययासहबुभुजे ३८ ॥ ०

६६

११८

श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मणएपुजानातिचित्रमित्याह तस्यैवेति ३६ यैरन्यैरजितमपिस्वभृत्यैः पराजितं दृष्ट्वातस्य
ध्याने तस्यवेगस्तेनोत्कृष्टितमात्मवेपथनमहंकारोयस्यसः गतिंश्रितपादिसृष्टलिंगधामविशेषणंसमंतात्
स्वविदप्राप्यमित्यर्थः ४० एतत्पृष्टुकोपाख्यानेस्फुरत्वातत्रब्रह्मणएवतद्विशेषतः स्फुरत्वेति ४१ इतिदशा
मेएकाशीतितमः ८१ अशीतितमप्रभावाकृत्वातेश्वरविग्रहे वृसीदृष्ट्वामुदाभूपाभ्रमकृष्णः कृष्णकथामि
तस्यैवदेवदेवस्यहरेयज्ञपतेःप्रभो ब्राह्मणाप्रभवोदैवं[illegible]ननतेभ्योविद्यतेपरं ३६ एवंसविप्रो
भगवत्स्वहृतेनदाहृष्टास्वभृत्यैरजितंपराजितं तद्ध्यानवेगोत्कृष्टितात्मवेपथनस्तत्स्मलेभेविरतःस्म
तांगति ४० एतत्तुब्रह्मणएदेवस्यस्फुरत्वाद्ब्रह्मणएतानरः लब्धभावोभगवतिकर्मबंधाद्विमुच्य
ते ४१ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेएकाशीतितमोध्यायः ८१ शुकउवाच अथैकदाद्वारा
कायांवसतोरामकृष्णयोः सूर्योपरागःसुमहानासीत्कल्पक्षयेयथा १ तंज्ञात्वामनुजाराजन्पु
रस्तादेवसर्वतः स्यमंतपंचकंक्षेत्रंययुःश्रेयोविधित्सया २ निःक्षत्रियांमहीकुर्वन्रामःश
स्त्रभृतांवरः नृपाणांरुधिरौघेणयत्रचक्रेमहाह्र
दः पीयमहत्हृदेक्षणसः प्रकल्पैश्चंपदंभुवि नदा
दिसहदानंदीकृतेतेजगामसः कल्पक्षयेयथासर्वग्रासइत्यर्थः १ ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानमादावेव
ज्ञात्वास्यमंतपंचकंकुरुक्षेत्रंजगाम २ सब्रह्मणएवक्षत्रियवधस्थानत्वेनपरशुरामस्यायापशुनिस्थानत्वे

भा॰ ट॰ अन्यो विद्वान् यथा ४ आगमत् आजग्मुः भारती: भारत्यः ५ सचं इस्मुकसारोणःसद ६ अनिरुद्धो।
३. टी. द्वारकारत्नया आत्मनेतया कृतवर्मा चयूथपतिः सेनानी देवधिष्ण्यैर्विमानसंकाशैः नरैलास्यगान्धर्वहन

घो

१०० ईजे च भगवान् रामो यत्वात्मापि कर्मणा लोकस्याध्यस्यनी सो यथान्यो व्यापन्नुत्तये ४ मद
100 न्यातीर्थयात्राया न्यागन्भारती: प्रजाः नृस्तयश्च तयाक्रूरो वसुदेवाद्धकादयः ५ यदुभीरतन
त्वे च स्वयं वत्सपयिलव: गादप्रद्युम्नसांवाम्बस्नुचेइम्मुकसारणः ६ आसेनिरुद्धोरत्नाया कृत
वर्मा च यूथपः नैर्यैर्देवधिष्ण्याभैर्येस्मनरैलसैवैः ७ गजेनैर्दद्रिरम्भोभैर्नृभिर्विद्याधरायु
भिः विधोचित महातेजाः पथिकाचनमालिनः ८ दिव्यस्रक्कुवसनसनाहाः कलत्रैः खेचराश्व
नवस्यात्वामहाभागाउपोच्युस्समाहिताः ९ ब्राह्मणेभ्योददुर्दूर्वासः स्वक्कुरुक्कमालिनीः गा
मदूदेषुविधिवत्सुनवान्मुन्यनृत्सयः १० ददुःस्वर्णद्विजाग्रेभ्यः कृष्णेनोभक्तिरस्त्विति स्वयं च नदत्ता।
त्राताः नृस्तयः कुलदेवताः ११ ॥

स्वोगतिर्येषांतैः ७ विद्याधरायुभिः विद्याधराणामिव द्युतिर्येषांमहातेजाः महातेजसः ८ दिव्याः।
अन्युनमाः स्नगवसनसन्नाहा येषांते ९ पुनरन्येयुरास्तुन्य यज्ञात्सिन्नेवाहनि विमुक्तिस्नानकृत्वा १० १००
११ ॥

त्रियपाशीनतल्लज्ञायायेषां मेत्रिपतं तेषां मंत्रिश्रुमत्तेषु ११ १४ मोक्तोले: सुहृद्द्धत्रसरोरुहैः श्रीशो भाये।
यो ते १५ अतिमोहृदेन यतनास्मिनतनेन अमलाश्रयोगोर्द शोदृष्टोयस्मिताः स्त्रियः सेवीत्यदोर्भिरेभिरेभिरे
भुक्तोप विविशुः कांमस्त्रियध्यज्ञायां त्रिपांश्रिषु तत्रभानां सेदरश्रुः सुहृत्संवपिनोनृपान् १२ मत्स्यो
शीनरकौशल्यविदर्भकुरुसृंजयान् कांबोजकैकयान्मद्रान्कुंतीनानर्तकेरलान् १३ अन्यांश्चै।
यात्मपक्षीयान्परांश्च शतशोनृप नंदादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कंठितांश्चिरं १४ अन्योन्यसंद
र्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगि
रो ययुर्मुदं १५ स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोभिरेभिरे स्तनैः स्तनान्कुंकु
मपंकरूषितान्विहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः १६ ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवादिताः
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः १७ पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि भ्रातृपत्नी
र्मुकुंदं च जहौ सकथया शुचः १८ कुंत्युवाच आर्यभ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषं यद्वा आप
त्सु मद्वार्त्तां नानुस्मरथ सत्तमाः १९ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि नानुस्मरंति स्वजनं यस्य
आलिंगनेंकृतवत्यः १९ २० सेंकथयथा मिथः ९ सप्रेम गोप्यानामेव वसुदेव कृष्णयोः संकथामाह आद्येना।
दिचतुर्भिः अकृतालिंगितु अपर्णामनोरथ २१ यस्य दैवमदत्तिंशाश्रनत्तकृतस्वजनमपिसनेसुहृदयो नाउस

भा०द० २१ ईशास्त्वशास्त्वमेवात् कंसप्रतापिताः इति हे स्वसः पतन्नैवंसंप्रधेव २२ २५ युधिष्ठिरं ये त्वग्रताः तेन्याजुम
उ०टी० येनिनवान् २० २३ जन्मभाजः नृणां मध्ये सफलजन्मानः २८ किंच न केवलमस्य दर्शनमेव अपि त्वस्य
नद्दुर्लभं तद्दर्शनं युष्माकं स्वतः संपन्नमित्याहुः यद्विस्फूर्तिरिति द्वाभ्यां यद्विनिश्रुत्यकादयस्येन्यर्थः विस्फू
१०१ निः कीर्तिः फनिमित्तेनास्मानाः इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यस्य पादावनेजनपयो गंगा च यस्य वचो
101 वसुदेव उवाच मैवमास्मान् सूयेथ्या देवक्रीडनकान्नरान् ईशस्य हि वशो लोकः कुरुते कार्यते च।
वा २२ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशं एतर्ह्येव पुनः स्थाने दैवेनासादिताः स्वसः २२ श्रु
के उ० वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्ते विना नृपाः आसन्नच्युतसंदर्शपरमानंदनिर्वृताः २२ भीष्मो द्रो
णोम्बिकापुत्रो गांधारी ससुता तथा सदाराः पाण्डवाः कुन्ती संजयो विदुरः कृपः २४ कुंतिभोजो वि
राटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् २५ दमघोषो विशा
लाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः २६ राजानो ये च राजेन्द्र
युधिष्ठिरमनुव्रताः श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः २७ अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्
प्राप्तसमर्हणाः प्रशशंसुर्मुदायुक्ता वृष्णीन् कृष्णपरिग्रहान् २८ राजान ऊचुः अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृ।
णामिह यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनां २९ यद्विस्फूर्तिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावने
वाम्भस्त्वपशास्त्रं चैव वचेहास्यो विश्वं पुनाति ॥ श्रीमद्रामकृष्णाभ्यां नमः श्रीगोविन्दाय नमः श्रीरामाय नमः १०१

101A

भूः कालभर्जितभगा पियदं त्रिपमस्पर्शोत्य शक्तिरभिवर्षति नो विलासीन् २९ ५४

किंच कालेन भर्जितं ध्वंसं भगं माहात्म्यं यस्य सः स्मानया वियापिय स्पर्शाभिप्र स्पर्शेनो त्या आविर्भूता शक्तिर्यस्या सानो
स्माकमखिलानर्थानभितो वर्षति २९ दर्शनेन च स्पर्शनेन च अनुपथः अनुगतिः प्रजल्पो गोष्ठी शय्या शयनं चा
सनं भोजनं यौनः विवाहसंबंधः सपिंडबंधः दैहिकसंबंधः तेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः सयौनः सपिंडसंबंधो
येषां वोस्ति किंच येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमास अत्राविर्भूतः निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्तमानानां स्वर्गापवर्गौ

तद्दर्शनस्पर्शननानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां
वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ३० श्रीशुक उवाच नंदस्तत्र यदून्प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान्
तत्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ३१ तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः परिष
स्वजिरे चैनं चिरदर्शनकातराः ३२ वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः स्मरन्कंसकृतान्क्ले
शान्पुत्रन्यासं च गोकुले ३३ कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रु
कंठौ कुरूद्वह ३४

भ्यो विरमः यतः विष्णुस्तत्कर्ता नीतितथाभूः तेयूयं जन्मभाजः इति यद्वा तदिति
सामान्यनिर्देशः स इत्यर्थः स विष्णुः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणे गृहे वर्तमानानामपि बंधनिवर्तन
बंधनतदनिबंधः दर्शनादिभिः संबंधः सन्स्वर्गापवर्गौ विरमयतीति सर्वोपरि प्रदोन्नति अभूदित्यर्थः ३० अनःस्था
र्थैरिति तत्रैव कामविकीर्षया शकटेषु स्थापितैरर्थैः सगत इत्यर्थः ३१ ३२ वसुदेवः परिष्वज्य प्रेमविह्वलो

भा० टी० ८२ ५४ ॥

भा.र. नौ सुतौ नौ परिरभ्य नंदो यशोदा विरहशोकाजिरं यद्वामुचः अश्रूणि विजहतुः ममुचतुरित्यर्थः २५ व्रजे।
३.टी. सतौ यशोदा २६ अनिर्वृता निर्वृतिकरणो सत्यपि अनुवर्तमानो एदमैश्वर्यं प्राप्याणि यस्याः प्रतिक्रियाकर्त्ते
१०२ शक्यन्त इत्यर्थः २७ नन्दकृतां मैत्रीं प्राहतुः एतावति तदृष्टोपितरौ याभ्यां नो वस्तुतस्तु अजन्मत्वाद्देवाद।
102 शिपितरौ याभ्यां नो हि भवति पुत्रयोः पित्रोर्लालितत्वे तोषणादीनि प्राप्य अकुत्र च भयौ क्वचिदपि च।
नौ तैवात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः २५ रोहिणी देव
कीचाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरी स्मरंत्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकंठ्यौ समूचतुः २६ का विस्मरेत वां मैत्रीम
निवृत्तां व्रजेश्वरौ अवाप्याप्यैंद्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया २७ एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पि
त्रोः संप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म इव यदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्र च भौ।
यौ न मतां परः स्वः २८ ऋषिरुवाच गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं
भयरहितौ भूत्वा उषतुः वासं \ शपंति दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दु
चक्रतुः कथंभूतयोः अत्तोगोनैत्रयोः रक्षकं पक्ष्म यद्वत् तथा रक्षकयोर्युवयोरेतत् यतः स्वतांपरस्व
इति नास्ति वैषम्यं २८ अभीष्टत्वे लिंगं यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु देवेषु व्यवधायकपक्ष्मकृतं विधातारं। ११२
शपंति दृग्भिर्नेत्रद्वारैर्हृदीकृतं हृदये प्रवेशितं परिरभ्य तद्भावं तदात्मतामापुः अपि नित्ययुजां अप्राप्यं योगि

102

४० चिरायितान् विलंबितान् अत्र हेतुः शत्रुपक्षस्य क्षपणे चेतो येषां तान् ४१ अपि स्विदिति किंच अस्मा
नवध्यायथ अवजानीथ अकृतज्ञतायत्र इत्यादिविशंकया ईदृक्कोऽयं न शंकामात्रं निश्चितमेवेत्यर्थः इत्यज्ञ
गतत्वादिति चेत् अत आह नूनमिति ४२ एतत्सदृष्टांतमाह वायुरिति आक्षिपते पृथक्करोतीत्यर्थः ४३
अपि च अतिभद्रमिदं यदुक्तं भवतीनां मद्वियोगेन मत्प्रेमातिशयो जात इत्याह मयीति मयि भक्तिमात्र।

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगतः आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ४० अपि स्मरथ।
नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया गतांश्चिरायितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ४१ अप्यवध्यायथास्मान्
स्विदकृतज्ञाविशंकया नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ४२ वायुर्यथा घनानीकं
तृणं तूलं रजांसि च संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ४३ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृत-
त्वाय कल्पते दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ४४ अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः
भौतिकानां यथा खं वार्भू र्वायुर्ज्योतिरंगनाः

मेव तावदमृतत्वाय कल्पते यत्तु भवतीनां मत्स्नेह आसीत् तद्दिष्ट्या अ
तिभद्रं कुतः मदापनः मत्प्रापक इति ४४ कीदृशोऽहं यं ध्यात्वैवं स्नेहेन प्राप्स्याम इत्यपेक्षायामात्मस्वरूपमाह
अहमिति हे अंगनाः भौतिकानां शरावादीनां यथा आकाशादिपंचमहाभूतानामाद्यन्तान्यन्तरादिरू।
पाणि एवं सर्वभूतानां जरायुजादीनामहं अतो व्यापकं मां भवत्यः प्राप्स्यथेति ४५ ॥

भा॰द॰ नत्वचतुर्विधभूतग्रामानां तद्गोक्तात्मैवाधिष्ठानादिरूपः तस्मिंश्च सर्वव्यापके सर्वभूतानि वर्तन्त इति कुतस्तत
उ॰टी॰ मामिस्माकमित्यत आह एवं हीति अयमर्थः यथा घटादीनां भौतिकानां महाभूतान्यायतनरूपाणि ए
१०२ वमेवैतानि चतुर्विधानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात् स्वकारणेषु भूतेष्वेव वर्तन्ते ननु भोक्तर्यात्मनि
103 आत्मभूतेषु आत्मना भोक्तृरूपेण ततः व्याप्तः तत्कारणत्वेन अथ तदुभयं भूतानि भौतिकरूपं भोग्यं च भोक्ता

एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ४६ श्रीशुक उवाच अ
ध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ४७ आहुश्च
ते नलिननाभ पदारविन्दं योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं गेहं
जुषामपि मनस्युदियात् सदा नः ४८ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ८२ श्रीशुक
उवाच तथानुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः युधिष्ठिरमथापृच्छत् सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययं १

रेवात्मानं मय्यन्तरे परिपूर्णे आभातं पश्यतेति ४६ अध्यात्मशिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिताः बोधिताः
तस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिंगशरीरं यासां ताः तमेवाध्यगमन्प्रापुः ४७ एवं प्राप्तोऽपि कृष्णः पुनर्गृहे स्थाप्य
संगेन माययाविति तच्चरणस्मरणं प्रार्थयामासुरित्याह आहुश्चेति हे नलिननाभ ते पदारविन्दं गेहं जु
षां गृहसेविनामपि नो मनसि सदा उदियात् आविर्भवेत् ४८ द्व्यशीतितमः अशीतितमपवचस्त्रीणांकृ

महतां मनसः सकाशान्मुखतो निःसृतं क्वचिद्देहभृतां देहधारिणां देहकृत्त्वात्मावस्मृतिं अविद्यां तां छिन

त्तीति तथा तं देहकृदीश्वरस्तद्विषयाज्ञानच्छिदं वा देहभोक्तृ त्वच्चरणाम्बुजासवं कर्णपुटैर्ये त्व अलं पिबन्ति

तेषां त्वत्तः दुर्जनशास्तु कालरूपात्कुतो ऽशिवं भवतीत्यन्वयः कथंभूतं महतां मनसां व्यासादीनां मुखनिः

सृतं क्वचित्कदाचिदपि व्यासादिवाक्ये स्वामात्मत्वेन जानन्तो न दुःखं भवन्तीत्यर्थः ईश्वरस्यात्मत्वमेव क

थयन्नाह देहभृतामिति देहभृतो जीवाः त्वत्कृतेन त्वेन उच्छ्वसन्ति जीवन्ति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आका

तत एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः । प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादे ताहृतोऽहसः ॥ १ ॥ कुतोऽशिवं त्वच्चर

णाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् । पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहभृतां देहकृदस्मृतिच्छि

दं ॥ २ ॥ हित्वात्मधामविधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानन्दसंप्लवमखण्डमकुण्ठबोधम् । कालोपसृष्टनिगमाव

श आनन्दो न स्यादिति श्रुतिः अथवा त्वन्मुखनिः \ न आत्तयोगमायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म

सृतं त्वच्चरणाम्बुजासवं पिबन्ति तेषां महात्मना कुतोऽशिवमित्यन्वयः त्वत्कृते भगवन्नमस्काराकारणाय ३

हित्वेति पदद्वयं त्वं त्वा हि एवं त्वामेव नताः स्मेत्यर्थः कथंभूतं आत्मधाम्ना स्वरूपप्रकाशेन विधुता निरस्ताः

आत्मकृता बुद्धिनिर्मिता तिस्रोऽवस्था यस्मिन् तं अत एव आनन्दसंप्लवं सर्वानन्दैकरसरूपमखण्डमपरिच्छिन्नं

यतः न कुण्ठः कुण्ठितः बोधः चिच्छक्तिर्यस्य तं ननु एवं रूपता स्वीकृतस्य कुतोऽस्मदादिदेवप्रतीतेरत आहुः

कालोपसृष्टेति कालेन उपसृष्टा विध्वस्ता यस्ते निगमास्तेषामवने रक्षणार्थं आत्ता उपात्ता योगमायया आ

भा·द·
उ·टी·
१०४
104

त्रिषुलोकेषुगीताः ५ कौशल्ये हे भद्रे शैब्ये मित्रविंदे रोहिणीनामकापि नृपरमहिषीं तस्याः ६ हे युष्मा
श्रीकृष्णस्य पत्न्यः ७ मामार्पयितुं समुपादयितुं राजसु जरासंधादिषु उद्यत्कार्मुकेषु सत्सु अजेयायेभ
टाले खाशेखरीकृता मनुकुरवत्कृता अंघ्रिरेणवो येन तेषां मूर्द्धपदं दधदित्यर्थः तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो

शुक उवाच इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभिष्टुवंत्यः कुरुकौशलस्त्रियः समेत्य गोविंदक
थामिथोगृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ५ द्रौपद्युवाच हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जांबवति
कौशले हे सत्यभामे कालिंदि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ६ हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्व
यं उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ७ रुक्मिण्युवाच चैद्याय मार्पयितुमुद्यतका
र्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरितांघ्रिरेणुः निन्ये मृगेंद्र इव भागमजाविषूथात्तच्छ्रीनिकेतचर
णोऽस्तु ममार्चनाय ८ सत्योवाच यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपा
जहार जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन भीतः पितादिशत मां प्रभवेऽपि दत्तां ९

ममार्चनायास्तु ८ सनाभेर्भ्रातुर्वधे नसिंहकृते तप्तं हृद्यस्य तेन मे मम ततेन तातेन लिप्तं अभि
शापं उद्यशः अपमार्ष्टुं परिहर्तुं ऋक्षराजं जित्वा रत्नं स्यमंतकमुपजहार आनीतवान् अथ यानेन तं रत्नमा
निजे रत्नमदात् तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे श्रीकृष्णाय मामदिशत् दत्तां दत्तनामकृत्वादिश्यः ॥ ५ ॥ १०४

104A

देवहृतमेपि नात्वमेवश्रीकृत्संनिजनाथंस्वामिनं देवमीश्वरं सीतापतिं प्रणम्याविज्ञाय चिन्नवहानिद्भुतं
स्व दोलोभेनसमविशातिरिनात्रिमनामप्युपायन् परीक्षितः सेनाकीपरीक्षायस्य समपरीक्षितः तेनमाला
सीतापतिरेवास्माविति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिनासहमामहंरणमुपाहरन् अहंरणं तयास्मर्पितवान् अ
दोनदंरत्वमतिस्नेहेशः स्मितेनाह अमुष्याहंदासीति २ सख्याह्वेनेननस्यागृहसमार्जनी गृहे संमार्जन।
कर्त्री ११ सुनोपायगतस्सवलिद्विपातिः सिंह इवेति मे भ्रान्तं स्वापकुर्वतः अपकारं कुर्वतो विजित्य स्थि।
जांबवानुवाच प्रणम्य देवहृदं मुनिजनाथं देवसीतापतिं चिन्नवहान्यमुनाम्य प्रध्याय ज्ञात्वाप्यपीति।
तद्पादद्वंद्वरेणुमायादो प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी १ कालिन्द्युवाच नपश्यरतीमाज्ञायस्वपा
दस्पर्शिनापाया सख्योपत्याग्रहीत्याणियादहनहृदमार्जनी ११ मित्रहृदोवाच योमास्वयंवरमुप
ग ना होत्याणिपादहनं विजित्य भूपान्विनेस्य गृहं यमिवास्मवलिद्विपातिः भ्रान्तं स्वमेपकुर्वतः स्वा
पुरं प्रियोकमस्यास्मिमेत्तुभवमेध्यावनेजनत्वम् ११ सत्योवाच समोत्तरणोतिवलवीर्यमतीता
मृगान्विचाकृतानहिलिपवीर्यपरीक्षणाय तान्वीरउमदहनस्त्ररमानिराहवेक्रीडन्नवधद्यस्यासि।
यौकः तस्मीनिवासः तस्यांघ्रिवनेजनत्वं वरणाभ्तालनकर्तृत्वमस्तु भवमनिजनस्ममेस्तु २ समसुदत्तणाःस्तु।
छमान् वलंच वीर्यं च प्रभावमतीतानमृगाणि च प्रतिपादितानि येषां तानमेपित्राकृतान्स्यादिता
न वलीयसमस्मादातं हितिपानां वीर्यस्य वलस्य परीक्षणायतान निप्रसिद्धानवीराणादुमदंद्विनियेलान्

प्रकीर्णकथा २८
नरमाणीकृतैवविमृश्यमर्शिताकीर्तिरगृहीतस्यामिवैवंच
प्रकीर्णकथापदानि २८

भा.र. वीर्यमेव च सुतत्वं के देवं पस्यात्म्ना तामसीभिः सह च ब्रनं रंगाणि शीघ्रमस्माद्दिसेनायुक्ता पुरं रविन्न्ये १४ कुसमेहे होप
उ.टी. दिनसि दैव चिन्तयस्या ल्लामाम हतो हिरण्यासेनयासह सवीजेनेश्वसह १५ येन पादं संस्पर्शेन ह्यात्मनो
मेनल्कैवल्यां वैश्येयो भवेत्स्मः यद्वायेन कारणेन ह्यात्मनो जीवस्य न क्षुद्रयः स एव पुरुषार्थमिति १६
१०५ यस्त्वं वीर्यं सुतत्वं मां दासीभिस्त्वं नरंगाणि पथि निर्जित्य जनन्या ब्रियेन हास्यमसत्तमे १७ भद्रो
105 वाच पितामे मात्तुलेयाय्यस्य महाद्यद्दत्तवान् कुसेकुसायनश्चिनाम हतो हिरण्यासवीजनैः
१८ यस्यमे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि कर्मभिर्भ्राम्यमाणाभ्यां वैननश्चयमात्मनः १९
तलगोवाच ममापि राज्ञच्युत जन्म कर्मवशात्त्वामुद्ध नीरदगीतमासह चिन्तमकुंदेकिल।
पद्मदलयाद्द्वतः संस्मृय विहायलोकपान् ७ ज्ञात्वा ममन्तेसा ध्यिपितापुरिन्द्र वत्सलः
बृहत्सेन इति ख्यातस्स ज्ञेयायमचीकरत् ८
इति देहोपरि पद्मामित्रविंदायाः तयाममापि चिन्तमकुंदविषयस्यासीत सस्मरंसृय सुविचा।
र्यं पद्मदलपाश्चियाद्द्वतः किलस्य नोपि मम चिन्तश्रीमकुंदमोक्षति ९ तत्रश्रीकृष्णमानावदी
करत कारयामास १० ॥ ॥ १०५

व

105A यथाद्रोणात्तिनव स्वयंवरे पार्थस्येष्मया याञ्चामुमिच्छया कृतः तथा मत्स्यं कारितवान् पादांतरे एवं श्लोकेषु गुणा
उपाकृतः तदीदमपि यज्ञेन यत्कि नाविध्यन्त तथाह अयमिति सर्वभूमावदृष्टिरेवाश्चर्यो नातः अतस्तम
सलयोर्दृष्टस्यामलत्यन्ने अयं तन्तनतयाकिंतत्सभमूलेनिहितंकलशाजलेकेवलंदृश्यते अतो दृष्टिरेथा।

यथा स्वयंवरे रात्तिमत्स्यः पार्थेन यः कृतः अयं तद्वदिहाश्चर्यो दृश्यते सजले परं १९ अनेन तत्स्ववेनो
पु॰ २ भूपाग्राय पुमान्ति नः स्वयं सर्वास्त्रशास्त्र न तत्ताः सोपाध्यायाः सहस्रशः २० पित्रा संपूजिता सर्वे यथा
वीर्यं यथा वयः आददुः सशरं चापं वेद्धुं पंचदिमद्विपः २१ आदाय धनुरेके विल्सज्जीकर्तुमनीश्वराः
आकोदृन्यां समुत्क्षिप्य तोरेके मुनारतः २२ सज्जं कृत्वा परे वीरा सम्मा पार्थांव दृष्ट्वे दिपाः भीमो दुर्योध
नः कर्णो नाविध्यत्तद्वपुस्थिते २३ मत्स्याभासं जले वीत्य तात्वा च तद्वपुस्थितिं पार्थोपयतो सज्जं हापा
नाविध्यन्तत्स्वरेपरे २४ राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु भगवान्स्तु तथायसज्जं कृत्वाय ली

लाउपरिचलत्यामितिमीशीकृ स्मस्यव्यतिरेकेणानकस्यापि भेदइति भावः १९ २० मत्स्यं वे \ लया २५
दुर्पर्षदिमद्विपः सर्वाव पौर्यं वापिति अन्ये विना नवेद्धुं शक्ता इति भावः २१ नेदेवाह आदायेति अस
नावोपन २२ नाविध्यत्तद्वपुस्थितिमिति सागाथादीनां क्रियाशक्तिरेव नतु लक्ष्याभिज्ञातेत्यर्थः २२ यत्नो
यतवान् अस्त्रतन्तुमोच सर्वाणोमत्स्यनाविध्यन्तपरेकेवलं पश्यंत्ताज्ञानपूर्वं ज्ञेनो वलेनापर्णाइत्यर्थः

वान

भा०तृ० सृभिजितिमिदर्वोर्यस्रावकेसमुद्धृतेः २६ २० भगवत्यामिहर्दर्षेनिर्भरेणाम्नानेभगवान्नवाभ्येत्याह द्वाभ्यां तेद्वेगामि
३०टी० ति तननदाकलोकलसचेनो न्तुरीययोस्ताभ्याथ्यारगमाविशकनकेनोज्वलारत्नमालानिवीयमानृमप
रिधायचनीवींवधेनकोशिकायाउत्तमकोशेयवस्त्रेसस्रीउशेदारासीयस्मिन्सहृदंनुपस्याःसाकर्वयोधृतःस्र
१०६ जोययासा २८ उरुवःकुंतलायस्मिन् कुंउलायस्मिन् कुंउलयोस्त्विषाःयायोसेगउस्थलेयस्मिन् तच्च
106 तस्मिन्संधायविशिखमसंस्यवीत्यसकृज्जले छिन्नेषुणापातयत्तसूर्यांचाभिजितिष्ठिने २६ दिवि
दुंदुभयोनेदुर्जयशब्दपुत्राभ्यवि देवाश्चकुसुमामासोनसमृद्धर्षविह्वलाः २७ तदेगमाविशाम
दृकलनूपुराभ्यांपद्भ्याप्रगृह्यकनकोज्वलरत्नमाला नूत्ननिवीयपरिधायचकौशिकायस्र
वीउहासवदनाकवरीधृतस्रक् २८ उन्नीयवक्त्रमुरुकुंतलकुंउलविड्गउस्थलशिशिरहास
करात्तमोहैः साज्ञानिरीक्ष्यपरितःशनकैःसुगोररसेनुरक्तहृदयानिदधेस्वमालां २९ तावन्मृदंगप
टहाःशंखभेर्यानकादयः निनेदुर्नृत्तनेकोनानृत्तगायकाजगुः ३० एवंवृतेभगवतिसियेशनृप
तेन्द्रयन्मुवेशिशिरःसंतापहेरोद्दामसेत्येपुतेःकरात्तमो यथपाःश्रेसेरिदेयान्तिसेनिमार्दुहृच्छयात
तेःसुपांगवीतगाविलासैःअनुरक्तहृदंयस्याःसादं २९ देयान्निसेनितोपरिस्त्रीकुसेर्शेशामपाहृतेसा
निसर्हेनाःस्पर्द्धमानाः तन्वेवंपरमेश्वर्यदृष्टवन्तोऽन्तःस्पर्द्धावसरस्तत्राह हृच्छयातराइति हृच्छयेन।

106A

रथरत्नानि चतुष्टयं यस्मिन् तं रथं द्वाभ्यामालिंग्य द्वाभ्यां धनुर्बाणौ गृहीत्वा चतुर्भुजसंस्थितो ३२ मृगाणामि
षतां मृगराडिव तदा हरिर्निर्जगामेति शेषात् तात उत्तः दारुकस्यैव सारथिर्गृहाज्ञोपमा ३३ अन्वसज्जंत पृष्ठतः
सक्ता वभूवुः निषेद्धुं प्रतिबंधं कर्तुं केचन प्रवृत्ता गत्वा पथि मध्यतो वभूवुरित्यर्थः उद्धतेषामाः उद्धीकृतवा

मोतावदृश्यमानोऽपि रथरत्नं चतुष्टयं शार्ङ्गमुद्यम्य सत्वरं उत्तस्थौ वाजी चतुर्भुजः ३२ दारुकश्चोद
यामास काचनोपस्करं रथं मिषतां भूभुजां राज्ञां मृगाणां मृगराडिव ३३ तेऽन्वसज्जंत राजन्या निषे
पि द्धुं पतिं केचन प्रयतात् उद्धतेषामासाग्रामसिंहा यथा हरिम् ३४ ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वंघ्रि
कंधराः निपेतुः प्रधने केचिदेके संत्यज्य दुद्रुवुः ३५ ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां रविच्छदध्वज
पटचित्रतोरणां कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां समाविशत् तरणिरिव स्वकेतनं ३६ पितॄनभि
पूजयामास सुहृत्संबंधिबांधवान् महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ३७ दासीभिः सर्वसं
पद्भिर्भटेभरथवाजिभिः आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णाय भक्तितः ३८

पाः ग्रामसिंहाः श्वानः हरिं सिंहं यथेति ३४ ३५ रविच्छादयंतीति रविच्छदाः ध्वजेषु पटा यस्यां चित्राणि तोरणा
नि यस्यां सैव मा चेता कुशस्थलीं यदुपतिः समाविशत् स्वकेतनं मंडलं स्वस्थलाचलं वा ३६ महार्हवासाः प्रभृति
भिः सुहृदः पूजयामास ३७ दासादिभिः सह आयुधानि पूर्णायापि ददौ ३८ ॥ ०

भा०द०
उ०टी०
१०७
107

इमामेषो वयं सर्वे संगनिवृत्ता तपसा स्वधर्मेण अद्धा साक्षात् तस्य गदाभृत् दासिका बभूविम ४० इति जयेत्यादि
जयेजितानां राज्ञां कन्याः नः अस्मान् नेतेन रुद्धा ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृतेर्विमोक्षो यस्मात् तत्पादाम्बुजम
नुस्मरन्तीः नः परिणिनाय उद्वाहं कृतवान् अपि आत्मकामोपि यः ४० न त्वस्याः प्रकामस्य पुष्पाभिः प्रयोजनाभावा
त् किं तत्परिणयनेनेति चेत्तत्राह सामान्यादि न कामयामहे किं तु एतस्य श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुकामा

आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै वरदासिकाः सर्वसंगनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम ४० महिष्यु
चुः भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः निर्मुच्य संसृति
विमोक्षमनुस्मरन्तीः पादाम्बुजं परिणिनाय य आत्मकामः ४० न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं
भौज्यमप्युत वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदं ४१

मयामहे इति तत्तु तस्य गदाभृतः शिरसा
वयं सर्वे संप्रज्ञावाः किमेवं कामयते अत आहुः हे साध्वि साम्राज्यं सार्वभौमपदं स्वाराज्यमैन्द्रं पदं भो
ज्यं तदुभयभोगभोक्तृ विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो वैराज्यं अणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः पार
मेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आनन्त्यं मोक्षं हरेः पदं तत्सालोक्यादि न तु कामयामहे इति षड्भिः वक्ष्यमाणः क्रमे
ण साम्राज्यादिदिक्पतयः इत्याधिपत्यानि साम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यानि व्याख्येयानि ४२ ॥ ० १०८

107A

ते किं तत्पादरजएव कामयेम तत्राह श्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यं ब्रह्मादिभिरप्ययाश्रियापि सेव्यमानत्वा।
दितिभावः ४२ ननु तर्हि श्रीरपि तु दुर्लभत्वात् किं न ह्यालभ्याय अन्तव्याह व्रजस्त्रिय इति यद्ययागावः गाः
महात्मनो पिया श्चारयतः पादस्पर्शं च गोपा यद्यावांछंति न तु तत्तयागास्तु लभमिति भावः ४३ इति श्री
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजःश्रियः कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ४२ व्रजस्त्रि
यो यद्वांछंति पुलिंद्यस्तृणवीरुधः गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ४३ इति श्रीभाग
वते दशमस्कंधे त्र्यशीतितमोध्यायः ८३ श्रुक उवाच श्रुत्वा पृथा सुवलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माध
व्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः कृष्णाखिलात्मनि हरौ प्रणयानुवंधं सर्वा विसिस्मुरलमश्रुक
लाकुलाक्ष्यः १ इति संभाष्यमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृ
क्षया २ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोसितः विश्वामित्रः शतानंदो भरद्वाजोथ गौतमः ३
रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः पुलस्त्यः कश्यपो त्रिश्च मार्कंडेयो बृहस्पतिः ४ द्वितस्त्रि
भावार्थदीपिकायां त्र्यशीतितमः ८३ तश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथांगिराः अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयो
चतुरशीतितमे मुनिसमागमे वसुदेवमखोत्साहं वंधुसंस्थापनादिकं १ सुवलपुत्री गांधारी
माधवी सुभद्रा क्षितिपानां पत्न्यः स्वगोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यः विसिस्मुः विस्मयं चक्रुः २ ३ ४ ५

भा०द०
उ०टी०
१०८

६ प्रावर्त्तुः प्रावर्तितवंतः ७ धर्मगोप्तृत्वं तु धर्मस्य धर्मगुप्ततनुः यता नियता वाग्यस्य तस्य सदसः ८ जन्मभृ
तः सफलजन्मानः तत्फलं जन्मफलं किं तत् यद्योगेश्वरदर्शनं ९ किंच युष्माकं दर्शनमेव नाव देवा
नामपि दुःप्राप्यं अस्माकं तु स्पर्शनादिकमपि कथं तु ज्ञातव्यमिति विस्मयेनाह किमिति स्वल्पतपसो

तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान् ६
तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ७
उवाच सुखमासीनान्भगवान्धर्मगुप्ततनुः सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ८ श्री
भगवानुवाच अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलं देवानामपि दुःप्रापं यद्योगे
श्वरदर्शनं ९ किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषां दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादा
र्चनादिकं १० न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव

तीर्थस्नानादिमात्रेण तपोबुद्धिर्येषां तथार्चायां प्रतिमायां देवदृष्टिर्येषां साधवः ११
तेषां योगेश्वरस्पर्शनादिकमिदमसंभावितमित्यर्थः १० एतत्प्रपंचयति न ह्यम्मयानीति त्रि
भिः अम्मयानि तीर्थानि न तु इति न किं तु तानि तीर्थानि भवंत्येव परं तु बहुकाले न पुनंति साधवस्तु द

नादेव ब्राह्मणस्य योऽप्युपासनाविषयत्वं यो वाचं ब्रह्मेत्यनु
पास्ते यो मनो ब्रह्मेत्युपास्त इति ११

१०८

108A

यन्मयानितीर्थानिन्निदृति नकिंतुतानितीर्थानिभवंत्येवपरंतुवहुकालेनपुनंति साधवस्तुदर्शनादेववो
ध्रंनमयोरप्युपास्मनाविषयत्वंयोवाचंब्रह्मेत्युपास्तेयोमनोब्रह्मेत्युपास्तइतिश्रुतेः अग्नितन्मूलमज्ञानेन
हरंति यतेहेतुः भेदकृतःभेदकर्तारः यद्वाभेदवुद्धिंकुर्वंतःपुंसः।विपश्चितोनिरस्तभेदाः तेतुमुहूर्तमात्र
सेवयापापंघ्नंतीति ११ अतःसाधूनविहायान्यत्रात्मादिवुध्यासज्जमानोगोखरइत्याह आत्मवुद्धिरहमि
तिवुद्धिः त्रयोधातवोवातपित्तश्लेष्माणःप्रकृतयोयस्य तस्मिन्कुणपेशरीरेस्वधीः स्वीया इतिवुद्धिः

नाग्निर्नसूर्योनचचंद्रतारकानभूर्जलंखंश्वसनोथवाङ्मनः उपासिताभेदकृतोहरंत्यघंविपश्चि
तोघ्नंतिमुहूर्तसेवया १२ यस्यात्मवुद्धिःकुणपेत्रिधातुकेस्वधीःकलत्रादिषुभौमइज्यधीः यत्ती
र्थवुद्धिःसलिलेनकर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषुसएवगोखरः १३ शुकउवाच निशम्येत्थंभगवतःकृ
ष्णस्याकुंठमेधसः वचोदुरन्वयंविप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्धियः १४ चिरंविमृश्यमुनयईश्वरस्येशित
व्यतां जनसंग्रहइत्यूचुःस्मयंतस्तंजगद्गुरुं ॥ १५ ॥

भौमेभूविकारेप्रतिमादौइज्यधीःदेवतावुद्धिःयत्जले
यस्यतीर्थवुद्धिःतीर्थमितिवुद्धिः अभिज्ञेषुतत्त्ववित्सुयस्यएतावुद्धयोनसंति सएवगोष्वपिखरःदारुणः
अत्यविवेकी यद्वा गोनांतृणादिभारवाहः खरोगर्दभइति १३ दुरन्वयंअन्वयितुमशक्यं भ्रमंती अनवस्थितधी
र्बुद्धिर्येषांतेतथोक्ताः तूष्णींवभूवुः १४ ईशितव्यतांअनीश्वरतांकर्माधिकारितांजनसंग्रहमात्रमेतदितिऊचुः

भा॰टी॰ द॰ ८४

भा.टी. अनन्त्वं यद्विदुस्तावतः स्पष्टं हृद्यं यन्मायययेति तत्त्वविदुत्तमा अपि वयं कामो मायया यया विमोहिता इ।
३.टी. ति तामाहुः यदीति यदीशितव्यायति ईहया तरचेष्टितेन गूढः सन् ईशितव्याय ईशितव्येषु दाचरति भवान् न
१६ तु ईश्वरस्येव किमित्येवमाचेष्टितमाहुः अहो इति भगवत्तत्त्वविचेष्टितं विचित्रमेतत् १९ भगवत्तु
मेवाहुः अनीह इति अनीहः अक्रियएव आत्मना स्वरूपमात्रेण बहुधैतत्सृजति यथा भौमैरिति भौ
109

मुनय ऊचुः यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः यदीशितव्याय
ति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् १९ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यव
त्यत्ति न बध्यते यथा भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् २०
अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च स्वलीलया वेदपथं सनातनं
वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् २१

मैर्घटादिविकारैरुपलक्षितं तदाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ननु कथम
हं जगत्सृष्ट्यादिकर्ता वसुदेवपुत्रत्वादिरिति तत्राहुः अहो इति विभूम्नः परिपूर्णस्य तव इदं जन्मादिचरि
तं विडम्बनमनुकरणमात्रं न तु तत्त्वतः २० जनं स्वयं रहमाहुः अथापीति त्रिभिः यो भवान् स्वजनानां रक्षार्थं १०९

109A

अतएवब्राह्मणेषुवर्द्धमानमपिकरोषीतिसहेतुकमाहुः ब्रह्मेति ब्रह्मवेदाख्यंशुक्लं शुद्धंतेहृदयं अतनोंरगरू
पंकुतइत्यतआहुः यत्रेति यत्रब्रह्मणिव्यक्तंकार्यमव्यक्तंकारणं ततःपरंसत्तस्माच्चब्रह्मचततपश्चा
दिभिरुपलब्धंतद्ब्रह्म १९ यस्माद्वेदहृदयत्वादेवप्रवर्तकंब्राह्मणकुलंशास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्यतवसद्धा
मश्रेष्ठमुपलब्धिस्थानंसभाजयसिसंपूजयसितत्तस्मादेवकारणात् त्वंब्रह्मण्यानामग्रणीर्मुख्यः तत

ब्रह्मतेहृदयंशुक्लंतपःस्वाध्यायसंयमैः यत्रोपलब्धंसद्व्यक्तमव्यक्तंचततःपरं १९ तस्माद्ब्रह्मकुलं
ब्रह्मन्शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः सभाजयसिसद्धामतद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् २० अथनोजन्मसाफल्यं।
विद्यायास्तपसोदृशः त्वयासंगम्यसद्गत्यायदन्तःश्रेयसांपरः २१ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायाकुंठमे
धसे स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्नेपरमात्मने २२ नयंविदन्त्यमीभूपाएकारामाश्चवृष्णयः मा।
याजवनिकाच्छन्नमात्मानंकालमीश्वरं २३ यथाशयानःपुरुषःआत्मानंगुणतत्वदृक् नाममात्रें
द्रियाभातंनवेदरहितंपरं २४

प्रवर्तकः सत्कर्माचरसीत्यर्थः २० तस्मादीश्वरस्यतवेदंजन्मसफल
मात्रेवयन्नन्तवसंगम्याकृतार्थाइत्याहुः अथेतिषड्भिः सतांगत्यात्वयासंगम्यसंप्राप्ययदन्तेश्रेयसांप
रोवधिः २१ २२ एकस्मिन्नेवस्थानेअत्रामीयेषानेपिकालसृष्ट्यादिकारणमीश्वरंनियंतारं २३ एतत्सदृष्टा
न्तमाहुः यथेतिशयानः स्वप्नान्पश्यन् गुणतत्वदृक्स्वप्नविषयेषुतत्वदृष्टिः नाममात्रेंद्रियेणसाआभा।

तेसिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानंवेदनइहितंदेवनादिरूपमात्मानंनवेदयथा २४

भा॰द॰ एवंत्वांनाममात्रेषुशब्दादिष्वविषयेषु इंद्रियेयो ईहाप्रवृत्तिः सैवमायातयाविभ्रमच्चित्तोनवेदस्मृ
उ॰टी॰ तेर्विवेकस्योपप्लवान्नाशात् २५ अघौघस्यमर्षंनाशंकरोति. यदंघ्रिगंगाख्यंतीर्थंतस्यास्पदमाश्रयंतेअंघ्रिं
११॰ सुविपक्वयोगैरपिहृदिकृतंकेवलंनतुदृष्टंतमद्यतेअंघ्रिंददृशिमदृष्टवंतोवयं वहुभिःपुण्यैः यतोस्माभ्
भक्तान्नुगृहाणभक्ताकृत्वात्तुयद्गृहकुविमर्थः नतुकिंभक्त्याययाएवंतपप्रपन्नतामितितत्राह उ

एवंत्वानाममात्रेषुविषयेष्विंद्रियेहया । मायायाविभ्रमच्चित्तोनवेदस्मृत्युपप्लवात् २५ तस्याद्य
तेददृशिमांघ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदंहृदिकृतंसुविपक्वयोगैः उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवको
शाआपुर्भवद्गतिमथोअनुगृहाणभक्तान् २६ शुकउवाच इत्यनुज्ञाप्यदाशार्हंधृतराष्ट्रंयु
धिष्ठिरं राजर्षेःस्वाश्रमान्गंतुंमुनयोदधिरेमनः २७ तद्वीक्ष्यतानुपव्रज्यवसुदेवोमहायशाः
प्रणम्यचोपसंगृह्यवभाषेदंसुयंत्रितः २८ वसुदेवउ॰ नमोवःसर्वदेवेभ्यऋषयःश्रोतुमर्ह
थ कर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यान्नस्तदुच्यतां

उत्सिक्ताउद्रिक्तायाभक्तिस्तयाउपहतस्याशासमलतातो
जीवकोशोयेषांतएवहेदेभगवद्गतिमापुः नान्यइति २६ २७ उपसंगृह्यचरणौपाणिभ्यांधृत्वाव
भाषेइममितिसंधिरार्षः २८ सर्वदेवायेषुतेभ्यः यावतीर्वैदेवतास्ताः सर्वावेदविदिब्राह्मणेवसती
तिश्रुतेः येनकर्मणायथाकृतेनवाकर्मणांनिर्हारोनिरासोभवतितदुच्यतां २९ ॥ ११०

110

110A                                                                                                    111

श्रीकृष्णं हित्वास्माच्छ्रुतीनि विविधानि तानु शत्याह नारदः नापीति तुभ्यं मया वेत्तुमिच्छयातत्त्वतः गंगा
तीरवासी ॥ २९ ॥ श्रीकृष्णस्यैवं कल्पमप्यनेनोः विद्याविजृंभितं नमिन्याह पश्येति द्वाभ्यां भूतभूतिर्ज्ञानं कुल
स्थिरपि न रक्षति न नश्यति न देवाद् कालेन केकेटिकापल्लवन अस्य विष्णुस्थलयोऽन्यथादिनापि
स्वेन स्वविधुदादिवत् न नश्यति अन्यस्माच्च मङ्गादिवत्तच्च सदेः गुणानोऽत्रपाय नरोऽन्यनैः शैवं द्रूपा।

नारद उवाच नापि चित्रमिदं देवि मा वसुदेवो तुभ्यं मया कृष्णमन्वाभं केयन्त्रः शृणु तिष्ठेयमा।
त्वनः ३० सत्त्विक धीत्रमन्यो नामनाद गणकारणा गांगं हित्वा पश्यान्यो भस्तत्र मायाति शुद्धये
३१ यस्या तु भूतिः कालेन लयोऽन्यथादि नास्यैव स्वेनोऽन्यस्माच्च गणनो न कुनश्च नरिष्यति
३२ नेक्लेशाकर्मपरिपाक गुणाप्रवाहैर्व्याहता नु भवमी षुस्मदिह नैवये प्राणादिभिः स्वविभेवैः
भैवैकरूप गाहाढ्यमन्योमन्येनस्त्रूपं मिवमेत्तु हिमोपरागैः ३३ अयोत्तुभ्यं नयो राजन्त्राभाष्या नकेड्
दिहाव्यादेहादिवत् ३२ नेमेवं कुतश्चिदप्यव्याहतानुभ उभिः सर्वेषां भूतावतारान्नानेश्वेवाच्य
व स्वतएवेश्वरं किंच अद्वितीयं कुलं अन्यः प्राकृतः उपागूढमाकृत्वं मद्गुण्यमयेतनकैः क्लेशाकर्मादि
भिः नवक्लेशाशगाटयश्च न सर्वकामिक मोगिरिवनत्यरिपाके सखेडुः विचमस्वादिगुणानाप्रवृः सवु।
वैनेः प्राणादिभिश्च स्वविभेवैः स्वकार्यैः अत्रत्रशाः मेत्तुहिमोपरागैः अभन्तुष्यारागद्भिः स्वविभेवैः

गंगामाहा ४६

४६ गंगामहि

|||

भा०द० ३४ चित्तस्योपशमहेतुः योगः मोक्षोपायश्च शनैरात्ममुदं वहतीति तथा सुगमः प्रवृत्त्याश्रयत्वात् धर्मश्च
उ०टी० आवश्यकः अन्यथा विहिताकरणे मालिन्यप्रसंगात् ननु न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व
मानशुरित्यादिना त्यागस्यैव विहितत्वात्कथं कर्म मोक्षोपाय इत्याशंक्य आदावेव त्यागस्याशक्यत्वादि
१११ त्याशयेनाहुः अयमिति सार्द्धैस्त्रिभिः स्वस्त्ययनः स्वस्ति क्षेमः ईयते येनेति तथा श्रद्धया निःकामतया शुक्लेन

कर्मणां कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ३५
चित्तस्योपशमो योवै कविभिः शास्त्रचक्षुषा दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः
३६ अयं स्वस्त्ययनः पंथा द्विजातेर्गृहमेधिनः यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुष
वित्तैषणां यज्ञदानैर्गेहैर्दारसुतैषणां आत्मलोकैषणां देव कालेन विसृजेद्बुधः ३८

शुद्धेन न्यायार्जितेन वित्तेन पुरुषमीश्वरमिज्येति यदेष पंथा ३७ स्वस्त्ययनंमाहुः वित्तैषणामिति वित्तफल
भूते यज्ञे दानैश्च वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत् गेहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृजेत् तदनुभवेनैव
तैरौत्सुक्यनिवृत्तेः देहमृते आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां च कालेन तत्त्वानुसंधानेन विसृजेत् देव हे
वसुदेव यद्वा हे देव कालेन देवानामपि मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः ३८ ॥ १११

अत्रावारंभमाणायति ग्रामइति किं च ऋणैरिति तथा च श्रुतिः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्
जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यादि ३८ यज्ञाध्ययनपुत्रैः तान्यनिस्ती
र्य तेषामृणान्यनपाकृत्य तथा च मनुः ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य

ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनं ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितॄणां प्रभो ३९ यज्ञाध्यय
नपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य व्रजत्यधः त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ४० यज्ञैर्देवर्णमुन्मु
च्य निरृणोऽशरणो भव वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिं जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्र
तां गतः ४१ श्रीशुक उवाच इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्ना
नत्वा प्रसाद्य च ४२ त एनमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकं तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तम
कल्पकैः ४३ तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः स्नाताः सुवाससो राजन्राजानः सुष्ठुलं
ष्व कृताः तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ४५

मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यध इति ४० निर्ऋणः निर्मुक्तऋणः अशरणो भव गृहं त्यज किं च अविस्मृ
द्विनानामयज्ञमः नेतत्कृतार्थ्य एवेत्याहुः वसुदेवेति प्रार्चैः अर्चितवान् यद्यस्माद्वां पुत्रतां गतः ४१
४४ आलिप्ता कुंकुमादिभिः वस्तुपाणयः गृहीतार्हणद्रव्याः ४५ ॥

अनंतेन पोरंजनेनेन सुभ्यक्तेसर्वांगेषु नवनीतेन ५० ताभिः सहितो दीप्तिमो विरेजे ५१ ५॰ जीवेशोसर्वजीवा
नामीशो यत्र नुयंत्न प्रतिपद्यते ५१ आम्नानसर्वांगः प्राकृताः ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालि

गेतुर्मंदगापरहुः शावमेर्पानकादयः नन्वत्रनेरननेकल्पत्रुहुतुःस्तनमागधाः ४९ जगुः सुकेश्वो
गंधर्वाः संगीतेसहभर्तृकाः नमभ्यर्षिचं विविधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ५० पत्नीभिरष्टाद्गाभिः
सोमराजमिवोडुभिः ताभिर्दुकूलवलयैर्हाररनूपुरकुंडलैः ४८ स्वलंकृताभिर्विबभौदीप्तिना
जनमञ्जनः तस्यांत्विजोमहाराजनूरत्नकौशेयवाससः ४९ समदृश्याविरेजुस्ते यथाहृक्षरणो।
छरे ततोवामस्वकृस्रस्रस्वेः सैर्वेधुभिर्षिचितेः ५० रेजनुःस्वस्तैर्नदीवैजीवेशोस्वविभूतिभिः
ईजेनुयज्ञविधिनाभग्निहोत्रादिलक्षणैः ५१ प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं अथर्त्विग्
भ्योददात्काले यथाम्नातंसदक्षिणा ५२ स्वलंकृतेभ्योलंकृत्य गोभूकन्यामहाधना पत्नीसंया
जावभृथ्यैश्चरित्वातेमरर्षयः ५३ सम्नुयामङ्कदेवि प्रायजमानपुरःसराः स्नात्वालंकारवासांसि
वेदिभ्योदात्तयास्त्रियः ५४ ततःस्वलंकृतोवर्णानास्वभ्योन्नेनपूजयत् वर्धस्वदाराःसुतान्पारि
गादिभिरलिदेवासमंगताः वेकृताःसोर्थमशादयः तेः मेर्वैर्द्वंवपुरोडाशादिज्ञानेमत्रः वेदेणभूयसा ५५
क्रियाकर्मतेषामीश्वरे ५२ समकः स्नानचक्रुः ५४ आस्वभ्यः स्वनोभिवाप्य अन्नेनापूजयत् वध्वांदीक्षा

1129

५६

तेच सर्वे प्रपद्युः प्रयाणे केषांचिद्विशेषमाह धृतराष्ट्र इति द्वाभ्यां अनुजो विदुरः पार्थो युधिष्ठिरः भीमार्जुनः
धर्मौ नकुलसहदेवौ ५७ सौहृदेनाक्लिन्नानि चेतांसि येषां ते ५८ मनोरथो यत्र विषयः तमेव महार्णवं
५९ अशाणावलेन योसि नाशनेनापीत्यर्थः ६० कृतमत्याह अस्मास्विति कृतान्तेषु कृतमुपकारमजान
विदर्भकोशलकुरून्काशिकेकयसृंजयान् मत्स्यालिंकसुरगणान्नृपन्नपितृचारणान् प्रीति
केनमनुत्ताप्य ग्रामतः प्रययुर्दुर्ने ५६ धृतराष्ट्रोनुजः पार्थो भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ नारदो भगवा
न्व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवान् ५७ वैधन्यास्त्रिन्यायद्रनेसौहृदाक्लिन्नचेतसः ययुर्विरहकृच्छ्रे
णस्वदेशांश्चापरे जनाः ५८ नंदस्तु सहगोपालैर्बृहत्यापरजयार्चितः कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवा
त्सीद्बंधुवत्सलः ५९ वसुदेवोंजसोत्तीर्य मनोरथमहार्णव सुहृद्वृतः प्रीतमना नंदमाह करेस्पृ
शन् ६० वसुदेव उवाच भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूरा
णामपि योगिनां ६१ अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः मैत्र्यर्पिताफला वापि न निवर्तेत
न कर्हिचित् ६२ प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचराम हे अधुना श्रीमदांधाक्षा न पश्यामः पुरः सतः
त्सत्तमैर्भवद्भिरप्रतिकल्या अनुपमा मे मैत्री इयमर्पिता अफलापि प्रत्युपकारशून्यापि कर्हिचिदपि तस्मान्न
निवर्तेत तस्मादीश्वरकृतः पाशोयं भवतामिति गम्यत इत्यर्थः ६२ अफलत्वमेवाह प्रागिति हे भ्रातः अक

स्यात् असमर्थत्वात् वः कुशलं प्रियं न हि आचराम कृत
वंतो वयं श्रीमदेनांधान्यक्षीणि येषां ते ६३

113

भा०द० राजन्यश्रीमाभूत छ्रांहृतोऽगमः ६४ ६५ अद्यश्व इति प्रातर्निर्गमे श्वोवापराह्णे गम्यतामिति (अपराह्णेनिर्गमेश्वो
उ०टी० गम्यतामिति) अपराह्णेनिर्गमेश्वोगम्यतामितिपुनःपुनरेवमानितः ६६ ६७ यापितः सहृता सैन्येन प्रस्था

११३ मारान्यश्रीरभूत्तेषु सः श्रेयस्काम स्य मानद स्वजनानुत बंधून्वा न पश्यति यथांधदृक् ६४ एवंसौ
हृदवैथिल्यचित्तस्यानकदुंदुभिः रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ६५ नंदस्तु सख्युः
प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंदरामयोः अद्यश्व इति मासांस्त्रीन यदुभिर्मानितोऽवसत् ६६ ततः कामैः पू
र्यमाणः सव्रजः सहबांधवैः परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ६७ वसुदेवोग्रसेनाभ्यां
कृष्णोद्धवबलादिभिः दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ६८ नंदो गोपाश्च गोप्यश्च गो
विंदचरणांबुजे मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ६९ बंधुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदे
वताः वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ७० जनेभ्यः कथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवं यदा
सीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादिकं ७१ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे चतुरशीतितमोऽध्यायः

पितः ६८ ६९ ७० यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं सुहृत्संदर्शनादिकं चेति ७१ ११३
इति भावार्थे दशमस्कंधे चतुरशीतितमः ८४

113a पेचारणीति तमेवाम कृष्णौ संप्रार्थितौ सुतौ पितृभ्यां ज्ञानमयोमात्रं भूतानामनुज्ञानं यच्छतौ १ तद्वीर्यैस्तावाकृते
न्द्रयात्रायाम् सुहृद्दोवहनं तत्वज्ञानेनततः पितृभ्यां दिशं भूतमसूत्रभिः २ धामप्रभावसूतकं सूचकं जातविश्र
म्भः उत्पन्नविश्वासः परिभाष्य संबोध्य १।२ अस्य विश्वस्य यत्साक्षात्तत्त्वरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषौ।
तामपरौ तयोः प्रधानपुरुषयोरपि कारणत्वेनेश्वरौ च युवामिति जाने ३ तदेव विश्वमनेकैः
कारकैर्जायमानं कृतः प्रधानपुरुषात्मकं कृतमलरामावयोः कारणत्वेनेश्वरत्वं तदाह यत्रेति य
त्राधिकरणे येन कर्त्रा करणेन वा यतोपादानात् यस्य संबंधेन यस्मै यस्याः कारकत्वेपि निमित्तमात्रता

शुक उवाच अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदनौ वसुदेवोभिनंद्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ
१ मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकं तद्वीर्यैर्जातविस्रंभः परिभाष्याभ्यभाषत २
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्संकर्षण सनातन जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ३ यत्र येनय

यस्मै संप्रदानाय यद्यदिति प्रयोज्यकर्तृकर्मकारके दर्शिते तत्र तयो ।तोयस्य यस्मै यद्यथायाय स्या
तोऽपि भेदः यथोक्तं करोति क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना भवत्यर्थस्य कर्तोच करोते कर्मजाय
ते तथा करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः भवितानमपेत्ताथ प्रयोज्यत्वे प्रयुज्यत इति सत्य तथा
एवमन्यासां भेदेन भेदा विवक्षिताः दृश्यते चावस्थाभेदः तंडुला ओदनं पचति मृद्घटं करोति तदेवमन्वि
तमन्वया दर्शिताः यथेति प्रकारे क्रियाविशेषणभूतानां नामव्याचाव्या यानामर्थः ॥ ॥०

114
भा॰द॰
३॰टी॰
११४

स्यादिति क्रियापदार्थोपलक्षणं एवं सर्वेषं च मनुष्यतत्कारणानां भगवद्रूपत्वेनाविष्कृते इदं साक्षादिति प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्ता तयोरीश्वरो भगवानात्मैव साक्षादिति तयोरैक्यमभिप्रेत्यैकवचनं ४ किं च धारणापोषणाकर्तापि त्वमेवेत्याह एतदिति हे आत्मन् प्राणः क्रियाशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिस्त्वमेव बिभर्षि ५ ननु प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणत्वागमात्कथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वात्मत्वमुच्यत इत्याशंक्य प्राणादिशक्तयोपि तस्यैवेत्याह प्राणादीनामिति प्राणः सूत्रं तदादीनां विश्वसृजां विश्वकारणानां याः शक्तयस्ताः परस्य परमकारणस्यैव कुतः पारतन्त्र्यात् यथावयवशक्तिः प्राणस्य अपितु पुरुषस्येतरहृदि

स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ४ एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज आत्मनानुप्रविश्यात्मप्राणो जीवो वा बिभर्ष्यजः ५ प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः पारतन्त्र्याद्वैसादृश्या

त्यर्थः ननु भगवतः प्राणादिवर्गस्य च सत्त्वात्तयोरेव किं न स्यादित्याह वैसादृश्यात् द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ६ द्वयोरिति चेतनाचेतनत्वेन विसदृशत्वात् द्वयोरचेतनप्राणादिवर्गस्य चेतनपारतन्त्र्यमेव युक्तमित्यर्थः यद्वा प्राणादिषु द्वयोरेव नाद्विसदृशत्वविरुद्धक्रियाकारित्वात् किंपुनर्बहूनामस्मादेकेन सर्ववेत्तृसर्वशक्तिनाधिष्ठितानां कार्याणामेव सिद्धकार्यारंभकत्वं युक्तं न स्वतन्त्राणामिति तथा चोक्तं यदैते सङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः इति तथा नानात्वात्तत्क्रियानीमाः शेचुः प्राञ्जलयो विभुमित्यादि ननु प्राणादीनां क्रियाकारित्वमात्मभावे कुतः स्यादित्याह चेष्टैव चेष्टतामिति चेष्टमानानामेव प्राणेन्द्रियादीनां चेष्टैव।

114B

पारतंत्र्यमेवप्रपंचयति कांतिरिति त्रिभिः चंद्रस्यकांतिः अग्नेस्तेजः अर्कस्यप्रभा ऋक्षविद्युतांसत्तास्फुर
णमात्रेणसत्वंस्थैर्यंतावद्वस्तुनोभवान् तथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतो
यमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिसत्तीतिश्च यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयते
ऽखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिस्मृतेश्च भूमेर्वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेनवर्तनंगंधश्चभवानत
र्थवशक्तिरित्यर्थः किंच हेदेव अपांतर्पणंप्राणनंजनकत्वंप्राणनंजीवनंदेहंत्वंतताः अपश्चतासांरसश्च

कांतिस्तेजःप्रभासत्ताचंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युतां यत्स्थैर्यंभूभृतांभूमेर्वृत्तिर्गंधोर्थतोभवान्
तर्पणंप्राणनमपांदेवत्वंताश्चतद्रसः ओजःसहोबलंचेष्टागतिर्वायोस्तवेश्वरः ८
दिशांत्वमवकाशोसिदिशःखंस्फोटआश्रयः नादोवर्णस्त्वमोंकारआकृतीनांपृथक्कृ
तिः ९ इंद्रियंत्विंद्रियाणांत्वंदेवाश्चतदनुग्रहः अवबोधोभवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिःसती

त्वमेवकिंच वायोरोजःसहादितत्तेवशक्तिः ८ दिशामुपाधिकृताकाशप्रदेशानामवकाशदिशश्चत्व
मेवसामान्याकाशः तदाश्रयःस्फोटश्चशब्दतन्मात्रंपरावस्थावागित्यर्थः ९ नादःपश्यंतीओंकारःमध्यमा
वर्णाश्च आकृतीनांपदार्थानांपृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानंयस्मात्तत्पदंवर्णपदाभ्यामभिव्यक्तवैखरी
चेत्यर्थः इंद्रियाणामिंद्रियविषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्चइंद्रियाधिष्ठातारः तदनुग्रहः तेषा
मधिष्ठानशक्तिस्त्वमेवबोधः अवसायशक्तिः अनुस्मृतिः प्रतिसंधानशक्तिः १०

115

भा॰द॰ भूतानां कारणं भूतादिर्नाम तामसाहंकारस्त्वमसि इंद्रियाणां कारणं तैजसः राजसोहंकारस्त्वं विविधमाधिदै
उ॰टी॰ वाध्यात्मभेदेन कल्पनमिति. विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्विकोहंकारस्त्वमनुशायिनां।
जीवानां संसारकारणं प्रधानं त्वं १९ अपि च नश्वरेषु नाशवर्गीतेषु इदंपतेषु भावेषु यदनश्वरमवशि
११५ ष्यमाणं रूपं तत्त्वमसि द्रव्यविकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुंडलादिष्वनश्वरेषु च द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णं

भूतानामसि भूतादिरिंद्रियाणां च तैजसं वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनां १९ नश्वरेष्वि
ह भावेषु तदसि त्वमनश्वरं यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितं २० सत्त्वं रजस्तम इति गुणा
स्तद्वृत्तयश्च याः त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया २१ तस्मान्न संत्यमी भावा यर्हि त्व
यि विकल्पिताः त्वं चामीषु विकारेषु ह्यन्यदाऽव्यावहारिकः २२ गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्व

द्दिमात्रमनसुंयथान्नहृत २२ ११ न \ खिलात्मनः गतिं सूक्ष्मामबोधेन संसरंतीह कर्मभिः २३
त्रिगुणात्मककार्यरूपोत्वमित्युक्तत्वात्कथमनश्वरत्वं तत्राह सत्वमिति तद्वृत्तयस्तत्परिणामा
महदादयः अज्ञातात्वयि परे ब्रह्मणि कल्पिताः तस्मात्त्वं संति तत्त्वसतो कथं प्रतीतिरत आह
यर्हीति यदा विकल्पितास्तदैव प्रतीतिमात्रेण त्वयि संति त्वं वामीषु तदैव कारणतयाऽनुगतः
अन्यदा तत्प्रव्यावहारिकोऽः विकल्पस्त्वमेवावशिष्यस इत्यर्थः २३ ॥ ० ११५

115a एवं तयोस्तवनिरूपणं तदश्मास्यावोचति यदृच्छयेति नूनं नामनुष्णमनोस्तुकल्यापहरणे रेहिया १६ अहो किमि
ति प्रमत्तोसि इति चेत त्वया वद्धैभिः पाशैर्विबद्धत्वादित्याह अस्माव हेमिति देहेग्रस्य देहस्यात्त्वयादिषु
पुत्रादिषु च ममेमे वेत रहति १७ अहो त्वम्लुद्वयोरावयोः किमिदमारोप्यते तत्राह युवामिति भूभारहरत्वरता
वतारोग्रवतीर्णो तत्राह निश्चितं भ्रात्यकयपसि १८ ततस्तस्मादरणं प्राप्तवतानाम्नस्रुतिभयमप
हंतीति तत्राह ततस्त्वमति मुखोरृथा किं निर्विग्य सेयतत्राह एतावतेति इन्द्रियार्थतल्लस्याययंनेदि
यदृच्छयात्नतो माप्य सुकल्पामिदं दुर्लभं स्वार्थं प्रमत्तस्य वयोगतं तत्त्वमायये स्वर १६ अस्माव हे ममेमे
वैते देहे वास्यात्वयादिषु स्वेहपोसौनिव भातिभवान्सर्वमिदं जगत् १७ युवां ननः सतोसाक्षात्त्वथा
तपुरुषे पसौ भूभारहरत्वरताग्रवतीर्णोतयात्थह १८ ततस्ते गतोस्म्यशरणमभयपदारविंदमापच
स्रुतिभयापहमानेवयो एतावतालमलमिन्द्रियलालसेन मर्त्यात्मदृक्कत्वयि परेयदपत्यबुद्धिः [illegible]
१९ सतीगरेहेन तु जगाद भवान्ननोसजन्तद्देत्यनुयुगनिजय
यत्नालेसतत्संयोगधारीरे याल्महकग्रा \ १९ सतीगरेहेन तु
त्वबुद्धिरहंत्वयि च परेसम्स्येरपत्यबुद्धिरस्मितेनालमपर्याप्तमिति १९ नतुक्तलतयनदद्देपरमेश्वरइतित्वाह
सतीगरहइति अत्रतुयुगमतिवृणोयदासुतपाः पृश्निरितिसुतमतोस्माकं वयोः यदाकश्यपोदितिश्चेतियुगम अयु
नाचवसुदेवो देवकी चेतियुगम एवंहि प्रतियुगमे अतएवाहमेवपतेववतीर्णोइतिभवाञ्चोजगाद ॥ ॥

भा.१०. त्वन्न्यासौ च नम्भैजदेवरविनयाह नानातनूरिति गगनेवदसंगणवेलेभूत्वः सर्वंगतस्य विभूतिरूपं मा

उ.टी. या २ २१ उपमन्त्रो हे उपमन्त्रयामहे समुद्दिश्य विषयीकृत्य तत्त्वग्रामस्तत्त्वसमूहः उदाहृतः सम्यक्कृति

नृपतिः २२ इमामिव दृष्टिं सर्वत्र विधत्स्वेत्याह यूयमिति एवं विमृश्याः ब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयाः किंच

११८ सचराचरं जगदपि २३ ननु नानाविकारवतो कुतो ब्रह्मत्वं न ब्रह्मण एकोपाधियोगैर्बहुधा प्रतीतिरित्यनिस

नानात्वं गगनवद्विरथजिह्वासिकोवदभूत्वः तरु गाय विभूतिमायां २० शुक उवाच आकर्ण्येत्थं

पितुर्वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा २१ श्रीभगवानुवाच

वचोवः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे यत्रः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः २२ अहं यूयमसा

वार्य इमे च द्वारकौकसः सर्वेप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरं २३ आत्मा ह्येकः स्वयंज्यो

तिर्नित्योन्यो निर्गुणो गुणैः आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधीयते २४ खं वायुर्ज्योतिरापो भू

स्तत्कृतेषु यथाशयं आविस्तिरोल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि २५ शुक उ एवं भगवता राज

इत्युक्तमाह ह्यात्मेति यथा न्वसुदेव उदाहृतं श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना।

खादिभूतानि तत्कृतेषु घटादिष्वाविस्तिरोभावादयोति एवमसावात्मापि आत्मसृष्टैर्गुणैः कृत्वा तत्कृतेषु

देहेषु बहुधा दृश्यते पुनश्च यथाशयं यथोपाधि माविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कु

तः एको बहुधा स्वयंज्योतिः द्रष्टृत्वेन नित्यो नित्यत्वेन निर्गुणः सगुणत्वेन त्यादि बहुधात्वप्रपंचनीय

116A सुविस्मितामती २७ समाश्वास्य सेवोथ २८ २९ भूमेर्भारायमाणानांनेवानत्नामर्थे तेषांनिधनार्थेमेम
विकिलावतीर्णौ देवाय ३० यस्यांशः पुरुषः तेस्यांशो मायातस्याः अंशाः गुणाः तेषांमागेन परमा
त्मा बलेशेन विश्वोत्पत्त्यादयोभवति तत्वात्वा गतिरास्यामानेषस्मि ३१ आनिन्यथुः आनीतवन्तोपि
ग्रस्यतत्वकुरुष्वेषुदेवकीसर्वदेवता फलत्वानीतंगुरोः पुत्रेमात्मजाभ्यांसुविस्मिता २७ कृष्णरामौ
समाश्वास्य पुत्रान्के सविहिस्मितान् स्मारंतीकृपणाः माहेवेज्ञ व्यादम्फलोचना २८ देवक्युवाच रा
मरामा प्रमेयात्म नेकुल्लयोगेश्वरेश्वर वेदाहंविश्वसृजांवीश्वरावादिपूरुषौ २९ कालविध्वस्तस
त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनां भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौकिलाद्य मे ३० यस्यांशांशांशभागे
न विश्वोत्पत्तिलयोदयाः भवन्तिकिलविश्वात्मन्तंत्वाद्याहं गतिंगता ३१ चिरामृतसुतादास्ते गुरु
णाकिलचोदितौ आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवेगुरुदक्षिणां ३२ तथामेकुरुतंकामं युवां योगे
श्वरेश्वरौ भोजराजहतान्पुत्रान्कामयेद्रष्टुमागतान् ३३ ऋषिरुवाच एवंसंचोदितौमात्रारामः कृ
ष्णश्चभारत सुतलंसंविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ३४ तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्यदैत्यराड्विश्वा
त्मदैवंसुतरांतथात्मनः तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थायननामसान्वयः ३५

तस्थानायममर्दनात् ३२ ३३ ३४ दैत्यराट्बलिः कथंभूतो विश्वस्यात्मभूतंदैवंसान्वयः सपरिवारः ३५

संहृष्टः सपरिजनः परिसंप्रक्षाल्य मूर्द्धादधारकं यं भूतो पादाववनिज्य यदंबुपयोरवनेजनोदकस्याब्रह्म
ब्रह्माणमपि व्याप्य जगत्पुनात्यविब्रयह्लेतो ३७ इन्द्रसेनो बलिः प्रेमविभिन्नया प्रेमार्द्रया विभ्रत्पार
यत् ३८ अनंतनाम्नेदोषाय बृहते फलोकदेशे विस्मयधारणात् बृहते कृष्णाय सदानंदरूपाय वे
तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृं
द आब्रह्म पुनाद्यदंबुह ३६ समर्हयामास सतो विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ताम्बू
लदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ३७ सइंद्रसेनो भगवत्पदांबुजं बि
भ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया उवाच हानंदजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृपगद्गदाक्षरैः ३८
बलिरुवाच नमोनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्म
ने ३९ दर्शनं वां हि भूतानां दुःप्रापं चाप्यदुर्लभं रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तं यदृच्छया ४०
दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ४१ विशु
द्धसत्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ४२
यस्य जगद्विधाने सांख्ययोगवितानायेत्यादिपदत्रयमेकरूपविवक्षया ३९ योगेश्वराणामपि दुर्दर्शो दु
र्लभमस्माभिर्दृष्टाविन्त्येन चातिविचित्रमित्याह दर्शनमिति दुःप्रापमपि दुष्टान्कृपयावेषाविदुर्लभह्
लभमपिभवति तदाह रजस्तमःस्वभावानामिति नोदर्शनं प्राप्तो ४० ४१ अहो विद्विषो वयमपि

विमोहितधियामस्मा[illegible] ४२

१२८

117 उद्दंडवैराग्याभक्तिस्तया केचनेनिवेषपादयः कामतोभक्त्यागोप्याद्यो यथा सन्निकृष्टः नदा नमंतो ग्रामाः न
था सन्निस्मरयायाः सत्वाविष्टाः अपिसुराद्यो न सन्निकृष्टा इति ४२ नतु मासाविकेभ्योपिराजसादयः सन्निकृष्ट
इतिविवंनत्वाह इदमित्थमिति इदमितिस्वरूपतः इत्थमितिविशेषतश्च ४३ नदेवयज्ञोपिवैरभाव
नापिलया मिमेवेत तथा पिमासाविकं कुर्वितिभावयिते नत्वतितत्थानः प्रसीदयथातिरपेक्षैरामा।
कामैरपिविमृश्यपुष्मत्पदारविंदनदेवर्षीणामाश्रयः नस्मादन्य यत्कृद्रनतेदेवोयकृपः वसमात्किमुमया।

केचनोदृद्दवैराग्यभक्त्याकेचनकामतः नतथा सन्निस्मरव्याः सन्निकृष्टाः सुरादयः ४२ इदमित्थ
मितिप्राय तव योगेश्वरेश्वर नाविदन्त्यपियोगेशा योगमायां कुतोवयं ४३ नत्वः प्रसीदनिर।
गहार्थं ३ पेक्ष विमृग्य युष्मत्पादारविंदधिषणान्यकृपात सिद्धकमाविष्ठपारिणामुपलब्धवृत्तिः शांतो
यथैकउत सर्वसविभ्रमामि ४४ साध्यस्थानीयितं नो ज्ञानिःपापात्कुतः प्रभो युमान्यज्ञद ४५
निर्गमविभ्रसर्गाणारदितनाशेषंविपाकृताल्लिषामेत्रिषुमूलेषुसत यातिष्ठन चोदनापा विमुच्येत
एवगलितैः फलाद्मिकपलब्धापामात्रातिर्नीवकायेन सोहंशांतः सनएकप वचामि अथवासर्वे
षामसुयौयामेदान लैः सद्यथा चरामीति ४९ कथं मलघुण्याणामेवं भावः संभवतिरतिचेत्तहिय
वैत इवेनयासात नु णिरयेत्याह साध्वीति हे प्रभो हे शितव्याः सर्वे जीवास्तेषामीशायनवानुष्ठाने न
ज्ञातिष्ठनप्राप्तयन्त चोदनायाविधितिषेध लक्षणायाः सकाशाद्विमुच्यतेनैव खलु नन्दकोविधिकिं।

कथाः स्मृतिभाव: ४९

118

भा॰द॰ तेउक्तं सर्वमनुश्रुत्य स्वागमन कारणं सर्वं पुंवं कथयति आसन्निति पंचभिः उर्गाया भार्याया प्रथमे मन्तरे
३॰टी॰ स्वायंभुवे मन्वन्तरे देवाः सुतावाच यस्मिन्नुपयुं मेघुनेन समधिवे उपतेउपुत्रं कप्रजापतिजरद्स्नुः
११८ उपदृस्तितवतः ४० तेनावधकर्मणोपायेन स्रोतसो योनिमगन् श्रगमन् श्रघुनातत्त्वाणमेवहिर
एयकशिपोर्जाताः इत्यर्थः तेचयोगमायया नतोनीताः सुतः ४८ देवक्याउदरेजाताः दैराजन्बल

श्रीभगवानुवाच आसन्मरीकेःषट्पुत्राउर्णायां प्रथमेऽन्तरे देवाःकं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमग्र
जं ४० तेनासुरीमगन्योनिमधुनावधकर्मणा हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया
देवक्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः सातान्शोचत्यात्मजान्स्वांस्त इमेऽध्यासिते निके ४८ इ
तएतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ततःशापाद्विनिर्मुक्ता लोकंयास्यन्तिविज्वराः ५० स्मरो
द्गीथःपरिष्वंगः पतङ्गःक्षुद्रभृद्घृणी षडिमेमत्प्रसादेनपुनर्यास्यन्तिसद्गतिं ५१ इत्युक्त्वातान्स
मादाय इन्द्रसेनेनपूजितौ पुनर्द्वारवतीमेत्यमातुःपुत्रानयच्छताम् ५२ तान्दृष्ट्वाबालकान्देवीपुत्र
स्नेहस्नुतस्तनी परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ५३

तेनैवकंसेनविहिंसिताः साचतानात्मजानात्मनःशोचति तेचैतत्सविति केध्यासते ४८ लोकंदेवलो
कं ५० स्मरोद्गीथः स्मरसहितउद्गीथः सप्तेतिमोत्तसप्तरसेवएते कीर्तिनाम अतःकीर्तिमन्तप्रथमा ११८
जकंसायानकउडुभिरर्पयामासेत्युक्तम् ५१ प्रयच्छताम् अर्पयामासतुः ५२ ५३ ॥

1180

५३ अमृतत्वेहेतुः गदाभृतः पीतशेषमिति नारायणांगसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं देवादयमित्यात्मदर्शनं ये
ते ५५ धाम देवलोकं ५६ मृतानागमने निर्गमनं च श्रीकृष्णस्य मायां मेने तेनैवापत्याद्यपेक्षा रचिता ५७
५८ अमृतकीर्तिर्यस्य तस्य व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं पूजार्थं जगतामघं भिनत्तीति तथा तत् अलंनिः

आपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुता मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ५४ पीत्वा
मृतमयं तस्याः पीतशेषं गदाभृतः नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ५५ ते नमस्कृ
त्य गोविंदं देवकीं पितरं बलं मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसां ५६ तं दृष्ट्वा देवकी देवी
मृतागमननिर्गमं मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ५७ एवंविधान्यद्भुतानि कृष्ण
स्य परमात्मनः वीर्याण्यनंतवीर्यस्य संत्यनंतानि भारत ५८ सूत उवाच य इदमनुशृणोति
श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगव
ति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ५९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचाशीतितमोऽध्यायः ८५

शेषं यथा भवति तथा तद्भक्तानां रिवदिति तद्देवं मोतदेतत्वं पापतयदेतत्वं चोक्तं तद्भक्तानां सत्क
र्णानां परमसुखावहं कर्णाभरणमिति स्वयं सर्वत्र पूततामाह किंच भगवति कृतमावेशितं चित्तं ये
न स तथाभूतस्तत्क्षेमधाम कालादिभयवर्जितलोकं यातीति ५९ इति भावार्थे दशमे पंचाशीतितमः।

119

भा.द. छुरवीतिनिर्गमेरैभात्सुभद्रामर्जुनोऽहरत् गत्वा च मिथिलां कृष्णो नृपविप्राववर्धयत् १ पित्राः स्वसारं नमा

उ.टी. त्रिय सुभद्रां फाल्गुनाय च जगाम मिथिलां कृष्णः स्वभक्तप्रियकृत्ततः २ देवकाम्भृतपुत्रेलाभवत्

११९ ग्रजेन तस्य सुभद्रालाभोऽपि रामप्रातिकूल्यात् दुर्घटमिति निमन्त्र्यमानः प्रसंगात्पृच्छति ब्रह्मन्निति १ क

थमसूतोत २ दुर्योधनायेति अपरे वसुदेवादयो न दास्यन्तीति तल्लिप्सुः तस्या मातुलेय्या लिप्सुः रा

राजोवाच ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामे

ही १ श्रीशुक उवाच अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स

आत्मनः २ दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात्

३ तत्र वै वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च

सः ४ एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तं श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ५ सोऽप

श्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहरां प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ६ सापि तं चकमे हृदयेक्षणा ७

मेवचयितं तस्य तमवितं देवेषविधायगात इति वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमं हसन्ती व्रीडितापांगी तन्न्यस्त

आदरः सयतिरिति १ स्वार्थसाधकः कन्याप्रेप्सुः ४ तमातिथ्येन निमन्त्र्य गृहमानीय बलेन यच्छ्रद्धयोपहृतं

परिविष्टं तद्भैक्ष्यं किलार्जुनो बुभुजे इत्यन्वयः ५ भावेन रत्यभिप्रायेणात्तमभितं मनो दधे १ व्रीडितापांगी

[illegible] ११९

चेतं रं रत्नमवसरं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः कामेन भ्रमवित्तं नयत्यसुः शीघ्रामारिसम्मानिमित्तमात्वे ८ १ प्रा
समनादुपेतः ग्रावराणकुर्वतः १० ११ पारिवर्हाणि वरवध्वोः प्रतिदेयानि १२ १३ ग्रनीह्याय्यनुपमे
तां परं समनुध्याय तत्वतं प्रेप्सुर्जनः न लेभे शान्तमस्थिनः कामेनातिवलीयसा ८ महत्वादेवयात्रा
यां रथस्याद्भुतं निर्गतो जहाराननुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ९ रथस्थोऽथ तु रागाय यच्छ्रुतं प्रात्य
तो भद्रात विद्राव्य क्रोधात्तास्तानां स्वभागं मृगराडिव १० तच्छ्रुत्वा तु मितो रामः पर्वणीव महार्णवः
गृहीतपादः कृष्णेन सम्प्रहृष्ट्या प्राणश्यत ११ प्रादिरणोत्पारिवर्हाणि वरवध्वोर्मुदावलः महाधनो 7
रुरेभरथाश्वनरयोषितः १२ शुक उवाच कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः कृष्णैक
भक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलंपटः १३ स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी अनीहयागा
ताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः १४ यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत नाधिकं तावता तुष्टः क्रिया
श्चक्रे यथोचिताः १५ तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्यु
तप्रियौ १६ तयोः प्रसन्नो भगवान्दारुकेणाहृतं रथम् आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः १७

वैवायात्रं परदाहार्यं भोज्यं तेन निर्वर्तिता निजाः क्रियाः येन सः १४ यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यं उ
पनयति तत्पर्याप्नोति १५ मिथिलस्य जनकस्य वंश्यो मैथिलः १६ प्रभुर्वस्त्रं यं विदेहादेशाग्रययौ १७

120

भा.द. कृष्णोव्यासः रामोभार्गवः अहंशुकः एवमादिभिःसह १८ आनर्तादीनांनानादेशवर्तिनोनृनार्यः उदारहासे
उ.टी. स्निग्धमीक्षणंचयस्मिंस्तत् दृशिभिर्नेत्रैः २० स्ववीक्षणेनैवविनष्टतमिस्रादृक्येषांतेभ्यःक्षेमम्अभय

१२० नारदोवामदेवोत्रिः कृष्णोरामोसितोरुणिः अहंबृहस्पतिःकण्वोमैत्रेयश्च्यवनादयः १८ तत्रत
त्रतमायांतंपौराजानपदानृप उपतस्थुःसार्घहस्ताः ग्रहैःसूर्यमिवोदितं १९ आनर्तधन्वकुरु
जांगलकंकमत्स्यपांचालकुंतिमधुकेकयकोशलार्णाः अन्येचतन्मुखसरोजमुदारहासस्नि
ग्धेक्षणंनृपपपुर्दृशिभिर्नृनार्यः तेभ्यःस्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमंत्रिलोकगुरुरर्थदृशं
चयच्छन् शृण्वन्दिगंतधवलंस्वयशोशुभघ्नंगीतंसुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् २१ तेच्युतं
प्राप्तमाकर्ण्यपौराजानपदानृपाः अभीयुर्मुदितास्तस्मैगृहीतार्हणपाणयः २२ दृष्ट्वातमुत्तमश्लो
कंप्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः कैर्धृतांजलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथामुनीन् २३ स्वानुग्रहायसं
प्राप्तंमन्वानौतंजगद्गुरुं मैथिलःश्रुतदेवश्चपादयोःपेततुःप्रभोः २४ निमंत्रयेतांदाशार्ह
आतिथ्येनसहद्विजैः मैथिलःश्रुतदेवश्चयुगपत्संहतांजली

मर्थदृशंतत्त्वज्ञानंच २१ अभीयुःअ
भ्युज्जग्मुः २२ प्रीत्याउत्फुल्लानिआननानिआशयाअंतःकरणानिचयेषांतेकैःशिरोभिः २३ २४ २५

1207 तदभिप्रेत्य मैथिली कृत्वा ततस्तदा उभाभ्यामपि ताभ्यां मद्गृहादन्यस्य गेहे यातीत्यलक्षितः अविदितः यद्वा उ।
भाभ्यां नृपाभ्यां तदलक्षितः ताभ्यामलक्षितत्वनि २६ २७ उद्धर्ष उद्गतो हर्षो हृदये यस्य अस्रैराविलेक्षणे
भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः २६ श्रोतुमप्य
सतां दूराज्जनकः स्वगृहागतान् आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः २७ प्रवृद्धभक्त्या उ
द्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः नत्वा तदङ्घ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः २८ सकुटुम्बो वहन्मूर्ध्ना
पूजयांचक्र ईश्वरान् गंधमाल्याम्बराकल्पधूपदीपार्घ्यगोवृषैः २९ वाचा मधुरया प्रीणन्निद
माहान्नतर्पितान् पादावंकगतो विष्णोः संस्पृशञ्छनकैर्मुदा ३० राजोवाच भवान्हि सर्वभू
तानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो अथ नस्त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां दर्शनं गतः ३१ स्ववचस्तदृतं कर्तु
मस्मद्दृग्गोचरो भवान् यदात्थैकान्तभक्तान्मे नानन्तः श्रीरजः प्रियः ३२ को नु त्वच्चरणाम्भोजमे
वंविद्विसृजेत्पुमान् निःकिंचनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ३३ योऽवतीर्य यदोर्वंशे नृणां
संसरतामिह यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहं ३४ इत्तोपयस्यसः सपवसवे ३२ ईश्व
रान् ईश्वरं वन्तुल्याश्चेत्यर्थः २९ प्रीणन्प्रीणयन् संस्पृशन्संमर्दयन् ३० आत्मा चेतयिता साक्षी प्रकाशकः
स्वदृक् स्वप्रकाशः अथ यतः कारणात् ३१ अनन्तो बलभद्रोपि श्रीर्भार्यापि अजः पुत्रोपि ३२ ३३ तच्छान्त्यै स

भा॰द॰ २४ गृहांगारे देवित्यर्थः २५ धुन्वन्नारिभ्यामूषन् २८ अवनिजे प्रक्षालितवान् २९ ३०· फलैरामलकादि-
उ॰टी॰ भिरर्हणैर्नव उशीरैः सुगन्धिविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैरमृतवत्स्वादुभिरम्बुभिः सुरभ्या मृदा कस्तूरीप्रमुखया
सपर्यया पूजया यथोपपन्नया अनायासेन संपन्नया भूतानुपद्रवलब्धत्वात् सत्त्वविवर्धनेनाऽन्धसा अन्नेन

१२२ 121 श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा। नत्वा मुनीन्सुसंहृष्टो धुन्वन्वासो ननर्त ह २८ तृणपीठ-
बृसीष्वेतानानीतानुपवेश्य सः। स्वागतेनाभिनन्द्याङ्घ्रीन्सभार्योऽवनिजे मुदा २९ तदम्भसा महाभाग।
आत्मानं सगृहान्वयं स्नापयाञ्चक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ३०· फलार्हणोशीरशिवामृताम्बु-
भिर्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशाम्बुजैः आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्द्धनान्धसा
३१ स तर्कयामास कुतो ममान्वभूद्गृहान्धकूपे पतितस्य सङ्गमः यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः
कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ३२ ॥ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे नारायणाय ऋ-
षये सुशान्तं तप ईयुषे २५ दिनानि कतिचिद्भूमन्गृहान्नो निवसन्द्विजैः समेतः पादरजसा
पुनीहीदं निमेः कुलं २६ इत्युपामन्त्रितो राजा भगवाँल्लोकभावनः उवास कुर्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषि-

न च ३१ अस्य कृष्णस्यात्मनिकेतैर्भूसुरैश्च सर्वतोतीर्थास्पदरेणुभिः कृष्णादिभिर्यः संगमः १२२
समकुतोऽन्वभूदिति अचिन्तितविस्मये यद्वा अरेति वितर्केऽनुइतिविस्मये ३२ ॥

121 A

उपस्थितः समीपउपविष्टः भार्याभर्तेत्यात्मजनाश्च अपत्यानि चैतैः सहितः श्रीकृष्णस्तोत्रिः सभिमृशति
समरं इयतीत्यङ्घ्र्याभिमर्शनैः ४२ यर्हीदं प्रविष्टस्तदैव दर्शनं प्राप्त इति सएव मस्मान्त्रीनाद्यानतीभूतस्त्वमि
त्यर्थः यद्वा नः अस्मात् अद्यैव प्राप्त इति नकित नेदैव प्राप्त यर्हीदं विश्वं स्वशक्तिभिः सृष्ट्वा स्वसत्तया
उप्रविष्टस्त्वदर्शनात्पुरं केवलमद्यैवप्राप्त इति ४४ मायासृष्टि प्रवेशयोरविषयासृष्टि प्रवेशोरदृष्टातन

सोपविष्टः कृतातिथ्यः श्रुतदेवउपस्थितः सभार्यस्वजनापत्यउवाचांघ्र्यभिमर्शनः ४३
श्रुतदेवउवाच नाद्यनोदर्शनंप्राप्तः परंपरमपूरुषः यर्हीदंशक्तिभिः सृष्ट्वाप्रविष्टोनात्म
सत्तया ४४ यथाशयानः पुरुषोमनसैवात्ममायया सृष्ट्वालोकंपरंस्वाप्नमनुविश्या
वभासते ४५ शृण्वतांगदतांशश्वदर्चतांत्वाभिवंदतां नृणांसंवदतामन्तर्हृदिभास्यमला
त्मनां ४६ ॥

यस्मात् यथेति आत्ममायया स्वाविद्ययेत्यर्थः यद्वा आत्मनस्तव माययेति ४५ किंच शृण्व
तामिति नित्यं श्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनामपि हृद्येव त्वंभासि ममतुलोचनगोचरस्त्वम
होभाग्यमितिभावः ४६ ॥ ०

भा०२० नत्वसर्वेषां हृदि स्थितः कथं केषांचिदेव हृदि भासि इति मेघः सूर्यवत् जीवोपाधिभिरंतरितत्वादिति यद्वा
उ०टी० नेतरेह न कस्यापि भयादित्यत आह हृदिस्थोपीति कर्मभिर्विविधैर्मिश्चेतो येषां तेषां मलेश्शक्तिभिरहंकारादि
१२२ भिरग्राह्यः व्यवहितोपि उपेतगुणैः प्रार्थस्मवणकीर्तनादिसंस्कारात्मात्मात्मनः करणैर्येषां तेषां मतिसमीपे
122 व्यवहितत्वाभिन्नार्थः ८० एतदेव प्रपंचयन्नमस्यति नमोस्त्विति नेतुभ्यं नमोस्तु अध्यात्मविदां निघ्नुन
देहाद्यहंकारायणपरमात्मने परमात्मत्वेन प्रकाशमानाय मोहप्रदायेत्यर्थः अनात्मने देहाद्यभिमानिने
हृदिस्थोप्यतिदूरस्थः कर्मविविधैश्चेतसां आत्मशक्तिभिरग्राह्योप्युपेतगुणात्मनां ८१ नमो
स्तेध्यात्मविदां परात्मने अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे सकारणाकारणलिंगमीयुषे स्वमाय
यासंवृतरुद्धदृष्टये ८२ सत्वंशाधि स्वभृत्यान्नः किंदेवकरवामते एतदंतं नृणां क्लेशो यद्द्वा
नतगोचरः ८३ शुक उवाच तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवानात्मनात्मिनः दक्षेन्वापाणिनापाणिम
जीवस्य परत्वेनाप्रकाशमानत्वात् स्वात्मनः सकाशाद्विभक्तः समर्पितः मृत्युः संसारो येन तस्मै कुतएवं
तत्राह सकारणम् अहंकारादिकार्यं अकारणं प्रकृतिः तदुभयलिंगान्युपाधिं तिष्ठत्यतयोरनुभूयोभवते अतः
उभयनियंतुः स्वस्मात् सकाशात् उभयमेवपृथग्जीवस्य विभक्तमृत्यवे इत्यर्थः निमितं नृशंसत्वेकारणावह
ह्यह देहस्वरूपः स्वमायया संवृतेति अतो लुप्तैश्वर्यत्वात् नित्यं चेतनं अतनमः किंच रुद्धदृष्टेर्मायाविलासादेवा
न्येषां रुद्धात्मत्वानां दृष्टिर्येन तस्मै यद्वा स्वमायया सस्यासंवृतात्मान्येषां च रुद्धा दृष्टिर्येन तस्मै नमः इत्यैकपदं ८८

हंसस्तमुवाचेद ५०

एवंभूतः पारमेश्वरत्वेनोक्तानभूत्वानस्याधिपितृप ५१ १२२

122A

स्वस्मिन्नारह्यमत्वधिकंब्राह्मणेषुमंदमिवालक्ष्यलोकसंग्रहपरोभगवान्स्वतोपिब्राह्मणेषु स्वस्यातिरेकंकु
र्विन्नेवंतमनुग्राह्मि ब्रह्मन्नितिसप्तभिः मयाहृदिस्थितेन ५१ देवादिभ्योपिब्राह्मणाःश्रेष्ठाः इत्याह दे
वा इति तेमावैः पुनंति एतेत्वद्यः किंच देवादीनियत्पुनंतितदप्यर्हत्तमानामीक्षया ५२ सप्तक
श्रीभगवानुवाच ब्रह्मंस्तेनुग्रहार्थायसंप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् संचरंतिमयालोकान्पुनंतःपादरे
णुभिः ५१ देवाःक्षेत्राणितीर्थानिदर्शनस्पर्शनार्चनैः शनैःपुनंतिकालेनतदप्यर्हत्तमेक्षया ५२
ब्राह्मणोजन्मनाश्रेयान्सर्वेषांप्राणिनामिह तपसाविद्ययातुष्ट्याकिमुमत्कलयायुतः ५३ नब्रा
ह्मणान्मेदयितंरूपमेतच्चतुर्भुजं सर्ववेदमयोविप्रः सर्वदेवमयोह्यहं ५४ दुःप्रज्ञाअविदित्वै
वमवजानंत्यसूयवः गुरुंमांविप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ५५ चराचरमिदंविश्वंभावाये।
चास्यहेतवः मद्रूपाणीतिचेतस्याधत्तेविप्रोमदीक्षया ५६ तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धया
र्चय एवंचेदर्चितोस्म्यद्धानान्यथाभूरिभूतिभिः ५७ शुकउवाच सइत्थंप्रभुणादिष्टः सहकृ
ष्णान्द्विजोत्तमान् आराध्यैकात्मभावेनमैथिलश्चापसद्गतिं ५८ एवंस्वभक्तयोराजन्भगवान्भ
क्तभक्तिमान् उषित्वादिश्यसन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगात् ५९ इतिभागवतेदशमेषडशीतितमः
तापरिकल्पनमुपाख्भिः तयायुतः ५३ किंच ब्राह्मणाराधनमेवममप्रेष्ठमित्याह नेति हेतुमाह सर्ववेद
मयोविप्र इति ५४ प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्यवेदमयोविप्रोदेवमयादस्माद्रूपान्मेष्ठदुर्यथः ५४ असूयवो

भा.द. सप्ताशीतितमे नारायणेनाभिवादितः वेदैस्तु निर्गुणालंबा निर्गुणे बोधिवर्ण्यते १ वागीशा यस्य वदने ल
उ.टी. क्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे २ सम्प्रदायविशुद्ध्यर्थं स्वीयनिर्बंधयंत्रितः श्रु
तिमितैर्व्याख्यां करिष्यामि यथामति ३ श्रीमद्भागवते पूर्वैः सारतः सन्निवेशिते मया तु तदुपस्पृष्टमुच्छि
१२३ ष्टमुपचीयते ४ पूर्वाध्यायान्ते एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वा
123 रवतीमगात् इत्युक्तं सन्मार्गं सतो ब्रह्मणः प्रमाणभूतानामप्रमाणकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्व
मुद्दिश्य भगवानगादित्युक्तं ननु वेदानां ब्रह्मपरत्वमसहमानमन्वानः पृच्छति ब्रह्मन्निति न च तावन्मु
ख्यलक्षणागुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः मुख्यापि रूढियोगभेदेन द्विधा रूढिः स्वरूपेण जात्या गुणेन

परीक्षिदुवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे १
न ह्यनिर्देश्ये वस्तु विशिष्टतामति संकेतेन प्रवर्तते तथा डित्थः गौः शुक्ल इति लक्षणा चैतेनैव संकेतेनाभिहि
तार्थसंबंधेन यथा गंगायां घोष इति गौणी चाभिहितार्थसंबंधिगुणयुक्ते लक्षणात् यथा सिंहो देवदत्त इ
ति यथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति योगवृत्ति
स्तत्र त्रिविधा प्रकृतिप्रत्ययादिनपदपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगेन यथा पंकजं औपगवः पावकश्चा
दि तत्र तावन्न ब्रह्मणि रूढिर्न संभवतीत्याह साक्षात्कथं चरन्तीति न चेदन्तः अनिर्देश्य इति अनिर्देश्य
त्वेपि देवदत्तगुणवृत्तिनिराकरोति निर्गुणे गुणवृत्तय इति गुणो वृत्तिमानाम्पि निर्गुणे कथं चरन्तीत्य
र्थः निर्गुणे वेदं तु वदन्ति लक्षणायोगं चेन्निराकरोति सदसतः परे इति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्न संबंधः क

123A

उत्तरमाह बुद्धीन्द्रियेति बुद्ध्यादीनुपाधीन्जनानामनुशायिनां मात्रार्थं प्रभुरीश्वरोऽसृजत् मीयंते इ
ति मात्रा विषयाः तदर्थं च भवार्थं भवो जन्म लक्षणकर्म तत्प्रभृति कर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मनो लो
कांतरगामिने आत्मनेऽलं तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तये इत्यर्थः अर्थं धर्म मुक्ष प ३
काममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः जनानामिति वदन् जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्ति
श्री र्दर्शयति प्रभुरीश्वरस्य उपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणोमेवगुणो
रनभिभूतेः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता सर्वोपास्यः सर्वकर्मफलदाता समस्तकल्याणगुण

शुक उवाच बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्प
नाय च २
निलयं सच्चिद्घनं द्भगवंतः स्फुतयः प्रतिपादयेति यः सर्वज्ञः सर्वविषयस्य ज्ञान
मयत्तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः सोऽकामयत अहं बहुस्यामेपत्ततन
तेजोऽसृजत सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनस्याभूतेस्थानानावलम्बशरीरी जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादि
वाक्यानि बोधयंति तत्र च तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यप्रतीयते न तत्त्वप्रकाशानंदात्मानं ब्रह्मणि
पर्यवसानं गमयति तथाहि ततो वह्नेः स्वरूपव्याप्तिस्येति वह्निप्रयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्ये यथो
क अग्निसादेवतासुक्तावरत्वैवपतद्विनः अग्निस्यापरत्वात्रिष्यानतस्येव विषयार्थेणमिति ज्ञातः सिद्धा

भा॰टी॰ र्थत्वात् न चाजहत्स्वार्थयोर्निरूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत् यत्सामा
उ॰द्वि॰ नाधिकरण्ये घटोक्ते स्वत्वस्वारम्भनेयेन विशेष्य न हि शेषणमित्यादि कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात्
२४ न च न तत्स्वार्थत्वेन सवधिलक्षणाभ्यां कुसुमितद्रुमाग्रे गौरितिवत् कुतः एकार्थत्वस्याविवक्षितत्वात् अतो
124 जहदजहत्स्वार्थलक्षणया सोऽयं देवदत्त इतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थ्येन सामानाधि।
करण्ये न निर्गुणपर्यवसाने अस्थूलादिवाक्यानान्तसाताद्रूपापि निषेधेन तत्पदार्थशोधनमुपपा।
गान्निर्गुणपर्यवसाने तथा चैतद्वोपक्रमे सर्वसृष्टमिदं मा प्रियेत्यादिना विशिष्टमालंबनवदुपपति अतो।
वस्तुनः स्वत्वपि फलमत्रनिरसनेनानुभवन्निर्धनाः इत्युपसंहरिष्यति उपासनादिवाक्यानां क्रियार्थप्र
वै
वृत्तेः सप्रपञ्चत्वे ऽपि लवणेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्व
मित्येषादिक २ ॥ ०

१२४A

नन्वत्रानादिसिद्धपरंपरागतत्वात्वंसदेहोमुक्तः स्यात् सैषेति सैषाययोक्तालेवनाम्नासीत्रस्रपराश्रद्धया
धारयेत् गोवैनैष्ठिकतत्कोद्यनभिवेशेन यः श्रवणादिनाश्येन अकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिः स तत्पदमा
प्नुयादिति ३ एतदेवसर्वत्रस्यार्थंनिरूपणेन प्रपंचयितुमितिहाससमवतारयति अत्रेति नारायणान्विता।

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ३ अत्र ते वर्णयि
२ ष्यामि गाथां नारायणान्वितां नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ४ एकदा नारदो लोकान्प
र्यटन्भगवत्प्रियः सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ५ यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय।
स्वस्तये नृणां धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रा
मवासिभिः परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ७ तस्मै ह्यवोचद्भगवान्ऋषीणां शृण्वतामिम ६
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनां ८ श्रीभगवानुवाच स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोके
न्तोनारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोय \ भवत्पुरा तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसां ९
स्या नाम गाथामितिहासं ४ ६ ७ ८ ब्रह्मसत्रमिति यथा यजमाना एव समानाः ऋत्विगादिरूपेणाप्यत्रा
कर्मकुर्वंति तिनत्कर्म सत्रं प्रसिद्धं तथायत्र समाना एवं वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्ममीमांसनेनब्रह्मसत्रम् ९ ॥

भा.द. अद्योतर्हिमयाकथ्येतत्तत्त्वानमित्यतआह तुल्यस्कन्धेनेति स्कन्धादिभिरविशेषः अविभिन्नोदासीनहीनसं।
उ.टी. नतिस्यमकरुणाः अतः सर्वप्रवचनयोगणात्अपिकेनात्मा पिकोनेकेनेकप्रवक्तारंकृत्वान्यपप्रच्छुरित्यर्थः
१२५ ११ स्वसृष्टमिति स्वयंनिर्मितमिदंविश्वप्रलयसमये आपीयमहन्यशयानेयोगेननिद्राणमिववर्तमानंतत
125
स्वेनहीपयानवतिल्वयिदृष्टंतदीश्वरं ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः स्कन्दयोयत्रशेरते १० न
तेहायमभून्नस्त्वंमोयमत्रपृच्छसि तुल्यस्कन्धेनतपःशीलाः नत्यस्त्रीयारिमध्यमाः
अपिचक्रुःप्रवचनमेकंसुश्रूषवोपरे ११ समवेदनउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानं
सहशक्तिभिः तदंतेबोधयांचक्रुः तल्लिंगैःस्कन्दयःपरे १२ यथाशयानंसम्राजंवं।
दिनसम्पराक्रमैः प्रत्युषेभ्येत्यसुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १३ ॥
दंतेप्रलयांतेतल्लिंगैःसत्यतिपादकैर्वाक्यैः परमेश्वरंसृष्टिसमयेप्रथमनिश्वासप्रसूताः स्कन्दयःप्रबो।
धयामासुः १२ सुश्लोकैःशोभनाकीर्तिर्येषुतैः
पराक्रमैः १३ ॥ ० १२५

जयजयेति भो अजित जयजय उत्कर्षमाविःकुरु आदरे वीप्सा यतो नः प्राप्य जयवान् हि भवान् केन प्रका-
रेण अगजगदोकसां अजां जहि अगानि स्थावराणि जगंति जंगमानि ओकांसि शरीराणि येषां जीवानां
तेषामजामविद्यां जहि नाशय किमिति गुणानावृत्य स्थितेत्यत आह दोषगृभीतगुणां दोषाय आनंदाद्यावर-
णाय गृहीता गुणा यया तां इदमर्थः छंदसी निभकारः इयं हि स्वैरिणी तु परमेश्वरस्यैव गुणान् गृहीत्वानि अ-
नः दत्तवा नरहिमय्यापि दोषमावृदेदिति नन्वममापि कामशक्तिः स्यादत आह त्वमसि यद्यस्मात्त्वमात्मनास्व-
रूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः सम्यग्व समस्तैश्वर्यादिवशीकृतमायत्वात् मायायाः योगमायायाः भावः त-
स्मादिति भावः स्वयमेव तेन त्वा नवैराग्यादिना किं नरहस्तुतिरत आह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषां जीवानां

श्लोकार्थस्तु जयजयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणांत्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः अगज-
त्वमेवानयमीश्वरदेशान्तुं हे। गदोकसामखिलशक्त्यवबोधकते क्वचिदजयात्मना चचरतोनुचरेन्निगमः
एकः अतो नते ता नादिः स्वतन्त्रा इतिभावः अहमकृतज्ञा ने स्वयं दिग्गुणो जीवानां कर्मतानादिशक्त्यवबोध।
कृते नाविद्यारतेन्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् अहमेव प्रमाणमिति आह निगमो वेदः नन्वद्भुते मयि कथमप्र-
मेया प्रवृत्तिरित्याह क्वचिदिति कदाचिदिच्छादिमयेऽप्यजयामायया च रतः क्रीडतः नित्यं चाल्लमगवत-
नेमत्यतानानेतानेदेक रमेतात्मनाचचरतो वर्तमानस्यनिगमोनुचरेन्निपादयेत् कर्माणि षष्टी यतो वा इमा-
नि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति यो वै देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च नरदेवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै

भा॰ ट॰ ननुकथंत्वामेव प्रतिपादयन्ति यतस्तदुक्ते पानोः वसितस्य राजेत्यादिभिर्हि यातो जंगमस्य च वसितस्य स्याव
टी॰ ३॰ रस्य राजेर्निधिति पाद्यतेनतया प्राग्निर्मूर्हादिवरत्यादिभिश्चैव भूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंतेनत्वाह दृष्टउप
लब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धं दृश्यमित्यादिसर्वं वदन्तब्रह्म त्वमित्येवावयन्ति जानन्ति कथंयतः
१२६ एवावशेषतयावशिष्यमाणत्वेन कुतः यतो वदंतः सर्वस्मादृश्यात्मकस्य उत्पत्तिलयो सर्वोपादानत्वात
126 तर्हि किं विकारित्वं वदंतः नत्वविकृतत्वात विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारसादित्यर्थः तत्राप्युपमाह यथा
घटादि विकृते मृदि उदयास्तमयो न वदंत वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विद
अभेदपरेयंस्तुतिः १ दृष्टउपलब्धमेतद्वपुस्त्वमशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृते मृदि वाविकृतात् अ
नत्रसयोर्दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथाभवति भुवि रत्नपदानि नृणां ॥ २९
श्लेषस्यादिभिस्त्वया प्रतिपादनादित्यर्थः अतः कारणाद्धयोर्मम आसक्तयोर्वा त्वय्येव मनोवचनावरि
तरंगधुः मनसस्त्वाचरितं तत्रान्यथैव वचनाचरितमभिधानं च यतस्तवं तः नवस्य विकारेष्वित्यर्थः अत्रनिदर्
शन कथमयथेति नृणां भुवरां यत्र कुत्रापि रत्नानि निहितानि पदानि भुवि कथमयथाभवति अ
दत्तानिभवंति अतो यथार्थस्थिताष्टकादिपुरत्नानि पदानि भवन्त्यपि च भवंति तथा यत्किमपि वि
कारजातंवदन्तौ वेदास्त्वामेव सर्वकारणं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः उदधिमिव हि रत्नौघैः सरितामिव राजगृहे
नभवत्यगारिति तेव द्भुतमेवैरपिमे वचगोसंस्तुत्यमृतमूर्तिरतोविनिगद्यसे २ ॥ १२६

126A

त्वमेवसर्वनिगमगोचरइतिसन्तोप्रहृत्याऽऽह्वयन्ति इतिनेकेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिहत्वा
भोज्ञाधिपते त्रिगुणमायामयीनर्तक सूरयोविवेकिनस्त्वदखिललोकमलहरणकथामृता
ब्धिं सकलजनवृजिननिरसनदैन्यकीर्तिस्तीर्थसिन्धुमवगाह्य निषेव्य तपांसिनपतीतिनपासि
पापानिदुःखानिवाजन्तुःत्यक्तवन्तःत्यक्तवन्तःत्वदीयाकथामात्रेणयदापापत्यागःतदाकिमुत।
वक्तव्यं येपुनःस्वधामविधुताशयकालगुणाःस्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेन विधुतास्त्यक्ताआशया
गुणाःयेनतःकरणधर्मारागादयःकालगुणाजरादयश्चयैस्तेतथा हेपरमतत्त्वाजस्रसुखानुभव

भक्तिपरेयंस्तुतिः

इतितवसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्यतपांसिज
हुः किमुतपुनःस्वधामविधुताशयकालगुणाःपरमभजन्तियेपदमजस्रसुखानुभवं ॥

नेदं

ग्रवेदनुभवंपदंस्वरूपंभजन्तिसेवन्तेनतथाभूतादुःखान्यजन्तीति नयथापुष्करपलाशेआपोनश्लिष्यन्ते
एवमेवविदितात्मापापकर्मणानश्लिष्यते नकर्मणालिप्यतेपापकेन ततसुकृतदुःकृतेविधुनुते एव
हवावनतपति किमहंसाधुनाकरवं किमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः सकलवेदगोष्ठि
तिसद्गुणस्त्वमितिसर्वेमनीषिजनारताः तपिसप्तद्गुणश्रवणादिभिस्तवपरस्मरणेनगतक्लमाः

भा॰ द॰ असुर्यो नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः न चेदवेदीमह
३॰टी॰ ती विनष्टिरित्याद्याश्रुतयः एवं श्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदति दृतय इवेति असुभृतो नराः य
दि ते अनुविधा अनुविधतीत्यनुविधाः अनुवर्तिनो भक्ता इति यावत् तर्हि श्वसन्ति जीवन्ति सफलजीवना
१२७ भवन्ति इतरथा दृतय इव भस्त्रा इव वृथा श्वासाः सन्तीत्यर्थः ननु भक्तानामपि कामादिफलमस्त्येव।
127

अभक्तनिंदापरेयं स्तुतिः ४

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महद
हमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः ॥ ॥

न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवनहेतोस्तवाभजने कृतघ्नानां तदपि न सिद्ध्येदित्याशयेनाह म
हदहमादय इति महदहंकारस्पर्शादिविशेषान्ते यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः सन्तः
अंडं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवन्तः न त्र पंच पंचापि कोशान् अन्नमयादीनाविश्य तत्तदाका
रः सन् यश्चेतयते स त्वं ॥ १२७

127A

तदाह पुरुष इति पुरुषस्यान्नमयादेर्विधैर्विविधाकारो यस्य स तथा ननु विवेकस्य कथं तत्तदाकार
तेत्यत आह अन्वयोऽत्रेति अत्र एष्वन्नमयादिष्वन्वितोऽन्वयः अतः तत्तदाकारतेति एवं तर्हि सत्यत्व
मस्यात्वं च कथं तत्राह चरमोऽन्नमयादिषु य इति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रति
ष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः सत्यमिति संबन्धः ननु तथाप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वे व्याहतिरेव तत्राह सदसतः
परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतमिति सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं यन्निर्विकल्पं तत्साक्षात्त्वमेव।

पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सद
सतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ९ ॥

शेषश्चावशिष्यत इत्यवशेषमबाध्यं ऋतं सत्यं अत एव सत्येन मत्यं नर्हि किमर्थं तेष्वन्वय उक्तः शाखाचन्द्रवद्बुद्धेः
स्वरूपलक्षणार्थं तथाहि सर्वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः स एष इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेणैव च
कोशानुपदिश्य तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति पुनः पुनस्तदन्वितत्वेनाल्लत्वा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे
ति सर्वेषामात्मभूतं स्वरूपं निरूपयामासेत्यनवद्यम् ९ नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणा
दिभिः नरहरे न भजन्ति नृणामिदं दृतिवदुच्छ्वसितं विफलं ततः २ ॥

भा॰ टी॰
उ॰ टी॰
१२८
128

एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वं स्फुरति समन्वयेन तदुपजननीयमुक्त्वा अथ भक्तिनिर्दयाच तदेव हृद्योक्तं व्याहृती।
मनन्तरगामिसमरि मनिश्चयमतावडुपाध्यायालवनमुपासनमुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्या
रुणयो ब्रह्म हैव ता उर्द्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयतेत्याद्याश्रुतयो विद्यन्ते तत्राह उदरमुपासत इति
ऋषिविशेषस्य कर्षणां सशराय माग्गे गुप्ते कूर्पदृशा सोऽपि उदरालवनमणि शार्कराक्ष्यो ब्रह्मोपासते यथा यं निर्वाकता
ताश्चैतस्फूर्तिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृशा इति कूर्पं शर्करा शार्कराजो विद्यते इत्यत्राहितिशुष्यपाने तथा राजः पिंडि
तदृश्य: स्थूलदृष्ट्य इति यावत् उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् यद्वा कूर्प्यसूक्ष्मदृशा इत्यर्थः तदाह

पल्लवप्रान्तीयपदानुवृत्तिः उदरमुपासते यस्मात् ऋषिवंशस्य कूर्पदृशः परिसरपद्धतिहृदयमारुणयो दरदद्द्वै ततउ
द्गादवततत्व धाम शिरः परमपुनरिहयत्समेत्य न पतति कृतान्तमुखे १२

इयं सम ह त्वमेवालत्यतत्त्वे शाय प्रथमं उदरस्य मुपासनमिति भावः आरुणयस्तु सान्तान हृदयस्य दहरं सूक्ष्म
मेवोपासते हृदयविशेषणं परिसरपद्धतिमिति परितः सरति प्रसर्पतीति परिसरा नाड्यः तासां पद्धतिं मार्गं प्र
सरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्य फलमाह ततः इति ततः हृदयात् योऽग्नेततत्व धाम उपलब्धिस्थानं तस्य
मध्ये परमेश्वरे हृज्ज्योतिर्मयं शिरः मूर्द्धानं प्रति उद्गात् उदसर्पत् मूलाधारादारभ्य हृदयमध्यात् ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमुद्गता।
मित्यर्थः कथंभूतं धाम यत्समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतान्तमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतति तथा च श्रुतिः शतं चै
का च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति

उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैव ता इ३ ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत ५
१२८

सर्वा

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववद्दुरदृष्टयादिसंबंधेयेन तत्तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमिति
माशंक्याह कार्णिरेवेति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि।
वासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंत्यत आह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयंकृता।
स्तासूच्चनीचमध्यमासु योनिषु अभिव्यक्तस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतया उपादानतयांशेनेव विषमा
नत्वेन प्रत्यक्षप्रवेशास्संभवाद्विशानिर्विवर्तमानस्तारतमतो न्यूनाधिकभावेन चकास्स्यवभाससे स्व
कृतायोनीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यरहितोपि काष्ठानुसारेण

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयंत्यभिविपण्यव एकरसं १९

तथा तथा प्रकाशते तद्वत् अतो वितथास्व मिथ्याभूतास्वमूषु योनिषु अवितथं सत्यं यत्तव समम् अविशे
षम् अतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयः अन्वयंति जानंति अत एव निष्प्रपंचरूपं वा अ
त्र हेतुः अभिविपण्यव इति अभितो विगतव्यवहाराः पणव्यवहारस्तस्मान्नुपपन्नमिति ऐहिकामु
ष्मिकफलकर्मरहिता इत्यर्थः अविशेषत्वादेकरसं सन्मात्रे अतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादस्मत्सु
ते स्वस्योपास्यत्वमिति भावः ॥ स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवंतं भजा

भा.द.
ऊ.टी.
१२९
129

अपि च कुतो विषमांशोऽकस्माद्भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंगादिति यतो विद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवदावेशतामाहाराणं सत्वबोधयन्मलदोषनिषेधयति स यस्मात्पुरुषो यस्मात्सावादितो मपकः तत्वमसीत्याद्याः श्रुतयः ननु कथं तर्थस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते ननु न सेयं स्वरसे बोध्यते नेत्युच्यते यतस्तत्र यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति कर्मणार्जितेषु पुरेषु देहेष्वमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषं अखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य मूर्तोस्य स

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतं ३
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः २०

तवांशकृतं अंशाः कृतं अवकृतः तत्रांशमेवं वदंतीत्यर्थः ननु कार्यकारणसंबंधस्य कुतएवं भूतत्वमत आह अबहिरंतरसंवरणमिति बहिः कार्यमंतरं कारणं तदुभयं तत्सदावरणमभूतत्वतयोरसत्वादित्यर्थः इति एवं नृगतिं जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य विचार्य कवयः अन्यथैव न पश्यंत इति ज्ञात्वा नः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनं यासमंताउप्यंते स्मिन्निति निगमावपनं देवं तु बहुवीजसंतानं सर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यद्वापि तानि कर्माणि मुक्तिफलंति नभवतोऽङ्घ्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासाः उपासते अत्र च नवदंतादिभिः सर्वैव भुवीति मर्त्यलोके इदमेवोक्तिमिति दर्शयति तदस्यामम मेयाननक्रमायाः हृतवेगेन तदंघ्रिसेवाम

श्रुतिस्तुतिटीकायां २० ॥

129A

भक्तिरत्नसाधनमितिवचनमनुचितमिवमन्वानो भक्तिं पुरस्करोति दुरवगमेति भोः ईश्वर दुर्वोधस्य
आत्मतत्त्वस्य निगमाय ज्ञापनाय आत्ततनोः आविष्कृतमूर्तेः चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः
चरितमेवमहामृताब्धिः तस्मिन्परिवर्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणाश्रमः गत
श्रमा इत्यर्थः अपवर्गमपि केचित्परिलषंति नेच्छंति कुतोन्यत केचिदिति एवंभूतानां भक्तिरसि
कानिरलादरतिं दर्शयति नकेवलमन्यन्नेच्छंति किंतु तेनैव सर्वेन शरणैः सतः स्वैसिद्धं गृहादिष्व

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः
नपरिलषंति केचिदपवर्गमपीश्वरते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २२

एवमनुरूपे तेन इत्याह नव चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहा इति नव चरणसरोजे हंसा इव रस
मात्रग्राहिणो भक्तास्तेषां कुलं तेन संगेन विसृष्टा गृहा यैस्तेन तथा अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते एकांतिश्च
मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाह यत्सेवंदेवानमति मुमुक्षुत्वो ब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातं च
सर्वैर्नैर्भागवतैः मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते इति लब्धयामृतपाथोयोयो विहंसतो
महामुदः कुर्वंति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् २२ ॥ ०

भा॰द॰ आरामं यस्य पश्यंति न तं पश्यति केचन नतं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्या
३॰टी॰ चासुतृप उक्थशासश्चरंतीत्याद्याः श्रुतयः अनुक्रोशात्मा जगदात्मनीश्वरे रतिमुपदिशंतीत्याह त्वदनुपथ्या
मिति त्वदनुपथं त्वदनुवर्ति त्वत्सेवोपयिकमिदं कुलायं कौशं धियालीयतेनेति कुलायं शरीरं आत्मसु
१३॰ हृत्प्रियवत् आत्मा चैतन्यं सुहृत् प्रियश्च तद्वच्चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः तथात्वयि उन्मुखे हिते

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च
न बत रमंत्यहो असदुपासनयात्महनो यदनुशया भ्रमंत्युरुभये कुशरीरभृतः २१

प्रिये आत्मनि च अप्यर्थे चकारः एवंभूतेऽस्मिन्नपि त्वयि बत अहो कष्टं न रमंति न सख्यादिना भजंति अ
सदुपासनया देहाद्युपलालनेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायां अनुशया
यो वासना येषां ते कुशरीरभृतः सन्तः उरुभये संसारे भ्रमंति परिवर्तंते अतः आत्महन इति भावः त्वय्या
त्मनि जगत्त्राये मनो नो रमतामिह कदा मे मे देवाजन्म मानुष्यं संभविष्यति २१ १३॰

130A

इदानीमात्मावाअरेद्रष्टव्याः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्याद्याः श्रुतयोनिदिध्यासनांगत्वेनो
पदिशंतीत्याह निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजइति मरुत्प्राणः मनश्च अक्षाणींद्रियाणि च निभृ
तानिसंयमितानियैस्तैश्च दृढंयोगंयुंजंतीतिदृढयोगयुजस्तैस्तथाभूतामुनयोहृदियत् त्वांसमुपास्य
ते तदेवारयोपित्वत्स्मरणाद्ययुः प्रापुः स्त्रियोपिकामतः अहींद्रदेहसदृशयोः भुजदंडयोः विषक्ता
धीर्याभिस्ताः परिछिन्नदृष्टयः समदृशः सममपरिछिन्नंत्वांपश्यंत्योवयंश्रुत्यभिमानिन्योदेवताश्च।

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजोहृदियन्मुनयउपासतेतदरयोपिययुःस्मरणात्
स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियोवयमपितेसमाः समदृशोंघ्रिसरोजसुधाः
२३

पितेसमाएव कृपाविषयत्वयाअंघ्रिसरोजसुधाः अंघ्रिसरोजसुधारसेयेषांतेः अयंभावः एवंभूतस्य
वचरणस्मरणानुभावः यद्योगिनस्त्वांहृद्यालंबनमुपासते याश्चवयंत्वांसमंपश्यामः याश्चस्त्रि
यः कामतः परिछिन्नंपश्यंति येचद्वेषेण सर्वानपितांस्त्वामेवप्रापयंतीति चरणस्मरणप्रभावात्
वदेवमद्दुर्लभे यथाकथंचित्त्वद्धेममभूयादहर्निशं २३ ॥

भा० द०
उ० टी०
१३१

यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्दे
वा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आविर्बभूव अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् तद्धाव
तोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति इत्याद्याः श्रुतयः भगवत्तत्वं दुर्ज्ञेयं वदन्त्यो भक्तिमेवोरीकुर्व
न्त्य आह क इह नु वेदेति बत अहो भगवन् इह जगति अग्रसरं सर्वसिद्धं त्वां अवरजन्मलयः अर्वाचीनो
त्पत्तिनाशवान् कोऽत्र पुमान् वेद जानाति ईश्वरस्यापि सर्वसिद्धावत्वस्य वार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् तानका
रणाभावमाह यत उदगादिति यतः त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उद्गात् यं ब्रह्माणमनु उभये अध्यात्मिकाः धिदैवा

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये त ।
र्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥२४॥

का देवगणा उत्पन्नाः ततोऽप्यर्वाचीनाः सर्वे च तत्र विषयभूतया मायया अजादयो यदा तु भवान् सर्वमवकृष्य उपसं
हृत्य शयीत तर्हि तदा अन्तःशायिनो जीवानां ज्ञानसाधनं नास्ति यतस्तदा नासत् स्थूलमाकाशादि न चास
त्सूक्ष्मं महदादि न चोभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरं न च कालजवः तन्निमित्तभूतकालवेगमप्यवपद्यति न च त
दा न किमपि इन्द्रियप्राणाद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक् सृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृता
नेगाणां कालवशे न च मलिनसत्वानां न तावत् भगवत्तत्वं ज्ञातुं सामर्थ्यं न यथा च श्रुतिः न तं विदाथ य इमा जजाना
न्यद्युष्माकमन्तरं बभूवेत्याद्याः यदा तु प्रलयसमये न च ह्यनन्तरमस्ति न तदापि साधनाभावात् भगवत्तत्वान

इतोपि तत्तांनतु कस्यपरिमाणमपिन्नमवाडुल्यादित्याह जनिममतत्इति अमतोजगतोजनितिमुत्पत्तियं
वैशेषिकाद्योवदंति सततपवित्रसूक्ष्मनस्यानित्यं नित्यं च परमाणुजलादयः मूर्तिपूर्वेकविंशतिप्रकारदुःखध्वं
नाशमोक्षं वदंति ये नैयायिकाः उक्तमपि ये च सांख्यादयः आत्मनि स्थितिभेदं वदंति ये च मीमांसकाः वि
पाणिकमेकत्वं वदंत भूतेभ्यस्त्यति वदंति नैवमेवं आरूपितेरागोपितेभ्यो मे स्वेबोपदिशाति ननुत्वद
क्षा मत्स्वैवमेवाद्वितीयसत्त्वात्मीत चैषमेवसत्त्वसाध्यपति प्रनीराण्याशोचनितिमुह्यमानः अविद्ययामंतरेवा
नेमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्यमानाः दंद्रम्यमाणाः परियंतिमूढाः अंधेनैव नीयमानायथांधाः एक।

जनिमरणः सततोमृतिमुपात्वनित्ये च नित्यविपणामं स्वस्य स्वरूपमुपदिशांति निरूपितेः
त्रिगुणमयः पुमानितिमिदापदबोधकृतात्मविपिन ततः परतं समभवत्प्रबोधरसे २५

मेवाद्वितीयं ब्रह्म एकधा बहुधा बहुधा चैव दृश्यते नेहनानास्ति इत्यादिश्रुतिविरोधात् किंच वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगु
णमयत्वमेवमिदमगान्ने नतु नरस्येत्याह त्रिगुणमयः पुमानितिमिदापदबोधकृतात्मवपीतित्रिगुणमयः
पुमानित्यनेन नरतनायामिदं उपलक्षणमेतद्भिदादिमायमात्मविषयिविषये प्रबोधकृतात्मविरुद्धियातानवि
क्षुमितानामिदंकिमत्तात्मालिवमनुतः पुसि नैवेत्याह ततः प्रबोधानन्तरं परः समागेः प्रबोधरसेत्ता नच्चैते
समुद्भवबोधोनभवेत नैसभवतीत्यर्थः मिथ्याज्ञानतर्कसुकर्कशो रितमहान्धकारः प्रबोधकाले निरस्तमात्मनस्त्रमत्ते
मिदमहिमनवलता न वर्त्मस्फुट श्रीमन्मायवबामनेत्रिनयने श्रीशंकरश्रीपतेरागविरहितमुदावदनम

भा॰द॰ ननु यद्यसत्त्वोत्पत्तेयदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति नहीदं प्रपंचजातं पुरुषस्य स्पृष्ट्यत्वालिरस्त्युक्तं।
उ॰टी॰ स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्रतीतिरित्यत आह सदिव मन इति मनः मनोमात्रविलसितमिदं त्रिगुणा
त्मकं प्रपंचजातमसदेव सदिव विभाति कथमिति चेत्तत्राह त्वयीति त्वय्यधिष्ठाने अधिष्ठानसत्त
१३२ या सद्रूपतया प्रतीयते इत्यर्थः न केवलमिदं कादाचित्कं किंतु आमनुजात् मनुजः पुरुषः आभिविद्याका
132 रः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापि दृश्यत्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसिते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः आत्मा
नोऽपि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात् सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः
न हि विकृतिं त्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितं २६

यदिदं किंचेति तन्त्वात्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरति अतः कथमसत्त्वमित्यत आह सदभिमृशंतीति
आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैव सदभिमृशंति सदिति जानंति आत्मकार्यत्वा
त्तद्रूपत्वादित्यर्थः तथा यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारे रूपेण
ण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकस्य विकृतिं कुंडलादिकं कनकार्थिनो न हि त्यजंति अत्र हेतुः
तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मतयैवावसि १३२
तं निश्चितं यतस्त्वत्तः सदाभाति जगदेतदतस्त्वत्तः सदाभासमसत्यासितं भगवंतं भजामते २६ ॥

132A

ननु सर्वं ज्ञानमनेनैव स नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्यादिश्रुति
भिरेवंभूतस्य भगवतः प्रतिपादनात् तत्तज्ज्ञानस्य कर्मैवेति कृतं भक्त्यात आह तव परि ये चरन्तीति न
वैदिककर्मणा शुद्धीभूत्वा परिचरन्ति किन्तु हरिसेवां विना श्रेतिय च्छुद्धेन त्वयि यथा तत्र को दोषः केन रूपेण अखि
लसत्वनिकेततया अखिलानि सत्वानि निकेतानि आश्रया यस्य स तथा भावस्तत्ता तया सर्वभूतावास
रूपत्वेन इत्यर्थः त एव अविगणय्य अतिरस्कृत्य त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः मूर्द्धानं पदा पादेन आक्रमन्ति मृत्युं
जित्वा तरन्ति न तरेति मुच्यत इत्यर्थः ये पुनर्विमुखास्त्वद्भक्तिरहितास्तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधानपि

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्वनिकेततया त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः २८

परिवयसे बध्नासि कुतः त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैः केवलं निष्किंचनास्ते त्वत्पवित्रयन्ति आत्मा
नमन्यानपीति शेषः चेतरे तथा च श्रुतिः तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभि
र्दामभिः सर्वं सितमित्ययमभिप्रायः सत्यमेवंभूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति तत्र तथापि खलु तो
परोक्षतया तत्स्वरूपमेव ज्ञानं प्रमुत्पाद्यते न त्वपरोक्षं भावेनानिरस्तत्वात् स्खलितत्वेतिषु परोक्षमिव भवतीति नति
नापरोक्षं तत्समाप्तं भगवत्प्रसादं विना त्वत्सम्यग्ज्ञानं विना तत्त्वप्रसादेन तस्यापरोक्षज्ञाना
मपरोक्षमेव कलितो मोदते इति तथा च श्रुतयः देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमेवैष वृणुते तेन ल

भा॰द॰
उ॰टी॰
११
133

ननुयद्यखिलसत्वनिकेतनत्वेनभगवतःसेव्यत्वमुच्यते तर्हितत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वेप्रसज्येयातां।
नचतत्त्वेनसेव्यत्वमितिचेत्तर्हिजीवानामपितत्तुल्यमितिकेनविशेषेणपुनःसेव्यमेवकल्प्यमित्याशंक्य
परिहरन्त्यः अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः सवेत्तिविश्वंनचतस्यास्तिवेत्ता
तमाहुरग्र्यंपुरुषंमहान्तमित्याद्याःश्रुतयःस्तुवतीन्याहुः त्वमकरणइति करणसंबंधरहितएवाखिल
कारकशक्तिधरः अपिविनापाणिनापादिकारकाणीन्द्रियाणितेषांशक्तिंधारयतिप्रवर्तयतीतितथा
कुतः स्वराड्यतः स्वेनैवराजन्नेदीप्यमाने नहिस्वतःसिद्धज्ञानस्यकेन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तवबलिमुद्वह
न्ति पूजांकुर्वन्ति अजयामायविषयासहिताल्याहृतानित्यर्थः अनिमिषादेवाइन्द्रादयः ननु ज्यावि।

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरः तवबलिमुद्वहन्तिसमदंत्यजयानिमिषाः वर्ष
भुजोऽखिलक्षितिपतेरिवविश्वसृजोविदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः २८

अहङ्कावस्थायोपि यथास्वस्वीकापवकिंकराः स्वामिनंसेवंते तथाविद्यायुक्तादेवादयस्त्वामेवेतिलो।
कोक्तिः समदन्तिच मनुष्यादेर्नैरस्यकर्म्यादिलक्षणंबलिमदंतीति अत्रदृष्टान्तः वर्षभुजोऽखिलक्षितिप
तेरिति यथावर्षभुजः खण्डमण्डलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महाराजस्यस्वप्रजादत्तंबलिंभुंजानाबलिमु
द्वहन्तितद्वदिति कथंबलिंवहन्तितत्राह विदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताइति त्वत्तोभीताःसं।
तोयस्मिन्कर्मणियेनियुक्तास्तेतत्कर्मैवनिर्वहन्तःतत्पालनमेवबलिवहनमित्यर्थः तथाचश्रुतिः भी

133A

तदेवकरणगणं वर्त्त कर्मेन्द्रियं करणाद्यवंतत्रानन्तामेजे तेनोमुक्तं न केवलमिन्द्रियदेवकारणं तत उत्पन्नत्वे नापि तत्त्व
रतत्वन्नात्रि निवर्तते यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवमात्मनो व्युच्चरंतीत्यादिश्रुतेः इत्यर्थः स्थिरचरजातयइति देहविमुक्त
निर्मुक्त यदि तत्वानपरायायया विहारः विहारः क्रीडा भवति तदा स्थिरचरजातयः स्थिरस्य चरस्य जात
यः जात्यासिनिमित्ताः देहाद्युपाधयो जीवाः स्युः भवेयुः कथंभूतस्य ततः जातः परस्परदेववर्तमानस्यासमरसेत्यर्थः
कथं विहारः उदीतया दृष्टगुणालेपेन ननु मयि लीनानां कथं जन्मस्यात तत्राह उत्थनिमित्तयुजइति इद
यैवउच्छितानामाविर्भूतानि निमित्तानि कर्माणि तद्युक्तानि लिंगशरीराणि वा तैर्युज्यत इति तत्तथा ननु

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीतया यदि परस्य विमुक्ततत ततः न
हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियतइवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः २६

किंनिमित्तोस्यानेनमरिच्छयैव भवंतनलयविषयाभ्यामावाद्विषमहैश्वर्यो गादित्याह परमस्येति तवपर
मस्य उत्तमस्य परमकारुणिकस्य वियतइव आकाशस्य इव अपदस्य समस्येत्यर्थः कश्चिदपरः स्वीयः परो लोयश्च
न भवेन्न संभवतीत्यर्थः असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेत्यादिश्रुत्या शून्यत्वेककल्पत्वमिव प्रतीयते
तदर्थं पुनर्विशिनष्टि शून्यतुलां दधतः शून्यसाम्यं भजतः वस्तुतस्तु शून्यस्यापि प्रकाशकत्वेन साक्षिण
त्यर्थः तदेव स्पष्टयितुं पुनर्विशिनष्टि अपदस्येति न पद्यते ज्ञायते इत्यपदः तस्य वाङ्मनसोरगोचरस्ये

त्यर्थः त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जाता
न्संसरतः खिन्नान्नृहरे पाहि नः पितः २६

भा.र: एवंतावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाजाताः संसरंतोभवंतीत्युक्तं तत्रय
उ.टी. द्येकाविद्या नतर्हिजीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौसर्वमुक्तिप्रसंगः अथवानानाविद्यास्तर्हितस्यैवांशानेकत्व
संसारादपसारादनिर्मोक्ष इत्यादिनकेवलेन वस्तुतएवानंतानामात्मनः नानाजीवाः तत्रचैतेषामणुत्वे
१३४ देहव्यापिचैतन्यं नस्यात् देहपरिमाणत्वेचमध्यमपरिमाणत्वेनसावयवत्वेनानित्यत्वंस्यादतः सर्व
गतानित्याश्चेति केचनमन्यंते तदेतन्नावदुक्तदोषप्रसंगः अविद्याभेदेनतत्तच्छक्तिभेदेनवाबद्ध

अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा

मुक्तव्यवस्थासंभवादीश्वरस्यतत्तत्केनांशेनसंसारः केनमुक्तमेवइतिप्रसिद्धंचोत्सेकंसर्वश्रुति।
श्रुतिंचैवमप्येतमंतर्यामिश्चात्मानमपिनसहतेइत्याह अपरिमिताइति अपरिमिताबहवस्तुतएवानंता
ध्रुवानित्यानैवतद्रूपेणानित्याः सर्वगताश्चतनुभृतोजीवायदिस्युः तर्हितेषांसमत्वात्शास्यतानैवघटत
इतिकृत्वा हेध्रुव नियमोनियमनंत्वयानस्यादितरथान्तु
घटेत ॥ ॥०

१३४

134A

कथं यन्मयं चेउ पाथितो यद्दिकारमयं यन्मलीवानं अजनिजातं तनसमस्तविकारमयं नियन्तृ नियामकं भवेत्
अविमृश्य कारणतया अपरिमज्यकिं तत्सम अतुम्लानं ननु किं यन्नच्छेत्तो यतैचतुच्छनामिदं न।
दित्यादि अनुजानतो यदमतमिति जानीमः इति वदन्तो यदमतमविज्ञातमप्यविषयत्वात् तथा च श्रु
तिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् एवं च नैव शोभा

अजनि च यन्मयं तनः विमृश्य नियन्तृ भवेत्स
ममनुजानतो यदमतं मतदुष्टतया १०

वमद दलीवभवेत्यादि किंच मनस्यज्ञानस्य दुष्टतयादोष श्रवणात् तथा च श्रुतिः यदिमन्यसे सु
वेदेति दरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वित्यादि तस्मात्तनतनयादृावद्योत्यम
नैव किमपि सर्वोनुभूतत्वेन समं नियन्तृ भवेदित्यर्थः अनन्यनाम सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्यापुनश्चैव
मेवावसेयः यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमन्तं चैतन्यमेवावलेवे १० ॥

भा० र० ननुच यदिपरमात्मनोजीवाजायंतइतिनित्यत्वनित्यत्वाभावश्चस्यात् तथासतिजीवानामनित्यत्वप्रसंगेनप्रलि
उ० टी० रिंकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगःस्यात् किंच तदामोक्षोनामजीवस्यस्वरूपहानिरेवस्यात् ...चेन्नयुक्तंस्वप्र
१३५ काशादात्मनोविद्याकृतनानुजनिवृत्तिमात्रस्यमोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैवजन्मजीवा
135 नामुच्यते नस्वतोवस्तुतइत्याह नचोत्पत्तइति ननुकिंप्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवःस्यात्पुरुषस्यवाउभयोर्वाऽस्या
द्येजीवानांजडत्वापत्तिः द्वितीयपुरुषविकारित्वप्रसंगः अतएवंतृतीयेऽपीत्याशंक्याहनोत्पत्तप्रकृतिपुरुषयोरुद्भ ग
वोनचोत्पत्तइति कस्मात्अजत्वप्रतिपादनादित्याह अजयोरिति तथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्ल
कृष्णांबह्वीःप्रजाःसृजमानांसरूपाः अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यइति उभयत्र

नचोत्पत्तउद्भवःप्रकृतिपुरुषयोरजयोउभययुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत् ॥

जातेषुभवंति उभयं चात्रयुज्यतइति उभययुक्संबंधःपरस्पराध्यासमितियावत् तेनासुभृतःप्राणाद्युपाधयोजी
वाजायंतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथाकेवलेनानिलेनजलेनवाजलबुद्बुदानभवंति किंतुमिलिताभ्यां
तद्वत् तत्रचयथानिलोनिमित्तं जलमुपादानमेवमत्रापिप्रकृतिर्निमित्तं पुरुषउपादानं तस्माद्वाएतस्मा
दात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानि सर्वएवात्मनोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषु चेतना
चेतनप्रपंचस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणात् नचैवंविकारित्वंपरिणामानंगीकारात् केचित्तुनःपरिणा
ममंगीकृत्यात्मनोविकारभियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छंति सर्वथानावत्प्रकृतिपुरुषैकाद्भव १३५

135A त्वदेवमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मुक्तो मे कामं विनाशी वा अज्ञो यमात्मेत्यादिस्मृतिबलान्न द्वन्द्वातिश्रवणाच्च
जीवानामौपाधिकमेव जन्म न स्वत इत्युक्तं उपाधिलये न परमात्मनि शुद्धे लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्म।
नैष्याह त्वयीति तत इति कारणात्मनि त्वयि त इमे जीवाः तत इति न वास्तवजन्म विविधनामगुणैरनेकप्रका
रकार्योपाधिभिः सह लिल्युः लीना बभूवुः न च स्वमिश्रलयो यो मधुन्यशेषरसा इव लीयन्ते यथा मधुनि
सकलकुसुमरसा विशेषतो नोपलक्ष्यमाणा अपि सामान्येनोपलक्ष्यन्ते एवं स्वोपाधौ विशेषमात्रलया
त्तेषां विद्यमानत्वात् सामान्यतो वर्तन्ते मुक्तौ तु कारणस्यापि लयात् त्वयि परमात्मनि निरुपा

त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ३१

धौ सरित इवार्णवे लीयन्ते इति विवेकः तथा च श्रुतयः यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति ना
रमेकतां नात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्ये
वमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्याद्याः यस्मिन्नुद्यद्वि
लयमपि यद्भाति विश्वं लयादौ जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे अत्यन्तान्तं व्रजति सहसा सिन्धुव
त्सिन्धुमध्ये मध्येचित्तं त्रिभुवनगुरुं भावये तं नृसिंहं ३१ ॥ ८

भा०द० एवंतावत्परमेश्वराज्जीवाजायंतेनतद्रूपेणचकर्माणिकुर्वंति पुनस्तत्रलीयंतइतिसंसारचक्रभ्रमणमुक्तं इदा
उ०टी० नींतन्निवृत्तयेपरीत्यभूतानि परीत्यलोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशोदिशश्च उपस्थायप्रथमजामृतस्यात्मनाऽत्मा
१२९ नमभिसंविवेशेत्यायाभगवदनुवृत्तिंविदधतीत्याह नृषुतवेति नृषुजीवेष्वमीषुतवमाययाभ्रमउक्तल
136 क्षणमवगत्यज्ञात्वासुधियःभृशंत्वयिअभवेभवनिवर्तकेभावंस्वभावमनुवृत्तिंदधतिकुर्वंति अनुप्रभव
अनुप्रभवोयस्मिंस्तमनंतेतःकिमतआह कथमिति अनुवर्ततामनुवर्तमानानांनाम्नामेवशरणेभज

नृषुतवमाययाभ्रमममीष्ववगत्यभृशंत्वयिसुधियोऽभवेदधतिभावमनुप्रभवं क
थमनुवर्ततांभवभयंतवयद्भ्रुकुटिःसृजतिमुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषुभयं २२

तांभवभयंकथंभवेत्नकथंचिदपीत्यर्थः कुतःयद्यस्मात्तवभ्रुकुटिःभ्रूभंगरूपस्त्रिणेमिस्त्रिनेमयःइवा
वर्षेदयः शीतोष्णवर्षकालायस्यसंवत्सरात्मकस्यकालस्यसः अभवच्छरणेषुतेभवाच्छरणंरहितानांये
षांतेषुभयं जन्ममरणादिलक्षणंसृजतिकरोति अतएवंभूतंसंसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियः
स्त्वयिभावंदधतीति संसारचक्रकंचेविदीर्णमुदीर्णानानाभवतापतप्तं कथंचि
दापन्नमिहप्रपन्नमामुद्धरनृहरेनृलोक २२ ॥० १२९

136A सचभगवतिभावोमनोनियमेसतिभवति सोपिगुरूपसदनादितिगुरूपसदनंविदधति नहिजितानामर्थेगु
रुसेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं आचार्यवान्पुरुषोवेदनैषातर्केणमतिरापनेयाप्रोक्ता
न्यैनेवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याः श्रुतयइत्याह विजितहृषीकवायुभिरितिविजितानिहृषीकाणीन्द्रियाणि
वायुश्चप्राणोयैः तैरपियदांतमनस्तुरंगं अदांतमदमितंमनएवतुरगः दुर्दमत्वसाम्यात् तंयेयंतुनि
यंतेनियच्छंतेते अतिलोलमतिचंचलंगुरोश्चरणंसमवहायअनाश्रित्यतेउपायेषुखिद्यंतेक्लिश्यंते।
तेउपायखिदःसंतः व्यसनशतान्विताः वहुव्यसनाकुलाइहसंसारसमुद्रेसंतितिष्ठंतिदुःखमेव।

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरंगंयइहयतंतेनियंतुमतिलोलमुपायखिदः व्य
सनशतान्विताःसमवहायगुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यकृतकर्णधराजलधौ ३३

प्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअज अकृतकर्णधराअस्वीकृतनाविकावणिजोयथामहत् उक्तंच नृदेहमाद्यं
सुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारं मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्म
हा प्राकृतैःसंस्कृतैर्वावाक्यपद्यादिरूपया देशभाषादिभिःशिक्षांवायेनसगुरुःस्मृतः गुरुणोपद
र्शितभगवद्भजनस्वावानुभूतोस्वतएवमनोनिश्चलंभवतिनान्यथेतिभावः यदापदानंदगुरोर्भवत्य
हेपरमनोमेभगावनलभेत तदानिर्मलाविलसाधनश्रमः प्रयेयमोक्षभवतःकृपातः ३३ ॥

भा॰द॰ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नास्त्यकृतः कृतेनेत्यत्र्या यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य
३ टी॰ हृदि स्थिताः अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इत्याद्याः वैराग्यसंगं विदधतीत्याह स्वजनेति आत्मा देहः
१२८ धाम स्थानं गृहं असवः प्राणाः स्वजनादिभिः किं सर्वे ह्येते एवं रसाः सुखानि विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिंस्त्वयि परमा
137 नन्दे एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः श्रयत स्वात्मैवमानस्य पुंसः आत्मनि
सति नृणां मनुष्याणामेवञ्छैरेतैः किं क उपयोग इति न किमपीत्यर्थः कथंभूतानां नृणामिति सततमन्य

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४

परमार्थं सत्त्वमजानतां अत एव मिथुनतः स्त्रियापुरुषेण मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्त्त
मानानां कर्मणि षष्ठी अजानतः चरतः पुरुषान् को नु अर्थः सुखयति आनन्दयति न कोपीत्यर्थः
इह संसारे कथंभूते स्वविहते स्वत एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठान्तरे को न्वित्यस्य
न हि शेषणात् इयं अत स्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः भजतो हि भवान् साक्षात् परमानन्द विद्धृतः आत्मेो
वकिमतः कृतान्तच्छदांसुतादिभिः ३४ ॥० २ १२८

137A

एवं गुरूपदेशेन तत्त्वमवगम्यास्मात्सारविवेके न च सर्वतो निर्विघ्नत देहसंगोपपत्तिभिः सम्यगवगा
हयितुं तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटंतीति मतं व्याहत्याशंक्य तत्रार्थमाह भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति
ते उक्तलक्षणा ऋषयो विमदा निरहंकाराः यतो भवत्पदांबुजहृदः भवतः पदांबुजं हृदि येषां ते अतः
स्वयमेवाघभिदंघ्रिजला यतस्ते उतापि तथा विधा अपि गृहाणि बहूनि पुण्यानां मानि तीर्थानि सदना
नि देवागारादीन्येवोपासते सेवंते प्रायस्तैः देहसंगो भवति अथवा पुरु अपि केषांचि भगवज्जनतत्
त्पुण्यतीर्थानानि च पुरवः महांतस्तत्रार्थः तेषां सदनानि आश्रमान् यथा ह्यमरसिंहः निपानागम

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्त उत भवत्पदांबुजहृदोघभिदंघ्रिजलाः
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥३५॥

यतो तीर्थमपि जातुप्रजले गृहादिति न पुनः पुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणां सारं विवेकस्थैर्यधैर्य।
क्षमाशांत्यादि मुष्णंतीति तथा तेषु च नैसर्गावसथा गृहाः तान् न चैतेषां गृहादिभवकुत्सितसंबंधे
देत्याह दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे इति सकृदपि त्वयि ये मनो दधति तेषां गृहाद्या
सक्तानभवति किं पुनरेवं भूत इत्यर्थः अचचरित्रागतं तदासंगमति निबध्नत्वमेव संचिंतयत् अतः स्मृतिपथतोप
तोगात्मसदानंदत्वानाश्रमानावसने नित्यतत्त्वावपकजाहिगालितत्वमुत्पल्गनाया मनेसानः सत्त्वसंस

[illegible] ३५

भा॰टी॰
३॰टी॰
१२८
138

तत्त्वानामपसक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामतद्भूतानां क्रियार्थैः समन्वयः इति तत्र तत्त्वेनेमिति नावा वेदस्य क्रि
यापरत्वामित्यानादुपनिषदामपि तेदेवयुक्तं यद्योक्तं तेन वानिकत्वता एतेन कल्पत्वं कर्तृप्रतिपादनेनापि
घटोनेनाकाहत्वाद्वाद्योतमिति नएकमेवाद्वितीयं ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्म चत्वरस्प्रोत्रमित्यंकस्य द्वैपरीताम्न
प्रतिपादनात् न ह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मागत्वं युज्यते अनन्तमेतेचैत ह्यनिकक्तनः कथं सर्वत्रै
व हि विज्ञानसंस्कारत्वं न गम्यते यथा यथा चान्मनि विज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमे
व मननाय मुनयः प्रयतन्ते इत्युक्तं तत्र तावद्वैतस्य सत्यत्वमवेदत्वं वा तदेवतत्तु न संभवतीति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन
नेनतत्त्वावधारणप्रकारमाह सतः इदमिति इदं विश्वं धर्मि सदिति साध्यो धर्मः सत उत्पन्नत्वात् हेतोर्यथ

सतः इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च व्यभिचरितं मृषा नत्यो भय युक्

व उत्पन्नं च तत्तत्सत्त्वमेव दृष्टं यथा कनककार्यं कुण्डलादि तदात्मकं तद्वदिति तत्र यदि सदभेदः साध्यते
तदा त्वप्युपादानत्वनिर्देशो नभेदप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह नन्विति तर्कहतमिति नन्वभेदं साधयामः किन्तु तदु
त्पन्नत्वेन कुण्डलादिवदंशप्रतिषेधयामः तत्राभेदपक्षस्यादिति चेदन्यापायत्वेनैकान्तिकत्वेन स्वयति व्यभिचरति
क्व चेति पितृपुत्रादिषु मत्कुणदेहनखादिषु तथा दर्शनादिति भावः ननु तदुत्पन्नत्वं नाम तदुपादानत्वं न तु तन्नि
मित्तत्वमतो नानैकान्तिकत्वमित्याशंक्य दूषयति क्व च मृषेति गुणोपादानस्यापि फणिनो नात्मगुणत्वं किन्तु मि
थ्यात्वं यथा कुण्डलादिवद्धाध्यासंसर्गात् अतः पुनरप्यनैकान्तिकत्वमेवेति भावः ननु तत्र नैकवत्वं गुणमात्रे
फणिनउपादानं किन्त्वविद्यायुक्तं तथाभूतस्यावस्तुत्वात् फणिनो मिथ्यात्वमित्याशंक्य तत्तत्त्वमन्यापीति दूष

१२८

38A

वेदप्रामाण्यस्येव न हेतुनाप्रपंचमानत्वं वेदत्वं तेनाप्रमाणसाधयामः नयाहिमहिदमर्थक्रियाकारित्वात् नयदेवं न
नदेवंप्रयाप्तुकिरन्नमिलितेनाह अवहन्नयेविकल्पदूषितइति अवहारायाग्रेषक्रियार्थं विकल्पो।
भ्रमः दूषितः दृष्टएव कूटकार्षापणादिनापिक्वचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्रमनोः न्यग्रापोभ्रमः।
प्रसिद्धः ग्रुवत्वामत्वेकत्वप्रपंचभ्रमः स्यात् सत्ववानाद्धनसिद्धि उक्तंभेदः ग्रुपुष्पतेवपुष्पत्वमसत्क
घमवर्त्तते प्रत्नातगुणसत्ताकमर्थ्यारोप्यन्तवानवतिनेत्याह ग्रंथपरंपरायेति ग्रंथपरंपरयोविकल्प
इत्यत्वयः ग्रंथभावः संस्कारनत्योभ्रमः संस्कारसिद्धये द्वप्रतीतिमाच मेपत्तेनवल्लसत्व प्रती
तेमत्वावल्लसत्वलाभावेनभ्रमव्यतिरेकादर्शनात् अतोनादित्वात्सर्वत्रैवभ्रमदृष्टतानगोनत्वात्॥

अवहत्तनयेविकल्पदूषितैःपरंपरयाभ्रमयतिभारतीन्तउरुवृत्तिभिःककुभ्जनान् ३९

पोभविष्यति ग्रंथपरंपरान्यायेनव्यवहारैः सेत्स्यतीत्यप्रयोजनेकोहेतुरिति नन्वप्रत्यक्षदेवेचानुमेयस्यया
जिनः सुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूमइत्यादिभिःकर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनात्सत्वनवृद
ते नहिनित्यावल्लस्यमरवतितस्मात् वेदप्रतिपादितत्वात् हेतुमसेदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हेभगव
न् तेनवभारतीवेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्वेदवृत्तिभिः गौणलक्षणादिवृत्तिभिः ककुभ्जनान् कर्मश्रद्धाभराक्रा
न्तमदमतीन्भ्रमयतिमोहयति ग्रंथभावः नेविवेदःकर्मफलस्यनित्यत्वमभिप्रेत्य किंतलक्षणयापा
शस्त्यमात्रंविधेयकत्वात् अन्यथायावाक्यभेदप्रसंगात् येषदुकर्मभिर्जितोलोकःक्षीयतेइतिन्यायोपपदृहितस्य

भा०टी०
३.टी०
१३२
139

नेदं विश्वप्रपंचमसत्वसाधकेनात्मलीनमुक्तं इदानीं सृष्टिप्रलयश्रुतयो यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्याः
न प्रत्यक्षानुमानप्रमाणमित्याह नयदिदमिति यद्यस्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं नआस एवं नासीत् स
देव सोम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतेः नच निधनात्प्रलयादनु अनन्तरं भविष्यत् भवि
ष्यति नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतः कारणात् अन्तरा मध्ये प्रकरसे केवलेऽत्यपि मृषा
मिथ्यारूपमेव विभातीति मिथ्यात्वे निश्चिते यत एवमतः श्रुत्यादि विज्ञानानि विकल्पपथैः इविज्ञानानीन्द्र
इयमाणाममृतो राकासांयसरूपाणि विकल्पाभेदाः स्वरकुंडलादयः तेषां पंथानो मार्गाः प्रकाराः तेरुपा।

नयदिदमग्र आस न भविष्यदनोनिधनादनुमितमन्तरात्वपि विभाति मृषैककरसे अत
उपमीयते इविज्ञजाति विकल्पपथैर्वितथमनोविलासमतमित्यः वर्णयन्ति बुधाः ३८

मीयते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्यकारणनामधेये कार्यस्य नामधेयमात्रं कारणं मृद्घटवत् सत्
तथा प्रपञ्चाकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मैव सत्यं निरूप्यते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः वाचारम्भणं विकारो नामधे
यं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथैकेन लोहम
णिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् यथा एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसमित्यादि तस्माद्ब्रह्मसत्वे श्रमा
णाभावादसत्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथमनोविलासमतमिति ये आत्मवस्तु विजानन्ति ते बुधाः अ
नाद्यर्थः ऋषैव प्रयोगाः विवादाध्यासितं नसदाद्यन्तयोर्विद्यमानत्वात् विकारित्वात् स्वप्नशुक्तिरजतवत्

१२८

139A

नेनुच्यरिषयेचोनामनात्मैव नुवासनातेनैचेतन्यस्यसंबधगंधोपितर्हिकिमपराधंजीवेनयतोयंसंसा
ति किंच वद्रपुणायमीश्वरस्यापतो नित्यमुक्तः किंविषयेच कर्मकांडमित्यपेतायोजीवेश्वरविशेष इ
पोणांमपुजोसवोयोसमानेरूतपोषिस्वजाते नयोरेकः पिप्पलस्वाद्वत्यः नश्चन्वेयाभिचाकशीति श्र
जोमेकालोदितमुक्तेरूमेसामित्याद्यावदतोस्मात मयरजयेति सनजीवोयदस्मात अजयामायया अ
जामविद्यामनुशायीत आलिंगेत तेनोगुणांश्चदेहेंद्रियादीन् नुषनसेवमानः आत्मतयाध्यस्यत तस्त
नरंनतं सद्रूपतानदृमेयोगचनुषन अपेतभगाः पिछिनानदादिगुणाः सनमृत्युसमावेभजतिप्राप्नोति

मयरजयात्वजामनुवायीनगुणांश्चनुषभजतिसद्रूपतोनारत्नमृत्युमपेतभगाः त्व
मुतजहासिनामदिविवल्वचमानभेगामदसिमदीयमेष्टगुणोतेःपरिमेयभगाः १८

नद्दिषयमेवचकर्मकांडमितिभावः त्वमुतत्वेतजदासिनामजांमायां नतुचसामयेवालिकथंतया
गसत्वाद आदिविवल्वचमितिअपभावः ययाभुजगमः स्वगतमपिकचुकगुणावज्ञानामिमन्यते तथा
त्वमजा नदिविरत गाद्दादिसचितकामयेनुचूरपतेरजयाकृत्वमिति नामुपेतसेइति कुतपतनदाद आ
तेमगोनित्यप्रोमेश्वर्यः मदसिपरमेश्वरोय अष्टगुणानेअणिमाद्यष्टविभूतिसहिते मदीयसेष्टजसे विा
जेमे केयमतः अपरिमेयभगाः अपरिमितैश्वर्यः नयान्येषामिवदेशकालादिपरिछिन्न तवाष्टगुणा
नेमेश्वर्यमपिनयरिमाणेस्वरूपानुवर्तित्वात अपरिमितमित्यर्थः नेत्यतीतवीहगाणगाणानकालस्या

भा०टी० एवंनाथबुद्धिसाधनकं देवेनयेश्रीभगवंतंभजंतितेमृत्युंतरंति इतरत्संसारंतीत्युक्तं इदानींयेबहिःसंगपरित्य
ज्यश्रीभगवत्साधकतुल्याअपिकथंचिदंतर्वासनाशिवः कामान्नमुंचंतिनतेभगवंतंप्राप्नुवंति नचेहसुख
उ० लभंतेकेवलंदुःखीनीएवप्राप्नुवंतीति नारदोवाच यत्कामान्यःकामयतेमन्यमानः सकर्मभिःजायतेत
१४० त्रतत्रेत्यादिश्रुत्यर्थमाह यदिनसमुद्धरंतीति हेभगवन् येयतयोहृदिस्थिताःकामजटाःकामप्रज
टाः मूलानिवासनाः यदिनसमुद्धरंतिनोत्पाटयंति तेषामसतामभावानांहृदिगतोपि दुरवगमःदुष्प्रा
पः कथमसत्कंठमणिःनतुल्यः सपप्याकंठेवर्तमानोप्यप्रसतस्तस्यते अप्राप्तइवभवतितद्वदिति

यदिनसमुद्धरंतियतयोहृदिकामजटादुरधिगमोसतांहृदिगतोस्मृतकंठमणिः अ
सुतृपयोगिनामुभयतोप्यसुखंभगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ३९

नकेवलमेतावत् किंत्वसुतृपयोगिनां इंद्रियतर्पणपराणांयोगच्छद्मनामुभयतोप्यसुखं इह
अमुत्रचदुःखमेव तत्राह अनपगतांतकात् अनिवृत्तान्मृत्योः लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशात् भोग
वैभवप्राकट्याभावाच्च इहलोकेदुःखंभवतः ईश्वराच्चदुःखं कथंभूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढ
परस्वरूपयस्यतस्मात् तत्स्वरूपप्राप्त्यभावात् अविद्यावद्भिरुपायत्वेनप्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिर्बंधत्वत्कृ
ष्टरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमेवमित्यर्थः ३९ इमन्यासमभिषेणावेचितजनंभोगैकचिंतानांसंसमुद्धानम
हर्निशंविविचितोयोगज्ञैर्भेदकुले ग्रामालयनमत्तजननानासम्मानना समदीनानायदयानिधान

॥ ५८ परमानंदभगवद्गीता(?) १४०

140A

ननु युज्यते नैवं किमपि कृत्यमलिप्सार्थमेव स्वाभाविकभोगे नोपलिप्यते यतः किमिति दूयायाश्यते उभयतोऽप्यस्त्व
त्वेमिति श्रूयते च एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्यादि तत्राह त्वदवगमीति हे
सगुणाखण्डगुणैश्वर्ययुक्त त्वदवगमी त्वज्ज्ञानवान् भवदुत्थशुभाशुभयोः भवतः कर्मफलदातुरीश्वरादुत्थयोः उ
त्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यपापकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसंब
यान्न वेत्ति नानुसंधत्ते तर्हि तदानीं देहभृतां देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिणीः गिरः विधिनिषेधलक्षणा
नैव वेत्ति विगतदेहाभिमानतया कार्याकार्यबोधाभावान्न नियुज्यत इत्यर्थः युक्तं चैतत् यतः कारणात् मनुजैरन्व

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोः गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः अनु
युगमन्वहं सगुणगीतपरम्परया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४०

हं श्रवणभृतः अनुदिनं श्रवणेनैव तत्सिद्धेस्त्वं तेषामपवर्गगतिः अपवर्गरूपा गतिर्भवति कथं श्रवणा
भृतः अनुयुगं प्रतियुगं सगुणगीतपरम्परया उपदेशसन्ततिः तया आत्मसम्प्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तं भवति य
दा वत्तत्त्वानिनो न तेषां कर्माधिकारः कोऽपि प्रियो वानुवर्तन त्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठानामप्यासक्तस्य
दानां न विधिनिषेधबाधः इतरेषां तु योगाभ्यासे शिथिलानां लालसानामुभयतोऽप्यसुखमिति सर्वमव
दातम् अवगमं तत्त्वेऽमदिनामाध्वन्यस्तु नियतं सर्वोपास्यं सगमः श्रवणादेर्नसा भावसमन्यापि वा न हि भवा

भा॰ दे॰ त्वद्नुगामी न वेति संदेहः। तेन च विधिनिषेधयोर्विमुक्तेनैव ननु कथमवगतं तेषां कोऽपि उरगगमसौ कलादिन्येवमाशंक्य

उ॰ टी॰ सर्वमेव भगवतो महिम्नो वाङ्मनसयोरगोचरत्वाद्विषयत्वेनैव ज्ञातं न मिति दर्शयन् यदृध्वेमा मिनि दिवो यदर्वाक्

स्थिरायां यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्चेत्यादिश्रुति प्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह सुपन

यद्येवेति हे भगवन् त्वं ये पशुपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयो पि ते यदनुग्रहात् पुष्टाः ततः यदनवहत्वेन

किमपि त्वं न भवसि यथा सामान्य पशुपतयो पि न यथा इति यत्स्मात्त्वमप्यात्मनोः नेतयासीति कुतः नहि सर्वज्ञता

141 सर्वेश्वरत्वानित्यता ब्रह्मतत्त्वमाह। अनेन तेन यामता भावेन न हि माया विषाणां ज्ञाने सावयवत्वेन दर्शनाभिप्राय रिक्ता किं वैभवं।

विरोधेन अनेन त्वमेवाह यदनेनेति यस्य तेवानतरामयोन त्वः होमाबुध्नाः अन्तरोनरंदवागुणासमावरण युक्ताः

पशुपतय एवं तेन यथा उक्तमेवं ननु यात्वमपि यद्वनराउनिचयान तु सावरणाः एव

रेवरजासि वा तिवयसा मरुय कुतय स्वविधि फलम्यते त्रिरसेन नभवन्त्रियनाः ॥५०॥

मेरुनिचयाः त्रसांडसमूहाः वातिपरिभ्रमन्ति वयसा कालचक्रेण स्त्वं जासीव सैदैकेदेवनन्तपयोयोण हि

यस्मादेव अतः क्रतयः स्वविधिफलं ति नान्यथा रुन्मापर्यवसति ननु साहदृति अपयेमनावानित सगुणस्यगु

णाः तस्मात् निर्गुणस्यागोचरत्वात् कथन्तस्य पदार्थतानन्यर्थमिति न चविधिमुखेवाक्यभवेदयनियमः पदा

र्थसैववाकार्थत्वमिति निषेधमुखेन नायनियमस्तत्राह अतत्रिरसनेनेति अन्यदेव तद्विदितादथोअविदिता

दन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्रभूताच्च भव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वदः अथात आदेशोने

ति अस्थूलमनण्वित्यादिश्रिकोशाततत्त्वायाचनत्त्वमसीत्यादयः पर्यवसानेति नचवाच्यतिनिषेधः अन्यमेवज्ञाप्य। ५१

141A

४२ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः इति सर्वेषां निपुणानां रहस्यतात्पर्यमिति भावः ४३ ब्रह्मदायादेति
ब्रह्मैव दायं पित्रायत्तं ग्राह्यं प्रति मे वनेः इति तया ब्रह्मपुत्रेति वा ४४ पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थम
विस्मृत्य धारयन् वीरव्रतः नैष्ठिकः ४५ नमः इति कृष्णावतारतया नारायणं नमस्यति उक्तं हि ग्रन्थे चाद्यके।

श्रीभगवानुवाच इत्येतद्ब्राह्मणाः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनं सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वात्मनो
गतिं ४१ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ४२ त्व
चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनं धारयंश्चर गां काममकामानां भर्जनं नृणां ४३ शुकउवाच ए
वमसृषिणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ४४ नारदउवाच
नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्त्तये यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ४५ इत्याद्यमृषि म
मानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ४६ सभाजितो भगवता कृ
तासनपरिग्रहः तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतं ४७ इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्व न्या
नाः पुनः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति ४६ साक्षात् या यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत्
पितुरिति योनिस्य वर्धान्तविनाजनकस्याश्रिमयनावसेरेकस्य विदराणोरेतः पतितं ममैव व्यासस्तु देव
ततउत्पन्नः शुकइतिद्विवचनेन ४७ ४८ ॥०

भा०द०
उ०टी०
१४२
142

समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्याऽऽस्मारयति यस्मिन्नेतत्कइतिय: अस्य विश्वस्य इत्थेतत्कः एवमिदमनुशायिनां समस्तपु
रुषार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिनिधनेयस्मात्पाणीयमित्यालोकइत्यर्थः अनेन निमित्तत्वमुक्तं एवमालोच्यास्यादिमध्यनि
धनेऽस्माद्विजन्मस्मथ्यापालनविधनमेतः एतेषु कर्मसु योवर्त्तनेतेनोपादानत्वमुक्तं न तु प्रकृतिपुरुषयोरुपादानत्व
निमित्तत्वे प्रसिद्धे सत्यनयोरपि तत्त्वपृवोद्भूतत्वान्मूलकारणत्वमेवेत्याह योऽव्यक्तजीवेश्वर इति प्रवेशानियम
नेदर्शयति य इतिय: पूर्वोक्तप्रकारेणेदं सृष्ट्वा यद्दर्शमेतमं सृष्टे तेन ऋषिणा सृष्टे कार्ये अहमिति दर्शनादृ
षिर्जीवः तेन सहानुप्रविष्टः पुरः शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे तेनाः पुरः शास्तिनस्य भोगेऽदृष्टद्वारेण

यस्मिन्नेतत्कस्मादिमध्यनिधनेयोऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शासिता:
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिं ५० इति

त्वयति उपासकस्य चैवं कैवल्यरूपो भवतीत्याह यंसंपद्येति ये श्रीभागवते दशमस्कन्धे वेदस्तुतिर्नाम
संपद्य प्राप्यानुशायी अज्ञत्वेनु देहनुबन्धाणामेश्वरणमनुत्तेषीनेनरति तया सजीवः अज्ञोकार्यकारणलक्षणामविद्यां
त्यजति ननु ब्रह्मसम्पन्नस्यापि जीवमस्तत्त्वं वेदोऽरमयते प्रत्यत्राह सुप्तः कुलायं यथा कोलीयते इति कुलायो देहः
तस्य यथा भावः यथा सुप्तः शरीरं वर्तमानमपि न पश्यति स तु नात्मानं तथा पश्यति एवं जीवन्मुक्तमप्यनि देहं वर्तमानं पश्य
तिसतनकिंचित्पश्यतीति तेहरिमजस्रमनवरतं ध्यायेत्किमित्यतत्राह अभयं न भयं यस्मात्तद्रूपनिर्वेको
कमित्यर्थः कुतस्तत्त्वं कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनात्मस्वरूपावस्थानेन निरस्ता निरस्कृता योनिः मूलकार

प्र सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजं भोगयोगप्रदं वन्दे माधवं कर्मिनम्रयोः ५० सप्ताशीतितमः ८७
१४८

142A

अष्टाशीतितमेविस्नुः भक्तःकैवल्यमश्नुते ततोर्वागेवभक्तस्तुविभूतिमितिवर्ण्यते १ हरिंभजन्तोमुक्तिं
दृष्टातीन्मुक्तेमभवेयध्यायेदजंस्तद्रहिमितिनत्रशोकेन देवासुरेति अशिवअवधीरितभोगाभोजाभोगिनः
लक्ष्म्याःपतिमवैभोगप्रसक्तम् १ २ अन्योपमेहंननमम्सः त्रैविध्यात्रिलिंगः त्रिलिंगत्वमाह वैका

राजोवाच देवासुरमनुष्येषुयेभजंत्यशिवंशिवं प्रायस्तेधनिनोभोजाः नतुलक्ष्म्याःप
तिंहरिम् १ एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोत्रमहान्हिनः विरुद्धशीलयोःप्रभ्वोर्विरुद्धाभ
जतांगतिः २ श्रुकउवाच शिवशक्तियुतःशश्वत्त्रिलिंगोगुणसंवृतः वैकारिकस्तैजस
श्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा ३ ततोविकाराअभवन्षोडशामीषुकंचन उपधावन्विभू
तीनांसर्वासामश्नुतेगतिम् ४

रिकइति अहमहंकारः ३ विकारमनइंद्रियमंतःकरणःषोडशेति इंद्रियदेवतानामभेदविवक्षयाकं
चनेति यत्किंचिद्विकारोपाधिकेभजनउपाध्यनुरूपाणांविभूतीनां स्वरूपंप्राप्नोतीति ४ ॥ ॥ ०

भा.द. उपद्रष्टा साक्षी स त्वन्यः सर्वदृक् सर्वमुपपश्यति अतः प्रकृतेः पर इति अत्रेदं तत्वं वस्तुतो गुणसंबंधे तदुभयमिहे
श्री.टी. सति नेहर्मीयागयोगमायाविवक्षतिविवक्षत गुणाः सत्वादयः शांतघोरमूढाः स्वभावतः ब्रह्मविष्णुशि।
१४२ वानां च गुणानियंतृत्वरूपिणां नातिभेदो भवेद्धरो गुणाधर्मैर्हि परिशांतः सत्वस्य शांतत्वात्तो ज्ञातृत्वविशेषाविर्भावे
143 प्रसूतत्वे रजस्तमोगुणाभ्यां न भवेत्तात्रयस्करुद्रयोः गुणोपमर्दतो भूयस्त्वदशा ना च भिन्नता अतः समग्र
सत्वस्य विलोमैरात्मकी मतिः अशांतो भूतिहेतुस्वतरानेदमयी स्वतः अशांतस्तारतम्येन ब्रह्मरुद्रादि।

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ५
निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः शृण्वन्भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतं ६
स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः नृणां निःश्रेयसार्थाय योवतीर्णो यदोः कुले

सेवितो विष्णुस्तथो भवेत्त्वथैव शांतेर्मौक्तोप्यनेन पानः इदमेवाभिप्रेत्यन च तोच्यते श्रेयांसि तत्र खलु यस्य
त्वनेनोन्नृणां स्युरिति तथा सत्वं यस्य प्रिया मूर्तिरिति तथा सत्वं तीर्थसाधनमिति तथा त्रयाणामेक
भावानां यो न पश्यति वै भिदामिति तथा नैतन्मयाच्युतेन च भिदा मनागपि वक्तव्यमित्यादि एवं च सति।
किंचिदसमंजसं तन्नेहकाणां तु कलहे मोहमात्रमिति ५ ६ ७ ॥ ० १४२

143A

यस्याहमनुगृह्णामीति अयमर्थः योविषयान्धीरत्निरीषुंरपिकृपयाचिह्नियमानेषुसज्जनेक्लिश्यति
चतस्यविषयापहारएववानुग्रहइतियथाक्त तत्वेभवादीनोमेस्यियविरोधादयवाश्रयमेविभूतीःकाम
नानुदध्यादत्वाशनैःविषयभोगावमानेनतस्यनिर्वेदमुत्पाद्यदरिद्यामिपरमानुग्रहकतेमितिनडुर्लभ
गवैतेव नमस्याविशितधियांकामःकामायकल्पतइति दुःखदुःखितमिति दुःखोत्तुपुनर्दुःखित

श्रीभगवानुवाच यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्येतद्धनंशनैः ततोधनंत्यजंत्यस्यस्वजनाःदुः
खदुःखितं ८ सयदावितथोद्योगोनिर्विण्णःस्याद्धनेहया मत्परैःकृतमैत्रस्यकरिष्येमदनुग्रह
९ तद्ब्रह्मपरमंसूक्ष्मंचिन्मात्रंसदनंतकं विज्ञायात्मतयाधीरःसंसारात्परिमुच्यते अतोमांसु
दुराराध्यंहित्वान्यान्भजतेजनः १० ततस्तआशुतोषेभ्योलब्धराज्यश्रियोद्धताः मत्ताःप्रमत्ताः
त वरदान्विस्मरंत्यवजानते ११ ऋषिरुवाच शापप्रसादयोरीशाब्रह्मविष्णुशिवादयः सद्यःशा
पप्रसादोंगशिवोब्रह्मानचाच्युतः १२ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं वृकासुरायगिरि
मिवप्रतीयमानमित्यर्थः ८ सपुनर्वर्धनामापरेणाधनेहया प्रवृत्तोपि शोवरंदत्वापसंकटं १३
सदनुग्रहेणाप्यहानिष्फलोद्यमोनिर्विण्णःस्यात्तदामदनुग्रहइति समासायात्मानमनुग्रह ९ तन्मेवाह त
दुःखेति अतःयस्मादपिमोक्षमहीचयत्रन्यासकोजनस्तस्यर्थः १० ११ एतदेवेति हासेनसाधयितुमाह

८८ [illegible]

भा॰२॰ शाकुनेःपुत्रः १४ १५ सुसंकरमायकेलासेन्याटनंपुष्पालनेच १६ सगात्रतउपयावल्कयमात्मकव्यो
उ॰टी॰ एास्वमासेनजद्धानइति १७ ग्रहस्थतच्छेनुमथतः १८ सूर्तिमानग्निरिवदेदीप्यमानः वयमद्युनाततनाः
१५५ रुकेनामासुरः पुत्रः शाकुनेः प्रथिनातरं दृष्ट्वासुतोषयप्रज्ञदेवेषुत्रिपुरुर्मतिः १९ सप्त्रारदेव
144 गिरिशासुपयावासुसिध्यसि योऽस्याभ्यागणादेषाभ्यामासुनष्यतिकुप्यति १५ दयासुवाणयो
सृष्टःस्तुवन्मौवेरिनोरिव ऐश्वर्यमतुलरत्वाननन्त्रापस्तसंकरे १६ इत्याद्विष्टलमसुरउयधाव
नेस्लगाचनः केदारस्नात्मकव्यणाव्रहन्तन्त्विमुखेवहरे १७ देवोलक्ष्मिमप्राप्यनिर्वेदात्समभेहनि
शिरोरुभ्रन स्वपितिनानाततोथूलिन्त्रमूहुज १८ तदामहाकारुणिकः सपूजेरियियावयेचा
ग्निरिवोत्थितोनुलान् निरस्येरोभ्यांभुजयोर्न्यवारयतनन्तर्पणनाडुयउपसृक्तनाकृतिः १९ न
मारचागालमलन्हमीष्वमेयथाभिकामवितराभितेवरं प्रीयेयतोयिनन्तूणाप्रपद्यतामहेन्त्वया
स्ताभ्रष्टामर्थ्यनेतृया २० देवमवव्रेपापीयान्वरमनभयावरं पद्मयप्रस्यकरवीरलिराद्येसम्प्रिया
नार्मिनि २१ तमुक्त्वाभगवानरुद्रोदुर्मनाइवभारत जेमिनिमहसंसस्मेदरेसनेयथा २२ इत्युक्तः
सोमप्रतानूनेयोरीहरणलालक्षः सन्तदुरपरीतार्थशोभोमृद्धिकिलासुरः स्वदस्तयानुमारेमेसोवि
यथाकथंचिद्विद्रुः स्वेन सन्तकामवारयामः तदहदिति सचउपसृक्तनाकृतिः परिशुरणेर्देहमभवतन्यवारयत
१९ एवमाहचतेनोयेनापि भजतांप्रीतः स्थानयानदेहोययापीयतेइति २२ दातुमनईमपिदनवान्सर्याय

प ॥ २२ ॥ १५५

144A

उपसृष्टश्चानुगातः सन्तुद्गादत्वथावदुदक् इतरतः २४ वैकुण्ठं स्येनतल्लीपे २५ २६ नेष्टकासैनयाव्य
सवेनाहत्व्यसनयस्यातेन्द्र जिनार्दनः दुःखिद्दताद्दतन पवदङ्घ्रा २७ मेवेलाक्षिभिस्सु ललितिः श्रन्युदियात्
तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पुराधावत्सवेपथुः यावद्दंतेशिवोभूमेः काष्ठानामुदगाम्युदक् २४ अजा।
नतः प्रतिविधित्सलीमामस्मेश्वरः नतोवैकुण्ठमगमद्धास्वंतमसःपरं २५ यत्रनारायणःसा
ताञ्चाभिनापरमागतिः शांतानांन्यस्तदण्डानां यतोनावर्ततेगतः २६ तेनतथाव्यसनद्दष्टभगवा
वान्नृजिनार्दनः दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वावटुकोयोगमायया २७ मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेजसाग्निरिव
ज्वलन् अभिवादयामासचतंकुशपाणिर्विनीतवत् २८ श्रीभगवानुवाच शाकुनेयभवान्
व्यक्तंश्रान्तः किंदूरमागतः क्षणंविश्रम्यतांपुंसआत्मायंसर्वकामधुक् २९ यदिनःश्रवणाया
लंयुष्मद्व्यवसितंविभो भण्यतांप्रायशःपुंभिर्धृतःस्वार्थान्समीहते ३० शुकउवाच एवंभगवा
ताप्रष्टोवचसामृतवर्षिणा गतक्लमोब्रवीत्तस्मैयथापूर्वमनुष्ठितं ३१ श्रीभगवानुवाच एवंचे
संमुखमागतः ३२ व्या नहिंनद्दकोनवयपस्यद्दयीमहि योदत्तशापात्तेशाच्यग्रामःप्रेतपिशाचवाट्
तोविश्वसितिं किंतिमर्थ्यमास्मोदरः सर्वपुरुषार्थहेतवः अतोमापीडयेति २९ प्रायशःपुंभिर्धृतवान्स्वार्थान्
समीहतेसाधयितुमिच्छन्ति अथवाजनःपुंभिः सहायैस्सकार्याणिसाधयन्ति अतोनःकथ्यतामिति ३०

॥ श्रीभागवतमाहात्म्ये ॥

भा॰ द॰ २९ यद्यथावत्तथावरिष्यति ३० चित्रैर्मुग्धमेकैः सुपेशलैरनिरस्यैर्भिन्नधीर्भ्रंशितमतिः ३१ ३२ ३३ कि
३॰ टी॰ मुवक्तव्यं विश्वेशेऽल्पयि कृतापराध इति ३४ अव्याकृतशक्त्युदन्वतः वाङ्मनसागोचरशक्तिसमुद्रस्य ति
१४५ यदि वस्तत्र विश्रम्भो दानवेन्द्र जगद्गुरौ तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां २८ यद्यसत्यं वचः।
145 शम्भोः कथञ्चिद्दानवर्षभ तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्तानृतं पुनः २९ इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स
सुपेशलैः भिन्नधीर्विस्मितः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्न्यधात् ३० अथापतद्भिन्नशिरोवज्राहत इव क्ष
णात् जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि ३१ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे देव
र्षिपितृगन्धर्वा मोचितः सङ्कटाच्छिवः ३२ मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान्पुरुषोत्तमः अहो देव म
हादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ३३ हतः को नु महत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः क्षेमी स्यात्किमु वि
श्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ३४ य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः गिरित्रमो
क्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथारिभिः ३५ इति श्रीदशमस्कन्धेऽष्टाशीतितमः ८८
श्रीशुकः सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् १ तस्य जि
ज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभां २ न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं
चक्रे सत्त्वपरीक्षया तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ३
त्रिमोक्षं गिरिशमोचनरूपं चरित्रं संसृतिभिर्नानायोनिरूपसंचारैः ८८ अष्टाशीतितमः नवाशीतितमे देवः कोऽम १४५

1454 स्तुयोन्याश्वसैवत्तूपानेरणामिव्यक्तिस्थानेवस्वकार्येणेत्यर्थः तेनयथाकश्चिद्धुद्धिंशामयति तथा
स्वकार्येणपुत्रेणनिमित्तेनक्रोधंशामयामासेत्यर्थः ४ ५ २ २ तीर्थकारिणातीर्थत्वनिमित्तेन १२
तस्मात्स्तुस्थितंसस्तुमात्मजायात्मतात्मभो अशीशमयथावृद्धिंस्वयोन्यावारिणात्मभूः ७ ततःके
तममगाममस्मतेदेवोमहेश्वरः परिरभ्यममारेभऽत्याघ्मातरमुदा तेक्षुत्वमस्तुत्वयागाऽऽतिदेवः ।
त्तुकोपर ५ मूलमुद्धुम्यातेदन्तुमोदमेतिस्मलोचनः पतित्वापादयोर्देवी सान्त्वयामासतेगिरा
पथ्योत्तगामेवेकुठयत्रदेवोजनार्दनः शायानाश्रिपउत्संगेयदावत्यासितादयत ७ ततउत्याय
भगवान्सदलस्यासनागतिः स्वतल्पादवरुह्याशुनताममशिरसामुनि ८ आरूतेस्वासनेब्रह्मा
त्विधिदत्रामसनेतला अजाननामागतानः देवमहेशनःप्रभो ९ मृतीवकोमलोनावचरणे
तेमहामुने वज्रकर्कशायद्दत्तस्पर्शेनपीडितो इत्युक्त्वाविप्रचरणौमर्दयन्स्वेनपाणिना १०
पुनीहिमरलोकमालोकपालांश्चमद्गतान पादोदकेनभगवल्लीर्थानांतीर्थकारिणा ११ अथाद
भगवल्लस्याआसमेकानभाजन वत्स्यत्तुरमिमेभूतिमंवत्यादहनादृसः १२ सूतउवाच एवंब्रुव
तिवैकुंठेभृगुस्तंमंद्रयागिरा निर्वृतस्तर्पितस्तूसीभक्त्युत्कंठाश्रुलोचनः १३
तस्यमंद्रयागंभीरयागिरानिर्वृतः तूष्णींबभूवेवनिरोषः १४ ॥ श्रीरामकृष्णाभ्यांनमः ॥ ॥ ॥

भा.द. विस्मिताः स्वपराधानि केपि निर्विकारत्वेन भूयांसमप्यश्रद्दधुः सकलत्वेमे निश्चितवन्तः १५ यतः यस्मिन्नेवाभ्यर्यचन्त।
उ.टी. विधमितिपादेन ज्ञानविध्यमेवदृष्ट्वा विघ्यास्यन्तक्रमशाकुवेताभिसमानेन ज्ञात्वा गोनामार्घवैराग्यं ततो विघ्या
१४८ ामध्येलवणादि व्यतिरेकेणापि श्रुतिहितीयं नयाहृतावयिमनसि रागयोधित्वेन वोद्रियैरवविषयसेवन
पुनः स्वमत्रमात्रव्यमुनीनां ब्रह्मवादिनां स्वात्मभूतमघोघणाराजन्मगुरवरणायत १४ तन्निशम्या।
थमुनयो विस्मिताः मुक्तसंशयाः भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोभयं १५ धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञा
नं वैराग्यं च तदन्वितं ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहं १६ मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां स
मचेतसां अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिं १७ सत्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः
भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः १८ त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसासुराः सुराः गुणिन्या
मायया सृष्टाः सत्वं तत्तीर्थसाधनं १९ शुकउवाच एवं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये पु
रुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं गताः २० सूतउवाच इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूषं भव।
तृतीयं · यत्राप्योदासीनेष्वचतत्वं तथा \ भित्परस्य पुंसः सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं पान्थोऽध्व
ऊः वैराग्यमाश्रयतमानसक्षकश्चिद्धिरागो व्यतिरेकमतः एकेन्द्रियाख्योहृदि रागो स्थानस्याप्रभावल
वशीकृताख्येमिति १९ २० यस्सभगवानेव १ यद्यपि त्रिविधाकृतयः तेनात्मसत्वमेवतीर्थसाधनं
पुरुषार्थहेतुः १९ उन्मन्निश्चिन्त्य सरस्वतीतीरवासिनो विप्राहरिसेवयाम्तिमापुरिति २० व्यासनन्दनस्य

सवोकलेवरंगतोभगवान्कुलमेवेतिदर्शयित्वानमात्मनेवमाह एकदेति २२ २४ २५ ब्रह्मद्विषस्त्यादि
कानांगाथां वाक्यमयिनेकश्चिद्दोषः अतोनराजदोषेणैवमनुजाम्रियतेइतिवारंवारंचुक्रोशेत्यर्थः २२ २७
शुकउवाच एकदाद्वारवत्यान्तुविप्रपत्न्याःकुमारकाः जातमात्रोभुवंस्पृष्ट्वाममारकिलभारत २२ वि
प्रोगृहीत्वामृतकंराजद्वार्युपधायसः इदंप्रोवाचविलपन्नातुरोदीनमानसः २३ ब्रह्मद्विषःशठधि
यो लुब्धस्यविषयात्मनः क्षत्रबन्धोःकर्मदोषात्पञ्चत्वमागतोर्भकः २४ हिंसाविहारंनृपतिंदुःशील
मजितेन्द्रियं प्रजाभजन्त्यःसीदन्तिदरिद्रानित्यदुःखिताः २५ एवंद्वितीयंविप्रर्षिः तृतीयंत्वेवमेव
च विसृज्यसनृपद्वारितांगाथांसमगायत २६ तामर्जुनउपश्रुत्यकर्हिचित्केशवान्तिके परेतेन
वमेबालेब्राह्मणंसमभाषत २७ किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासेइहनास्तिधनुर्धरः राजन्यबन्धुरेतेवैब्रा
ह्मणाःसत्रमासते २८ धनदारात्मजापृक्तायत्रशोचन्तिब्राह्मणाः तेवैराजन्यवेषेणनटाजीव
न्त्यसुम्भराः २९ अहंप्रजांवांभगवन्रक्षिष्येदीनयोरिह अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोग्निंप्रवेक्ष्येहतकल्म
षः ३० ब्राह्मणउवाच संकर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नोधन्विनांवरः अनिरुद्धोप्रतिरथोनत्रातुंशक्नुव
न्तियत् ३१ तत्कथन्नुभवान्कर्मदुष्करंजगदीश्वरैः चिकीर्षसित्वंबालिश्यात्तन्नश्रद्दध्महेवयं ३२
ब्रह्मन्निति किंस्विदिति किमर्थंवृथारोदिषि यत्त्वन्निवासेधनुर्धरोमात्रोराजन्यबन्धुरपिनास्तिब्रह्मब्राह्मणाएवसत्र
कार्वाना एतेनटायामेवब्राह्मणमिलितंभवितुमर्हन्तीत्यर्थः २८ तदेवाह धनदारात्मजापृक्ताइतियत्ना

भा.द.
३.टी.
१६०
157

३८ ३९ एवंविप्रोऽतिवादैर्विनिंदितः विद्यासंस्थापितः निशामयन्मृत्युमेवन् ३९ ४० ब्राह्मणोपेहृकल्बेनकृस्मा
अर्जुनउवाच नाहंसंकर्षणोब्रह्मन्नकृष्णःकार्ष्णिरेवच अहंवाअर्जुनोनामगांडीवंयस्यवैधनुः ४०
मावमंस्थाममब्रह्मन्वीर्यंत्र्यंबकतोषणं मृत्युंविजित्यप्रधनआनेष्येतेप्रजांप्रभो ४१ एवंविश्रंभि
तोविप्रः फाल्गुनेनपरंतप जगामस्वगृहंप्रीतः पार्थवीर्यंनिशामयन् ४२ प्रसूतिकालआसन्नेभा
र्यायाद्विजसत्तमः पाहिपाहिप्रजांमृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ४३ सउपस्पृश्यशुच्यंभोनमस्कृत्य
महेश्वरं दिव्यान्यस्त्राणिसंस्मृत्यसज्यंगांडीवमाददे ४४ न्यरुणत्सूतिकागारंशरैर्नानास्त्रयोजि
तैः तिर्यगूर्ध्वमधःपार्थश्चकारशरपंजरं ४५ ततःकुमारःसंजातोविप्रपत्न्यारुदन्मुहुः सद्योऽद
र्शनमापेदेसशरीरोविहायसा ४६ तदाहविप्रोविजयंविनिंदन्कृष्णसन्निधौ मौढ्यंपश्यतमेयो
हंश्रद्दधेक्लीबकत्थनं ४७ नप्रद्युम्नोनानिरुद्धोनरामोनचकेशवः यस्यशेकुःपरित्रातुंकोन्यस्त
दवितेश्वरः ४८ धिगर्जुनंमृषावादंधिगात्मश्लाघिनोधनुः दैवोपसृष्टंयोमौढ्यादानिनीषतिदुर्म
तिः ४९ एवंशपतिविप्रर्षौविद्यामास्थायफाल्गुनः ययौसंयमिनीमाशुयत्रास्तेभगवान्यमः ५० वि
प्रापत्यमचक्षाणः ततऐंद्रीमगात्पुरीं आग्नेयींनैरृतींसौम्यांवायव्यांवारुणीमथ ५१ रसातलंना
कपृष्ठंधिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ततोलब्धद्विजसुतोह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः अग्निंविविक्षुःकृष्णेना
वज्रयामहेश्वरंनमस्कृत्य ४४ न्यरुणत्तदान्तनवासदेवार तिर्यगूर्ध्वमिति ४५ अदर्शनमापेदेदेहोपिनावदि

प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ५२

छुद्दन्यार्थः ४६ ५० यस्यप्रजानगत्र ५१ ५५ प्रत्युक्तः परिवारितः
उपपत्तिभिः प्रतिषेधता ५२

१४७

मा वत्स मा वज्ञानीहि येनिंदति तपवमनुष्याः नः कीर्तिं स्थापयिष्यंति निष्कलोकरिष्यति पांडवारेनन्त्खुदेहोमे

गम्मया शमनत्वामिति ४६ ४७ सप्तसप्तसंख्या गिरयो येष्वन्तात् ४८ ४९ इतीमिति प्रकृतिपरिणाम

दर्शयेद्विजसूनूंस्ते मा वज्ञात्मानमात्मनः येनेदं कीर्तिर्विमला मनुष्या स्थापयंति ते ४६ इति संभा

ष्य भगवानर्जुनेन समीश्वरः दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ४७ सप्तद्वीपान्सप्तसिंधू

न्सप्त सप्त गिरीनथ लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ४८ तत्राश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघपु

ष्पबलाहकाः तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभः ४९ तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो महायोगेश्वरेश्व

रः सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ५० तमः सुघोरं गहनं कृतं महद्विदारयद्भूरितरे

णरोचिषा मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ५१ द्वारेण चक्रानुपथेन

तत्तमः परं परं ज्योतिरनंतपारं समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोपिदधेक्षिणी उभे ५२

ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता बलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणं तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं भ्राजन्मणिस्त

तृये नालोकाभावमात्रे ४९ चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेणानेन तमः परंत भासःस्वरूपो मित्र ५२

स्तात्तमसः परे हेतुर्मोचन परस्य प्रभागवतज्योतिः समश्नुवानं व्याप्नुवन्तं प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमील

यदिति ५२ एजतः उच्छलतः बृहतो महतो नूर्मयो भूषणं यस्य तत्र च सलिले भवनं सहाकालपुरुषं गुमत्

भा०द०स्कं० ५९

भा.द. सहस्रमूर्द्धभवाः फणाः तासां मणयः तेषां द्युभिः द्युतिभिः द्विसहस्रनेत्रैरूर्जितं स्फटिकगिरिसंकाशं शितिकं
३.टी. ठजिह्वं कंठाश्च जिह्वाश्च शितयो नीलाः कंठजिह्वा यस्य तं ५४ तद्भोगसुखासनं सुखासनं तस्य भोगो देहः
१४८ स एव सुखकरमासनं यस्य तं ५५ महान्तो मणिव्रातास्तेषु तेषां किरीटकुंडलानां प्रभया परिक्षिप्ताः सर्वतः स्फुर
148

तस्मिं महाभीममनंतमद्भुतं सहस्रमूर्द्धन्यफणामणिद्युभिः विभ्राजमानं द्विगुणेक्षणोल्बणं सिता।
चलाभं शितिकंठजिह्वं ५४ ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमं सांद्रांबुदाभं
सुपिशंगवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणं ५५ महामणिव्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिक्षिप्तसह।
स्रकुंतलं प्रलंबचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालया वृतं ५६ सुनंदनंदप्रमुखैः
स्वपार्षदैः चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमे
ष्ठिनां पतिं ५७ ववंद आत्मानमनंतमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्र
भुर्बद्धांजली सस्मितमूर्जया गिरा ५८ द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये
कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान् हत्वेह भूयस्त्वरयेतमंति मे ५९ पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी

न्तः सहस्रपरिमिताः कुंतला यस्य तं ५६ कीर्त्यजया कीर्तिसहि \ धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहं
तया अजया अखिलर्द्धिभिरणिमादिविभूतिभिः सिद्धिभिर्निधामिः ५७ ऊर्जितयापि गिरा ५८ मे कलावतीर्णौ हि।
तिसंबोधने शीघ्रमेव मे अंतिके समीपे आगच्छतं ५९ आचरतामाचरतं देवभारत पुत्रानये वेमेवकृतमपि

स्पकथनमश्लीलत्वेनायोक्तं ६०

११ ८३ ८४ इति भावार्थे नवाशीतितमः ८९ चरमेत्र पुनः प्रोक्ता कृष्णलीलासमासतः यदुवंशप्रसूतानां
इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ६१ न्यवर्ततां स्व
कं धाम संप्रहृष्टौ यथागतं विप्राय ददतुः पुत्रान्यथारूपं यथावयः ६२ निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः प
रमविस्मितः यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकंपितं ६३ इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्श
यन् बुभुजे विषयान्ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ६४ प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासु ब्राह्मणादि
षु यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान्श्रैष्ठ्यमास्थितः ६५ हत्वा नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वार्जुनादिभिः
अंजसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ६६ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे नवाशीतितमोऽध्यायः ८९
शुक उवाच सुखं स्वपुर्यां निवसन्द्वारकायां श्रियः पतिः सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुंग
वैः १ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः कंदुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडंतीभिस्तडिद्द्युभिः २
नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ३ उद्यानोपवनाढ्या
यां पुष्पितद्रुमराजिषु निर्विशद्भृंगविहगैर्नादितायां समंततः ४ रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकव
ल्लभः तावद्विचित्ररूपोऽसौ तद्गेहेषु महर्द्धिषु ५
मानेन स्वसकारणं १ श्रीकृष्णविभूतिं समासेन दर्शयति सुखं स्वपुर्यामिति सर्वसंपदादिविशिष्टायां १ ४ श्रियः पतिः षोडशसहस्रपत्नीनामेकवल्लभः

[illegible] ॥ ५

भा.द. गेहविशेषाणां प्रोत्फुल्लेत्यादिश्लोकेन ८ तयाह्रदिनीषु चांभो विगाह्य विजहार महानुदयो विभवं यस्य सः योषि
टी.उ. तां कुचकुंकुमैर्लिप्तांगः स्तनस्ताभिः परिरब्धः ७ सूतमागधवंदिभिः चोपगीयमानः ८ ९ ताः क्लिन्नवस्त्राः

१५९ प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदांभोजरेणुभिः वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च ८ विजहार वि
गाह्याम्भो ह्रदिनीषु महोदयः कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च योषितां ७ उपगीयमानो गंधर्वैर्मृदं
गपणवानकान् वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधवंदिभिः ८ सिच्यमानोच्युतस्ताभिर्हसंतीभिः स्म रे
चकैः प्रतिषिंचन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ९ ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिंचंत्य
त उद्धृतबृहत्कवरप्रसूनाः कांतं स्म रेचकजिहीर्षयोपगुह्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः १०
कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुंकुमस्रक् क्रीडाभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः सिंचन्मुहुर्युवतिभिः प्रति
सिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ११ नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनां क्रीडा
लंकारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः १२ कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः नर्मक्ष्वेलिपरि
ष्वंगैः स्त्रीणां किल हृता धियः १३

अत एव विवृतोरुकुचप्रदेशाः उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत्कवरे
भ्यः प्रसूनानि यासां ताः जातेन स्मरेण यउत्सवः तेन लसंति वदनानि यासां ताः १० तासां स्तनेभ्यो विषक्ता
न कुंकुमा स्रग्यस्य सः क्रीडायां अभिषंगेण अभिनिवेशेन धुतः कंपितः कुंतलवृंदबंधो यस्य सः ११ १२ १३ १५९

149A

मुकुन्दैकप्रियः समाश्रितोरवलगामिगिरः सत्यः पुनःस्तमेवैषाचिन्तयन्त्यो नन्दुयथाभवतितथायाविवाकुलानि
दुःखलानिमेमनोगदतः ऋणुतित्यर्थः १४ ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपितिस्वतनिद्राभंगाकुर्वन्तीविलपसिनशेषे
नस्वपिषितदुःखचितमित्यर्थः अथवानापरायणस्वापीत्याशयेनाहुः नलिननयनस्यहासेनसहितंउदारं
यल्लीलेहितंतेनकदाचिन्मुह्याणनिबद्धचेतास्त्वमिति १५ नक्तंरात्रावदृष्टवधुः सतीरोरवीषि किंकिंवाने
उदुर्मुकुन्दैकधियोगिरउन्मत्तवज्जंउ चिंतयन्त्योरविंदाहेयालामेगादितःश्रृणु १४ महिष्यअं
द्रु कुररिविलपसित्वंवीतनिद्रानशेषेस्वपितिजगतिराज्यामीश्वरोगुप्तबोधः वयमिवसखिकच्चि
द्विद्धातुनिर्भिन्नचेताः नलिननयनहासोदारलीलेहितेन १५ नेत्रेनमीलयसिनक्तमदृष्टवन्धुःत्व
रोरवीषिकरुणंवतचक्रवाकि दास्यंगतावयमिवाच्युतपादजुष्टां किंवास्रजंस्पृहयसेकबरेण
वोढुं १६ भोभोसदानिष्टनसेउदन्वन्नलब्धनिद्रोधिगतप्रजागरः किंवामुकुन्दापहृतात्मलांछनः
प्राप्तांदशांत्वंचगतोदुरत्ययां १७ त्वयहणावलवताभिरहीतइंदो क्षीणस्तमोननिजदीधितिभिःक्षि
णोषि कच्चिन्मुकुन्दगदितानियथावयंत्वंविस्मृत्यभोःस्थगितगीरुपलक्ष्यसेनः १८
नावरपिचवयमिवसखेदयसे १९ अलब्धनिद्रः सदातिष्ठसिमेसंक्षोभयसि किंवास्माभिः प्राप्तांदशांत्वमपिगतो
सि अहोकष्टयथावयंसंभोगेनमुकुन्देनापहृतकुचकुंकुमाद्दिलांछनाः तथात्वमपियेनापहृतश्रीकोऽस्त्वमा
दिलांछनोलक्ष्यसे १७ मुकुन्दगदितानिरहस्यानिविस्मृत्यनटेकचिन्तयाकश्चित्त्वंक्षीणोसिवयमिवस्थगितगीस्त्वंवाक्

हंसेतमोविदूषकवयसो ॥ १९ ॥

म

भा.र. अप्रियाचरणं किंनामसखे दीर्घेण नव्याजनमलयानिलवातवातानुविनमित्यर्थः मेघेति अनयातिरस्कृतमि
उ.टी. मांम्यान्वयाद्देवेइस्य नूनं दूयितः सवोसि अतो भवान्संध्यायति ध्यानेलिंगान्याहुः अनुल्कठइत्यादि अ
१५० हो कि मिनित्वथानेन मस्त्वोकृतेयतो दुःखदलस्य संगइति २. हे कोकिल प्रियावयस्य प्रियंवदस्यश्री
150 कृष्णस्यपदानीवपदानि शास्त्रसंभाषसे मृतानसंजीवयतीतितयानयानयाकोमलया गिरा वालिन।

किं वा चरितमस्माभिर्मलयानिलनेप्रियं गोविंदापांगनिर्भिन्नेहृदीरयसि निःस्वरं १९ मे
वर्षीमंसत्वमसि दूयितो यादेवेइस्य नूनंश्रीवत्सांकेवयमिव भवान्ध्यायति प्रेमवृद्धः अनु
त्कंठः सवल हृदयो सद्विपो बाष्पधाराः स्तत्वा स्तुत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदलस्य सङ्गः २०
प्रियवावपदानिभाषसे मृतसंजीविकया स्वयागिरा करवाणि किमद्यतेप्रियं वदमेव। ५
लितकेठकोकिल २१ न चलसि न वदसि सुदारवृद्धेहितिधार्यचिंतयसे महानमर्थं अपिव
केदरमाणिवकंठमेकथयकिंनवप्रियं करवाणि नवसेदवनेदनाथ्रिंक्यमिव कामयेमसलनेवि
ति २१ हेतितिधयात्वंनवदसि न चलसि अतो नूनं महान्तमर्थं चिंतयसे वनार्ह अपि किं ययासत्वैनविधे
नैवयंकामयामहेतथात्वसलनतत्वेः मृगेवोढुकामयसे उमिति चेत्तहिं न वा अस्मदवस्था भविष्य

१५०

150A

मोसिंधुपत्न्यः नद्यः संप्रति ग्रीष्मे सिंधुमेवहन्ता। अमृतवृष्ट्या पुष्पान्वानेदयति वताहो कंष्टमतः सुष्ठुतोद्ध
रायामाला: अप्रगतकमलशोभाः कृशाश्च वयं यया प्रियतमस्य भर्त्तुर्मेघपतेः समसिद्धं ११ नदैवैरी
वाहगानेर्हसैर्हृतेवलयत्विलाद्भः रेमे तिनः अस्मान्प्रतिपुराह्रसिउक्तं किं वा चलसे मोहदः स्मरतिमन्व
वमा प्रस्थापितवानिति चेद्दतन्नाद्भुः हे हेलोद्‌त्वं इम्म हृतकम्लानवयं भजामः कामार्थं मोहयति पुष्पदा
तेति चेद्दतन्नाद्भुः अहोत हिंतर्हालापय आकारय उमितिगच्छतमिवंतपुनराद्भः प्रेमान्वचयि

पुष्पद्रुहः कर्णिकारवनसिंधुपत्न्यः संप्रत्यपालकमलश्रिय ऋष्टमर्त्तुः यद्धद्धपयउपतेः शरण्या
वलोकमपाण्यमनुरुहृदयाः पुरुकर्णिकाः स्म ११ हससमानमास्यं नापि वपयोवृद्धगायोरेः क
पाहृतलं नुविरामकश्चिदजितः सस्यास्त्वउत्कपुरा किंवानस्थलमोहदः स्मरति तकस्माद्भजामो व
येतोपलालापयकामदंप्रियमृतेसैवैकनिष्ठास्त्रियः १५ ॥

लापयकाकिनी रमते तेना प्रियमृतेतमेवालापयसा नदैकनिष्ठा कंपपरिहृतं नैवाकामतू रतिचेद्दतन्नाद्भुः खि
पाजातावेकवचनेऽस्मास्वस्त्री पुमर्थे तिसैवैकनिष्ठानत्वयमित्यर्थः प्राधानेनत्वहोरुमधुतद्व
काधुरालापमात्रपरस्य नचकामद रमरतिप्रदं प्रियमृतेवयंकस्माद्भजामः किलत्वनारतापि सतीपुनः
पुनः सैवभजतयतोस्माद्वोमानिन्यः स्त्रिय एकनिष्ठाः एकैवस्वसमानसिद्धोनिष्ठायासामिति १५

भा०द० २४ तासां कृष्णप्रसंगभूतो भावो नातिचित्रमित्याह श्रुतमात्रोपीति उरुभिर्गीयमानैरुरुकथाभिर्गीतो वा वाद्यैः केश्चिद्
उ०टी० पिगीतैः यथा कथंचिदपि गीतो वेत्यर्थः २६ पदं स्थानं २८ २९ याः रुक्मिणीप्रमुखा अष्टौ उदाहृताः प्राक्

१५१ 151

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिं २५ श्रुतमा
त्रोपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः उरुगायोरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः २६ याः सं
पर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः २७ एवं वे
दोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदं २८ आस्थित
स्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनां आसन्षोडशसाहस्रं महिष्यश्च शताधिकं २९ तासां
स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ३० ए
कैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजान् यावत्य आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः ३१ ते
षामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ३२ प्रद्यु
म्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान्भानुरेव च साम्बो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः ३३ ॥

३० एवमष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रमहिषीणां पुत्राः लक्षमेकमशीत्युत्तरैकषष्टिसहस्राणि च भवं
ति ३१ ३२ अनिरुद्धश्चेति स्मृतः पुत्राणां मध्ये समदेशो वेत्तव्याः अथवा अनिरुद्धनामापि कश्चित्प्रद्युम्नपुत्र इति १५१

15A

२४ २९ १२ सहस्राणामयुतानि मितानां कुमाराणामित्यन्वयः ४१ यदा प्रत्येकं बहूनध्यापयतामाचार्या
णामियं संख्या न तर्हि पिण्डितमात्रेण तत्संख्या ज्ञायेत तदा कुमाराणां संख्या कन्तेन शक्यते कृतः पुनः सर्व

पुष्करोऽवेदवाऽरस्य स्कन्द देवः सुनन्दनः चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च २४ एतेषामपि रा
जेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः २५ स रुक्मिणो दुहितरमु
पयेमे महारथः तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभूत्नागायुतबलान्वितः २६ स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो
जगृहे ततः वज्रस्तस्याभवद्यस्तु मौसलादवशेषितः २७ प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चा
त्मजः सुबाहोः शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः २८ नह्येतस्मिन्कुले जाता अधना अप्रबहु ग
प्रजाः अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे २९ यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणां
संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ४० तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च आ
सन्यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतेः ४१ संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनां
यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ४२ देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ते चोत्प
न्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ४३

यादवानामिति ४२ न चोत्पन्ना इति प्रत्येकं बहुभीहूपैरिति तेयम ४३ ॥ ॥

एवमेवयदुकुलेपिदेवाइति तथाचोक्तं सहस्रशः समुद्भूतादेवायदुकुलेपृथगिति ४४ ४९ तस्मात्कृष्ण
कीर्तेः सर्वतीर्थोत्तमत्वंकृष्णस्य च सर्वदेवोत्तमत्वं न चित्रमित्याह चक्रइति यतः पूर्वंस्वः सरिदेवसर्वतो
पिकेतीर्थमित्यासीत्तदानीन्तु यदुषुयदजनिजातन्तत्तीर्थं श्रीकृष्ण[illegible]कीर्तिरूपमेतत्स्वः सरिद्रूपपादशौ
चेतीर्थंतु नमत्यंचक्रे स्वयमेवसर्वतीर्थोत्तमीसीत्तदानीन्तु यदुषुयदजनिजातन्तत्तीर्थं श्रीकृष्णकीर्तिरूपमेत।

शाधि
त्रिविंशद्वायद्दशिणाप्रोक्तादेवायदुः कुले सर्वतीर्णाः कुलशातं[illegible]मेकाविकल्प ४६
तेषांप्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः येचानुवर्तिनस्तस्यववृधुः सर्वयादवाः ४७
शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानासनादिषु नविदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः
४९ तीर्थंचक्रेनृपोनंयदजनियदुषुस्वः सरित्पादशौचं विद्विट्स्निग्धाः सरूपंययुर
जितपराश्रीर्यदर्थेन्ययत्नः ॥

स्वः सरिद्रूपंपादशौचंतीर्थंतु नमत्यं चक्रे स्वयमेवसर्वतीर्थोपरि विराजितइत्यर्थः श्रीकृष्णस्यविद्विषः स्नि
ग्धाश्चतत्साद्रूप्यंययुरित्यपिचित्रंतस्यपरमकारुणिकत्वात्तथेदंचनचित्रंकिन्तुदजितपराअजितोवै
श्रीर्यस्यशाम्भायासवतः परिपूर्णस्य श्रीकृष्णस्यैवनान्यस्येतितनेदंवाह यदर्थेयत्नस्तेषां ब्रह्मादीनांयत्नइति 

152A

ननुनिरपेक्षंत्वंतमेवलक्ष्मीः प्रयत इति चित्रमेवेति चेन्न हि परमंमंगलं नामधेयं यस्य तस्येत्याह यन्नामेति
न दर्पिकार्थंस्मरणायेत्तमित्याह श्रुतमथगादितमिति सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह यत्कृतो गोत्रधर्मः
इति गोत्रेषु ननु तत्र ऋषिविशेषु धर्मो यत्कृतः येन प्रवर्तितः तस्य क्षितिभरहरणं नैव चित्रमित्याह कु
रुसैन्येतरिति कालचक्रायुधस्येति सर्वसंहारककालमूर्तेर्विशेषणेनोक्तं तत्प्रभावचक्रायुधस्य कियदेत
दित्यर्थः ४७ यतः एवंभूतः श्रीकृष्णः ततः सर्वमस्त्वेव नमस्त्याह जयतीति जनानां जीवानां योनि

यन्नामामंगलघ्नं श्रुतमथगादितं यत्कृतो गोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं काल
चक्रायुधस्य ४७ जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मं
स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन्कामदेवम् ४८

यं वसति अन्तर्यामितया तथापि स कृष्णो जयति देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्य सः यदुवराः परिषत्
सभासेवकजनाः यस्य इच्छामात्रेणनिरस्तं समर्थोपि स्वकीयैर्दोर्भिरधर्ममस्यन्क्षिपन् स्थिरचरा
वृजिनघ्नः राधिकादिविशेषानपेक्षमेव वृन्दावनगततरुलतादीनां संसारदुःखहंता तथा विलासैर्वृन्द
त्वानपेक्ष व्रजवनितानां पुरवनितानां च सुस्मितेन श्रीमता मुखेनैव कामदेवं वर्द्धयन् कामस्यासौ दिव्य
तिविजिगीषुतिमिस्मारमितिदेवलोभोगलाभो तत्प्रदमित्यर्थः ४८ ॥ ॥ ०

भा॰द॰ ततत्कार्यविशेषैः श्रीकृष्णस्य मत्स्यकूर्मादिनानामूर्तैर्विशेषतोऽवतारस्य ततः परस्य तदनुरूपाणि का
उ॰ रीणि कर्मकषणानि कर्माणि चरितानि श्रूयात् श्रवणादिनाऽर्थः अनुवृत्तेः फलमाह मर्त्य इति श्रीम
१५३ न्तीः कथायाः श्रवणकीर्तनचिन्तयाऽन्वितया संवर्द्धितयाऽनुवृत्त्यानयाऽनन्विष्टं दुर्लभं तत्पदमलोक

153

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि कर्माणि कर्मकषणानि
यदूत्तमस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ४९ मर्त्यस्तयाऽनुसवमेधितया मुकुन्द
श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभु
जोऽपि ययुर्यदर्थाः ५० चित्रं नैवैतदुरुगायपवित्रलीलाविध्वस्तकल्मषकदंबकमु
क्तिरूपे श्रीधाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ५१ इति
श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे श्रीकृष्णलीलावर्णने नवतितमोऽध्यायः ९० समाप्तो
यं ॥

मेति लोकत्वेऽपि कालाद्याकलितमित्याह दुस्तरेति दुर्लभपुरुषार्थमाह ग्रामादिति ५० ५१ इति
श्रीभागवते दशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां नवतितमोऽध्यायः ९० समाप्तोयं. १५३

Skand. 10 (B)
(B)